

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

VƏFA İSGƏNDƏROVA

ƏNƏNƏVİ NAĞİL FORMULLARI

(Azərbaycan və Türkiyə
nümunələri əsasında)

- 15737 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTAPXANASI

BAKİ – 2014

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
I FƏSİL: Başlanğıc formulları	11
1.1. Zaman formulları	17
1.2. Məkan formulları	38
II FƏSİL: Təhkiyə formulları	53
2.1. Xarici təhkiyə formulları	54
2.2. Daxili təhkiyə formulları	68
III FƏSİL: Sonluq formulları	105
Nəticə	133
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	139
Əlavə	149

REDAKTORU: fil.ü.f.d. Əfzələddin ƏSGƏR

RƏYÇİLƏR: fil.ü.f.d. İlkin RÜSTƏMZADƏ
fil.ü.f.d. Oruc ƏLİYEV

Vəfa İsgəndərova. Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkiyə nümunələri əsasında), Bakı, Elm və təhsil, 2014, 202 səh.

folklorinstitutu.com

İ 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2014

© Folklor İnstitutu, 2014

ÖN SÖZ

Məlum olduğu kimi, qohum xalqların bütün mədəni dəyərləri vahid mənbədən haçalanır. Bu baxımdan şifahi bədii yaradıcılıq ənənəsi də istisna təşkil etmir. Bu günə qədər qohum türk xalqlarının folkloruna aid çoxlu materiallar toplanmış və onlar haqqında maraqlı araşdırmalar aparılmışdır. Qeyd edək ki, folklorun ən kütləvi janrlarından biri olan nağıllar da araşdırıcıların diqqətindən kənar qalmamışdır. Bu tədqiqatlarda konkret bir xalqın nağıl yaradıcılığına daha çox diqqət ayrılır, yaxın xalqların nağıllarının tipoloji müqayisələri isə bir çox hallarda kölgədə qalır. Bu üzdən qohum xalqların folkloru, o cümlədən nağılları arasında olan tipoloji cəhətləri ortaya çıxartmaq bütün aktuallığı ilə qarşıda dayanır.

Bu araşdırma nağılların ifası zamanı söyləyicilərin istifadə etdiyi ənənəvi formullara həsr olunmuşdur. Ənənəvi formul deyəkən, epik təhkiyədə istifadə olunan qəliblənmiş söz, ifadə və ya sözlər qrupu nəzərdə tutulur. Bir çox mənbələrdə fərqli şəkildə izah olunan “ənənəvi formul” müxtəlif terminlərlə ifadə olunur. Dilçilik lüğətində “formul” termini “frazologizm”, “klişe”, “şamp”, “stereotip” terminləri ilə sinonim kimi verilir. Mövcud məsələ ilə bağlı araşdırdığımız mənbələrdə aşağıdakı terminlərə rast gəlinir: dayanıqlı yerlər, tipik yerlər, ənənəvi formullar, epik formullar, tipik ifadələr, qəlib ifadələr, stereotiplər, ənənəvi yerlər, klişelər, təkrarlamalar, daimi epitetlər, metrik söz qrupları, şablonlar, tematik standartlar, dayanıqlı müqayisələr və məcazlar, hərəkətli hissələr, obrazlı stereotiplər, stilistik klişelər, dayanıqlı söz kompleksləri, frazeologizmlər, kümə sözlər və s. Məzmunca, əhatəlilik baxımından daha uğurlu, çox rast gəlinən və kifayət qədər həcmli ifadə “ənənəvi formul” terminidir.

Ənənəvi formullar nağıl təhkiyəsinin tərkib hissəsidir və üslubi xarakter daşıyır. Bununla yanaşı, onlar nağıl təhkiyəsinin ən qədim üsurləri sayılır. Bu isə onların qədim folklor ənənəsindən süzülüb gəldiyini göstərir. Ona görə də nağıl ifaçılığının

manı istifadə olunan ənənəvi epik formulların öyrənilməsi nağılların poetik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqla yanaşı, onların qədimliyini də ortaya qoymuş olur. Monoqrafiyada genetik baxımdan qohum olan iki xalqın – Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının nağıllarında müşahidə olunan ənənəvi formulların tipoloji xüsusiyyətləri öyrənilir. Bu xalqların nağıllarında müşahidə olunan tipoloji cəhətlər dolayısı ilə onların vahid epik ənənə əsasında yarandığını göstərir. Azərbaycan folklorşünaslığında bu istiqamətdə aparılan araşdırmalara böyük ehtiyac olduğunu nəzərə alsaq, mövzunun necə aktual olduğunu təsəvvür etmək çətinlik tərtməz.

Folklorada ənənəvi üslub məsələsinə ilk dəfə poetik dilin elə formuldan ibarət olduğunu söyləyən A.N.Veselovski toxunmuşdur. Onunla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə L.Uland, Y.Qrişmanın, A.N.Afanasyev, F.İ.Buslayev kimi rus alimləri də folklorada formul məsələsinə araşdırıblar.

A.N.Veselovski və V.Y.Propp “ümumi yerlər” adlandırdıqları formulları xalq yaradıcılığı və tətbiqi incəsənətdə öyrənilməsi məsələsinə qoymuşlar. Nağılı məhz ənənələr, miflər, ilkin təsəvvür formalarının və bir sıra sosial institutların vasitəsilə izahının mümkünliyünü sübut edən V.Propp ənənəvi formullardan söz açılanda, onları arxaik mədəniyyət kontekstində anlamaq lazım olduğunu bildirmişdir (133). Amerikan mədəniyyətşünası Con Kaveltinin artıq klassikaya çevrilmiş “Formul nəqli incəsənət və populyar mədəniyyət kimi” əsəri də məhz bunu isbat etmək üçün meydana çıxıb. Müəllif ədəbi formulu çoxlu sayda əsərlərdə istifadə olunan təhkiyə və dramaturji konvensiyaların strukturu kimi müəyyən etmişdir (134).

“Kitab eposunun abidələri” toplusunda üslub və tipoloji xüsusiyyətlər, rituallar, formullar barədə araşdırmalar daha geniş surətdə özünə yer tapıb. Belə ki, A.N. Veselovski, V.M.Jirmunski, İ.İ.Tolstoy və başqaları məhz orta əsrlər kitab lirikasında antikliyini və folklor ənənəsinin əksini görüblər. Lirikanın formulları haqqında araşdırmalar aparılan “alman məktəbi”nin mü-

təxəssisləri A.Daura, O.Holtsapfel, Q.Poykert, P.Mayer, S.Bou-
ra, P.Kelli, S.Vanqa və D.Buxane isə formulluğu dünya xalq li-
rikasının yaradıcı sisteminin qanunauyğunluğu kimi tədqiq et-
mişlər (117, 54).

XIX əsrdə isə epik üslubun formulluq məsələsinə müxtəlif
epik abidələrin toplayıcıları və araşdırıcıları münasibət bildir-
mişlər. Parri-Lord nəzəriyyəsinə görə, formullar üslubu şifahi
improvizasiya şəraiti ilə izah olunur. Onlar ani bir fikri ifadə
etmək üçün müntəzəm işlənən söz qrupunu göz önünə gətirmiş-
lər. Məhz bu alimlərin yaratdıqları məktəblərdə formul nəzəriyyəsi
haqqında çoxsaylı işlər görülmüşdür. Bunlar Qərbdə fəaliyyətə
başlayan Menendes Pidal və Milmann Parrinin məktəbləridir.
Albert Lord və E.Hayts sonuncu məktəbin nümayəndələridir.
Birinci məktəbin nümayəndələri ənənəviliyi, ikinci məktəbin
nümayəndələri isə şifahi təhkiyəni əsas götürürlər. Onlar cənubi
slavyanların Yunats və Hayduts eposunun müasir söyləyicilərini
müşahidə edərək xalq ifaçı və söyləyicilərinin bədahətən
söyləmə mexanizmlərini, Homer eposlarının üslubi keyfiyyətlərini,
xüsusilə onun stereotiplərini araşdırıblar (117, 58).

Sözügədən məsələ haqqında E.M.Meletinski və P.A.Qrintser
Parri və Lordun təklif etdiyi metodikadan bəhrələnərək prinsipial
dəqiqləşdirmələr etmişlər. P.A. Qrintser “Sanskrit eposunda
üslubi mövzu açıqlamaları” əsərində “Maxabxarata” və “Ramayana”da
formul ifadəsinin yollarını araşdırmışdır. C.Y.Neklyudov isə
üslub təkrarlamaları və leytmotivlərin qədim semantika ilə uyğunluğuna
diqqət yetirmişdir. Formul anlamına geniş mənada münasibət A.Virtin
araşdırmaları üçün də səciyyəvidir. V.Ferin formula həsr olunmuş
əsərində də oxşar mənərə ilə qarşılaşmaq olar (110, 28). Tanınmış rus
tədqiqatçısı O.M.Freydenberq də “Süjetin və janrın poetikası” və
“Qədim dövrün mifi və ədəbiyyatı” adlı əsərlərində məsələyə özünəməxsus
tərzdə toxunmuşdur.

Rus xalq nağıllarının ənənəvi formulları barədə yazan Q.S.Maltsev
ənənəvi formulları şifahi poetik mətnin kateqori-

yası kimi təqdim edir. Q.S.Maltsevlə yanaşı, İ.A.Razumova da
rus xalq nağıllarının formullarına ayrıca araşdırma həsr etmişdir.

Ənənəvi formullar məsələsinə nağıl janrı haqqında araşdırmalar
aparan bir sıra alimlər də müraciət ediblər. Məsələn, L.Şeynyanu,
S.Savçenko, P.Volkova, İ.Bolte, Q.Polivka, V.P.Anikin, V.M.Sokolov,
M.P.Ştokmar, F.İ.Buslayev, D.Freyzer, A.N.Afanasyev və başqa
tədqiqatçıların sözügedən məsələyə həsr olunmuş əsər və məqalələri
əsas etibarilə nağıl formullarının qeydə alınması və inventarlaşdırılmasına
həsr olunmuşdur.

A.B.Mojarovski, A.N.Afanasyev, N.P.Kolpakov, A.J.Nikiforov kimi
bəzi rus araşdırıcıları ənənəvi formulları “usandırıcı” nağıllar
adlandırırlar (135). Onların fikrincə, bu tip nağıllarda süjet illüziyalıdır,
çünki onun məqsədi dinləyicilərə maraqlı bir şey çatdırmaq deyil,
texniki tərəfdən təhkiyənin fasiləsizliyini təmin edən mexanizmi
nümayiş etdirməkdir (135).

Göründüyü kimi, folklorşünaslıqda daha çox formulların
struktur-tipoloji aspekti araşdırılmışdır. Bu sahədə ən fundamental
nəzəri iş Rumıniya alimi N.Roşiyanuya məxsusdur. O, bir sıra
Slavyan, Qərbi Avropa və Şərqi xalqlarının nağıl mətnlərinin
əsasında formulları, onların elementlərinin tərkibini öyrənmiş,
funksional xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir. N.Roşiyanunun
tədqiqatlarına əsaslanaraq, N.M.Gerasimova rus xalq nağıllarının
strukturunu araşdırmışdır. Bu problemin linqvistik yöndən analizi
isə O.A.Davidovaya məxsusdur.

Formul nəzəriyyəsinə qismən “Dastan poetikası”nda toxunan
K.Vəliyev də formulun təsnifatının bilavasitə dil birliklərinə uyğun
olduğunu vurğulayır: 1) Söz-formulu (metafora); 2) Söz birləşməsi-
formulu (bədi vəsflər); 3) Cümlə-formulu (atalar sözləri, hikmətli
sözlər); 4) Mürəkkəb sintaktik bütünlük-formulu (şeyir) (76, 143).
Onun fikrincə, bu ümumi modellər öz tərkib hissələrinə bölünür.
Alqış, qarğış, bədi vəsf, paralel inşalar, atalar sözləri, təkərləmə
ifadələri və s. uyğun modelin ünsürü kimi ortaya çıxır. Bu dil
birliklərinin uyğun modellərinə N.Roşiyanunun araşdırmasında da
rast gəlinir.

Türkiyə folklorşünasları da nağıl janrı üzərində çoxlu sayda araşdırmalar aparmışlar. P.N.Boratav, V.Eberhard, W.S.Uysal, Z.Göyalp, T.Alangu, N.Tezel, E.C.Güney, S.Sakaoğlu, U.Günay, B.Seyidoğlu, sonrakı illərdə P.Boratavın rəhbərliyi altında V.Volker, B.Volker, M.Tuğrul, Ə.E.Uysal və E.Artun və s. kimi alimlər öz toplanmalarında formullardan yararlanmış, əsərlərində müəyyən qədər ənənəvi formullar məsələsinə toxunmuşlar.

Müasir dövrdə M.H.Yavuz, N.Taner, M.Gökçəoğlu xalq nağılları üzərində çalışmalarını davam etdirirlər. Əsasən Kipr nağıllarını toplayan müasir araşdırıcı M.Gökçəoğlu ənənəvi formulların “Kıbrıs türk küme sözlər (formeller)” sözlüyünü hazırlamışdır. Burada o, küme sözü altında ənənəvi tapmacaların, atalar sözlərinin, təkərləmələrin daxil olduğu bütün formulları təqdim etmişdir (87, 17).

Bu günə qədər Azərbaycanda nağıl janrına həsr olunmuş bir sıra araşdırmalar mövcuddur. Ancaq onların heç birində nağıl formulları xüsusi şəkildə araşdırmaya cəlb olunmamışdır. O.Əliyev “Azərbaycan nağıllarının poetikası” adlı monoqrafiyasında nağıl formullarından bir qədər ətraflı bəhs etmişdir. Ayrı-ayrı dərsləklərdə isə nağıl formullarına ötəri şəkildə toxunulmuşdur.

Monoqrafiyanın predmeti Azərbaycan və Türkiyənin, həmçinin Şimali Kipr Türk Cumhuriyyətinin müxtəlif bölgələrindən toplanan xalq nağıllarıdır. Cənubi Azərbaycan və İraq-Kərkük nağılları və internet səhifələrində yerləşdirilən bütün Azərbaycan və Türkiyə xalq nağılları da tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Burada N.Roşiyanın “Ənənəvi nağıl formulları” əsərinə əsaslanaraq Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının ənənəvi formulları araşdırılmışdır. Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının formullarının oxşar və fərqli xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur. Monoqrafiyada həmçinin P.N.Boratav, İ.Razumova, Q.Maltsev və A.Gerasimova, P.N.Boratav, E.Artun və M.Gökçəoğlu kimi alimlərin araşdırmalarından da istifadə olunmuşdur.

Əsas məqsədimiz Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının ənənəvi formulları arasında müqayisələr aparmaq və bu yolla onla-

rın vahid epik ənənə əsasında yarandığını, yəni bir bütövün ayrı-ayrı hissələri olduğunu əsaslandırmaqdan ibarətdir. Bununla əlaqədar qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

– Folklorda ənənəvi formullar məsələsinin qoyuluşu və ətraflı öyrənilməsi;

– Xalq nağıllarında ənənəvi formullar məsələsinin araşdırılması, bu sahədə mövcud təcrübənin mənimsənilməsi;

– Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının ətraflı öyrənilməsi və müqayisə olunması;

– Azərbaycan və Türkiyənin müxtəlif bölgələrindən toplanmış nağılların başlanğıc formullarının müqayisə olunması, ortaqların aşkarlanması;

– Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının təhkiyə formullarının oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyən olunması;

– Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarının sonluq formullarının oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin müəyyən olunması;

– Ortaqlar və fərqli formullar, onların meydana gəlmə səbəblərinin və nəticələrinin ümumiləşdirilməsi;

Monoqrafiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

– Araşdırma işində ənənəvi nağıl formulları haqqında nəzəri düşüncə və təcrübənin mənzərəsinin yaradılmasına cəhd edilmişdir.

– Azərbaycan nağıllarının ənənəvi formulları sistemli şəkildə öyrənilmiş və bir çox ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

– Türkiyə nağıllarının ənənəvi formulları toplanmış və ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

– Azərbaycan nağılları ilə Türkiyə nağıllarının formulları müqayisə olunmuş və onların tipoloji xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır.

– Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının ənənəvi formullarının kataloqu hazırlanmışdır.

– Monoqrafiyanın və formullar kataloqunun gələcəkdə bu sahədə yeni-yeni araşdırmaların meydana çıxmasına təkan verəcəyinə inanırıq.

Bir sözlə, monoqrafiyada ənənəvi formulların sistemli təhlili ilə yanaşı, Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının başlanğıc, təhkiyə və sonluq formullarının müqayisə olunması, ortaq və fərqli cəhətlərin tapılıb təhlil edilməsi folklorumuz üçün çox maraqlıdır. Araşdırılan formulların çoxu yalnız nağıla deyil, digər janrlara da aiddir. Tədqiqat işi həm Azərbaycan, həm də Türkiyədə şifahi xalq ədəbiyyatı ilə maraqlananlar, yaxından məşğul olan mütəxəssislər və ali məktəb tələbələri üçün faydalı ola bilər. Monoqrafiyadan şifahi xalq ədəbiyyatına aid yeni dərsliklərin hazırlanmasında da istifadə oluna bilər. Tədqiqatın aparılmasında və monoqrafiyanın hazırlanmasında mənə dəstək olan hər bir kəsə təşəkkür edirəm.

I FƏSİL

BAŞLANGİC FORMULLARI

Şifahi xalq yaradıcılığının ən qədim janrı olan nağıllar müəyyən struktura və özünəməxsus dilə malikdir. Bütün dünya xalqlarının nağılları üç bölümdən ibarətdir: nağılın əvvəli, özü (əsas hissəsi) və sonu. Belə ki, nağıllar başlanğıc formulu ilə başlayır, sonra əsas hadisələr cərəyan edir, sonda isə sonluq formulu ilə yekunlaşır. Bu bölümlər bir-birindən sabit, dəyişməz qalan ənənəvi formullarla (başlanğıc, təhkiyə və sonluq) ayrılır. Bu məsələ dünya şifahi ənənəsində, həmçinin Azərbaycan və Türkiyə folklorunun nağıl janrında oxşardır.

Nağılların dilinin, formullarının və digər köməkçi vasitələrinin öyrənilməsi onların araşdırılması üçün vacibdir. A.Lorda görə, formullar onların haqqında düşünüldüyü kimi donmuş klişelər deyil, əksinə onlar dəyişə bilir və onlardan yeni formullar yaranır (109, 14). Xalq ədəbiyyatının mühüm bir qismini təşkil edən nağılın dərin bir fəlsəfəyə istinad etdiyini söyləyən Y.V.Çəmənəminli ənənəvi formulları nağılın zینəti hesab edir. O qeyd edir: “Üsula gəldikdə nağıl ədəbiyyatının müəyyən üsulu var. Onları gözəl edən və süsləndirən müəyyən dil, tərkib və cümlələrdir. Xalq ədəbiyyatı ilə maraqlananlar bu nöqtəni unudarlarsa, çəkdikləri zəhmət hədəf olar” (49, 69, 277-278).

Xalq nağıllarında ənənəvi formulların iştirakı yalnız tədqiqatçılar üçün deyil, söyləyicilər üçün də lüzumlu məsələlərdəndir. Söyləyicilərin təhkiyəsini maraqlı və cəlbedici edən məhz ənənəvi formullardır. Onlardan yararlanma texnikasının səviyyəsi peşəkar nağılçılarda daha yüksəkdir. Formulların zənginliyi nağıl auditoriyasından da çox asılıdır. Folklor toplayıcılarından fərqli olaraq, bir neçə dinləyicidən ibarət aktiv və həvəsli auditoriya söyləyicidən daha zəngin və maraqlı təhkiyə tələb edə bilər. Yəni qarşılıqlı əlaqə zamanı nağılçının yaddaşında olan yeni-yeni for-

mullar söylənilir. Peşəkar söyləyici dinləyicilərin yaşını, dünya-görüşünü, maraq dərəcəsini nəzərə alaraq öz təhkiyəsini qurur.

P.N.Boratav və V.Eberhard “Türk xalq nağıllarının tipi” əsərində nağılların forma və üslubu barədə yazırlar: “Nağılların başlanğıcında giriş formulu durur: “Bir varmış, bir yokmuş...” Bu formul bir “təkrələmə” ilə davam edə bilər. Sonra əhvalatların əsas hissəsinə keçməzdən əvvəl qəhrəmanın durumu, həyatı, həmçinin doğuluşu və gəncliyinin təsvir olunduğu kiçik bir hissə gəlir. Ardınca nağılın əsas hissəsi başlayır. Sonda isə sonluq formulu gəlir. Şər uduzur və ya qırx gün, qırx gecə davam edən toy olur, yaxud digər xoşbəxt sonluqla yaxşı qəhrəmanlar və eyni zamanda dinləyicilər sevinirlər. Burada dinləyici belə bir arzu irəli sürür: “Onlar ermış muradına, biz de erelim muradımıza”. Bəzən söyləyici zarafatla, maraq üçün mükafatlandırılır: “Göydən üç alma düşdü. Sonra almaların üç nəfər arasında bölünməsi gözlənilir, ancaq o, söylədiyi nağılın əvəzində almaların hər üçünü özünə götürür” (132, 11-12).

Bəzi Türkiyə araşdırıcıları ənənəvi formulların hamısını təkrələmə adlandırırlar. Onlardan biri olan Naki Tezel hesab edir ki, nağıl üç bölümdən ibarətdir: Nağılın əvvəli, yəni təkrələməsi, nağılın özü və nağılın sonu: “Həqiqi söyləyicilər təkrələmədən sonra nağıla girərlər. Şəkil baxımından nağılın üçüncü bölümü, sonundakı təkrələmədir. Buna “nağıl sonu” da deyə bilərik” (98, 3). Onun fikrincə, söyləyicilərin çoxu nağılı orijinal bir şəkildə bitirmək və anlatdığı hadisələrə həqiqət havası vermək üçün bir təkrələmə deyirlər. Sanki o, anlatdığı əhvalatların içində yaşamış, söz gəlişi qırx gün, qırx gecə sürən toyda iştirak etmişdir (98, 3).

Bəzən adları fərqli olsa da, dünya folklorşünaslığında nağıl janrı quruluş, mahiyyət etibarını ilə oxşardır. Türkiyə folklor nəzəriyyəçisi Erman Artun nağılları quruluşca üç yerə ayırır: 1. Döşəmə; 2. Hadisə; 3. Dilək. Döşəmə adı verilən nağılın ilk bölümündə “təkrələmə” (sicilləmə) deyilən qəliblənmiş sözlərə yer verilir. “Təkrələmə” kəlmə oyunlarından, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan, dinləyicinin marağını nağıla çəkmək məqsədilə daxil

olan qəlib sözlərdir. Döşəmədə əsas məqsəd əlaqəsiz sözləri bir araya gətirərək ahəngi saxlaya bilməkdir. Bu qəlib sözlər nağıldakı əsil əhvalatın başlanmasından əvvəl və olayın bitməsindən sonra istifadə olunur. Nağılın hadisə bölümündə nağılda yer alan əhvalatlar ifadə olunur (78, 117).

Kıbrıs folklorunun araşdırıcısı M.Gökçəoğlu dünya folklorşünaslığında olduğu kimi, nağılları quruluş baxımından üç yerə bölür və onların ənənəvi formullarla ayrıldıqlarını vurğulayır. O, formulları təkrələmələrdən ayrı hesab edir və nağılların təkrələmələrlə başladığını qeyd edir: “Təkrələməsi olmayan nağıllar isə formullarla sözün qapısını açırlar. Məlum olduğu kimi, formullar nağıllara bağlı olan ifadə növləridir. Nağıl dinləyicilərinin qulaqları simli alətlərin mizrabı kimi anladanın ağzından çıxacaq sözləri gözləyir. Nağıl döşəndikcə döşənir. Anlatma anında çoxlu formullardan istifadə olunur” (85, 20).

Söyləndiyi kimi, xalq nağıllarını ənənəvi formullarsız təsəvvür etmək olmaz. Ənənəvi formullar həmçinin bütün dövrlər və bütün xalqların nağılları üçün stabildir, ənənəvidir. Nağıl söyləyicilərinin düşünməyə, düşündürməyə və ironiyaya meyli olmalarından irəli gələrək, dinləyicilərin diqqətini bütünlüklə nağıla cəlb etmək üçün ritmli təhkiyə artıq üslubun bariz nümunəsinə çevrilir. Söyləyicilər nağılı öz biliyi, daxili zənginliyi, xəyal dünyasından asılı olaraq anlada bilirlər. Həmçinin eyni mövzulu nağıllarda belə istifadə olunan formullar mövcud mədəni şəraitə, zamana, məkana, adət-ənənəyə, söyləyicinin cinsinə uyğun olaraq dəyişir. Nağıl söyləyicisi bəzən təhkiyəyə səsinin tonu, əl hərəkətləri, mimikalarla da zənginlik qata bilir. Bəzən söhbətə təqlid oyunlarını da qatır. Sonra dinləyici ilə söyləyicini anlatma prosesində bir-birinə yaxınlaşdıran bir sıra anlaşmalar olur. Söyləyici dinləyicilərlə danışır, onlara suallar verir, onlardan qarşılıq alır, hərdən isə dinləyicilərin düşüncələrini, duyğularını üzə vurur. Türkiyə nağıllarından bir misal göstərək:

– Ya varmış, ya yokmuş. Bir padişah varmış. Allahın emriyle kimin günahı varsa, estağfırullah diyecek.

Dinleyicilər hep bir ağızdan:

– Estağfürullah.

Masal anlatıcısı:

– En böyük ağaç hangi ağaç?

Dinleyicilər:

– Çinar.

Masal anlatıcısı:

– Padişahın anası çeker, babası çeker, bu da Allahın emri demiş.

Dinleyicilər:

– İyi ki biz padişah deyiliz.

Masal anlatıcısı:

– Susun! Şimdi, anlatac mı, dinlemek mi?

Dinleyicilər:

– Anlat.

Masal anlatıcısı: Eger dinleyeceksiniz, oturun, kulaklarınızı dikin. Yatacaksınız, yun döşək açın da içinde yatın” (78, 110).

Beləliklə, söyləyicinin ustalığı, istedadı ilə sıx bağlı olan nəql prosesində daha yeni formulların yaranmasına sərhədsiz imkanlar açıla bilər. “Söyləyicilərin nağıllarının bəlli yerlərində yararlandıkları formullar nağılı bəzəyən ünsürlərdir. Xüsusən də, nağılların başlanğıc və sonunda istifadə etdikləri ifadələr, söyləyicilərin ustalıklarını göstərmələri üçün bir fürsətdir” (97, 95). Bu prosesi N.Roşiyanu aktiv mənimsəmə adlandırır. Yəni bu zaman söyləyicilər özlərinin təxəyyüllərindən irəli gələn yeni formul variantlarından yararlanırlar. Passiv mənimsəmədə isə novatorluq istisna olunur. Nağılın məzmunundan və tipindən asılı olmayaraq, bütün formullar ağızdan-ağıza bir söyləyicidən digərinə ötürülür. Söyləyicinin şəxsi qabiliyyətinə, onun bədahətən söyləmə istedadına yeni çalarlar gətirməsinə baxmayaraq, o, ənənə xaricində mümkünsüzdür. Ona görə də bir sıra fərdi üslubi keyfiyyətlər üstün olsa da, söyləyicilər öz sələfləri tərəfindən yaradılan ənənəvi fondan yararlanmaya bilmirlər (121, 27). Aydınır ki, bu fondan xüsusi yeri epik formullar tutur.

Araşdırıcılar təhkiyə zamanı formullardan yararlanmanın müsbət və mənfi tərəflərini qeyd edirlər. Bəziləri düşünürlər ki, üslubi üsulların və möhürlərin ənənəviliyi, dayanıqlığı, mühafizəkarlığı heç vaxt nağılcılara aydın, rəngarəng, maraqlı, canlı nağıllar yaratmağa mane olmur. Bir sıra folklorşünaslar isə ənənəvi formullarla zəngin təhkiyəni nağıla zərər verən, mətnin əslini saxlamaqda, əsas olayları göstərməkdə mane olan ünsürlər kimi dəyərləndirirlər. Onlara görə, ifa zamanı bu cür incəliklər sözə dad verdiyi halda, yazıda gözü və qulağı bezdirir, cümlələrin oxunuşunu çətinləşdirir. Belə ki, bəzi nağıl toplayıcıları nağılları qələmə alarkən formulların çoxundan yararlanmırlar. Bu isə ənənəvi formulların tədricən sıradan çıxmasına gətirib çıxarır. Bunu müasir dövrdə toplanıb nəşr olunan nağıllarda ənənəvi formulların kəsad olması da sübut edir. L.Süleymanova “Şəki folklor mühiti” adlı monoqrafiyasında qeyd edir: “Şəki ərazisində başlanğıc, orta və son nağıl formullarının birgə işləndiyi bir nağıla da olsun təsadüf etmədik. Müasir söyləyicilərin danışdıqları nağıllarda klassik nağıl formullarını işlətməmələri ərazidə nağıldanışma ənənəsinin öləməsi ilə bağlıdır” (71, 115). Bu özünü Azərbaycanın digər yerlərindən və Türkiyədən toplanmış xalq nağıllarında da göstərir.

V.M.Jirmunskiyə görə, “Formulların çoxluğu şifahi ifanı asanlaşdırır, amma o, dərin bədii dünyagörüş və üslub xüsusiyyətləri ilə izah olunur (139). V.Pomerantseva isə, nağılın ənənəvi formullarını bir tərəfdən ona cəlbədicə, bəzəkli xarakter verdiyini, digər tərəfdən də onun nəqlinin yubadılması üsullarından birinə xidmət etdiyini bildirir: “Belə ki, formullar funksional səciyyə daşıyır, desək, yanılmaq” (139). Yəni hadisələrin baş verdiyi zamanın uzunluğu və bu hadisələr haqqında nəqlin sürətliliyi arasında uyğunsuzluq hiss olunanda bu formullar hadisələri saxlamağa müvəffəq olurlar. Onlar ifa zamanı ilə hadisələrin zamanını eyniləşdirməyə xidmət edirlər. Zamanın vahidliliyinə çatmaq qeyri-mümkündür, yalnız həmin hadisələrin uzunluğu və onlar haqqında nəqlin ardıcılığı arasında şərti tənəsüblüyə nail

olmaq olar (139). Bir sözlə, tədqiqatçıların çoxu nağılın strukturu dediyimiz şəkildə qoyurlar. Artıq dünya folklorşünaslıq elmində bu bir qanun kimi qəbul olunur.

Qədim tarixə və eyni kökə malik olan nağıllar folklor dövriyyəsi nəticəsində bir bölgədən digərinə, bir məmləkətdən başqasına keçərək yayılıb. Bu mənada nağıl formullarını da qohum hesab etmək olar. Ortaq tarixi yolu keçmiş, eyni kökə və soya, ortaqla malik olan Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının nağılları isə daha doğma və yaxındır. Hər iki xalqın ənənəvi nağıl formullarının eyni formulların oxşar variantları olduğu nəzərə çarpır. Bununla bərabər, ümumi fonda formullardan yararlanan dünya nağıl söyləyiciləri kimi, Azərbaycan və Türkiyə söyləyiciləri də özünəməxsus dil xüsusiyyətləri ilə yanaşı, xüsusi təbiət və şivəyə malikdirlər. Söyləyicilər oxucunun zövqünü oxşamaq üçün istəklərinə uyğun olaraq, nağılın dilini, üslubunu dəyişdirir, ənənəvi formullarla zənginləşdirir bilirlər. Bu zaman sözlü ənənə ilə yanaşı, söyləyicinin çevrəsi, dünyagörüşü, bilik dairəsi, cinsi, təhkiyə texnikası da önəmli hesab olunur. Ziya Göyaltın dediyinə görə, onlar ancaq ocaqdan yetişmə nağılçılardır: "Nağılçılar qədim ozanlığın qadınlarda davam edən qismidir. Ozanlıq babadan oğula qaldığı kimi, nağılçılıq da anadan qıza keçər (97, 94). Belə ki, peşəkar söyləyicilər söylədikləri nağıllarda ənənəvi formullardan geniş surətdə istifadə edirlər. Həvəskar nağılçılar isə daha çox yayılmış, hər kəsə bəlli başlanğıc və sonluq formullarından yararlanırlar.

Qeyd etdiyimiz kimi, Rumıniya alimi Nikolay Roşıyanu ənənəvi formullar haqqında daha dəyərli və dərin araşdırmalar aparmış, onun sistemli şəkildə izahını vermişdir. O hesab edir ki, hər bir nağıl söyləyicisi öz nağılını hadisələrin "tarixdə möhürlənməsi", "onun zamanda təsbit edilməsi" və "söyləniləcək hadisələrin baş verdiyi yerin göstərilməsi ilə" başlayır. Araşdırıcı "inisial" adlandırdığı başlanğıc formulunun iki tipini ayırır:

- a) zaman formulu ("xronoloji")
- b) məkan formulu ("topoqrafik")

Yəni bir qayda olaraq, söyləyici öz nağılını zamana (T) və ya məkana (S), yaxud zamana və məkana (TS) yerləşdirir. Başlanğıc (inisial) formulunun ilkin funksiyaları bunlardır (121, 18). Bu baxımdan alimlərin fikirləri üst-üstə düşür.

Nağılları tarixi həqiqət və ya tam uydurma hesab edən folklorşünaslar nağılların başlanğıc formulları barədə fərqli düşüncələr. Rusiya folklorşünası İ.Razumovaya görə, nağılların bütün zaman – məkan xüsusiyyətləri sistemi ənənəvi formullarda toplanır. Nağılların zaman – məkan formulları bütün formul stereotipləri arasında birinci yerdə yerləşir, çünki onlar nağıl dünyasının daha vacib koordinatları ilə bağlıdırlar (122, 71). E.M.Meletinskiyə görə, nağıllarda uydurmaya və əfsanəvilikə meyl məhz başlanğıc və sonda göstərilir. Bu qeyri-müəyyən zaman və məkan kateqoriyaları vasitəsi ilə formalaşır (122, 76). P.Yakimov "Nağıllarda və bayatılarda bədii zaman" əsərində qeyd edir: "Nağılları həqiqət dünyasından uzaq hesab edən araşdırıcılar nağılların süjetindəki zaman və məkanın da həqiqətə uyğun olmadığını hesab edirlər. Yəni nağıllar heç nə ilə, yəni zaman və hadisələrin yoxluğu ilə başlayır" (139). Fikrimizcə, zaman və məkan nağıllarda dəqiqliklə göstərilməsə də, sözügedən formullarda müəyyən tarixi həqiqətlər tapmaq mümkündür. Nağılların zamanının və məkanının dəqiq göstərildiyini söyləyən N.Roşıyanu onları aşağıdakı şəkildə göstərir:

1.1. Zaman formulları

N.Roşıyanuya görə, "Bir dəfə var idi ..." (nə vaxtsa, nə zamansa) formulu bir və ya bir neçə qəhrəmanın varlığını (E₁) müəyyən edir və onları zamana yerləşdirir. Ancaq zaman dəqiq göstərilmir. O, təsdiqdən ibarətdir, əsasən qəhrəmanın valideynlərinə aiddir. Bəzən nağılın əvvəlində baş qəhrəman hələ dünyaya gəlməyib, o, gələcəkdə doğulacaq. Yəni hansısa zamanda baba və nənə, padşah, arvadı və başqalarının varlığı bildirilir. Ardınca nağılların əsas personajı barədə məlumat verilir (121, 18). Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarında "bir zamanlar", "zamanın

birində”, “vaxtıyla”, “vaxtın birində”, “günlərin birində”, “bir gün”, “keçmişdə” zaman formulları oxşar şəkildə istifadə olunur. Məsələn: “Günlərin birində bir keçəl var idi” (34, 265); “Bir gün Süleyman şah qoşunu ilə yoldan keçirdi” (35, 90); “Günlərin bir günü İsfahanda bir kişi var idi” (33, 28); “O vaxtlar Ovçu Pirim adında bir nəfər vardı” (74, 240); “O vaxtı bir dənə torçu olub” (74, 179); “Belə rəvayət edirlər ki, keçmişdə bir kasıb kişi var imiş” (41, 117); “Günlərin bir günündə, əyyami-sabiqdə, biri var idi, biri yoxdu, bir padşah vardı” (26, 205); “Bir vağdın hökmündə bir İran padşahı var idi” (102, 18); “Vahdın birində var idi bir adam, bir də eşecii (102, 212); “Vaxtıyla iki arkadaş, arkadaş oluyorlar” (81, 29); “Vaxtı zamanında bir varmış, bir yokmuş üç arkadaş varmış” (81, 72); “Zamanın birisində, evvel zaman içinde bir ayva ağacı varmış” (81, 106); “Zamanın birində vaxtın ikisində bir varlıklı adam vardı” (85, 93); “Evvel zamanda bir padişah varmış.” (86, 230); “Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde. Vaxtın bir zamanında, zamanın bir anında, bir padişahın bir oğlu, bu oğlanın da bir lalası varmış” (138). Türkiyə nağıllarında daha çox zaman formulları təkrəlmədən sonra gəlir. Məsələn, “Zaman zaman içinde, kalbur saman içinde deyip başlayalım mesele. Vaxtın birində bir padişah varmış...” (86, 140). Qarsdan toplanmış nağıllar çox vaxt “vahdın birində bir padşah vardı”, “varıydı, yoxıydı günnərin bir günündə bir qarıyla qoca var imiş”, “günün birində bir qardaş varıydı, biri dəliydı, biri axıllı” və s. başlangıç formulları ilə başlayır (68, 104).

Nümunələrdən görünür ki, formullar hansısa dəqiq zamana aidliyi göstərmir. Yalnız hadisələrin keçmişdə cərəyan etdiyini görmək olar. Bu qrammatik cəhətdən keçmiş zamanın “idi”, “miş” hissəciyi ilə ifadə olunur. Əgər epik əsərdə zaman “açıq” şəkildə axır və tarixi zamanla birləşsə, onda burada bir neçə zaman formaları yerləşə bilər və hadisələrin ardıcılığı dəyişə bilər. Əvvəl daha gec olan hadisələr, sonra isə əvvəlki hadisələr danışılır. Bütün yerdəyişmələr və zaman formaları tarixi zaman fonunda həyata keçirilir.

İ.Razumovaya görə, ənənəvi “Biri var idi, biri yox idi” formulu bir sıra nağıl başlangıcında dəyişir. Yalnız söz birləşməsinin qrammatik forması dəyişir, formulun semantik strukturu isə dəyişməz qalır. Zamanın və ya məkanın qeyd olunmasına cəhd formula “əlavə” kimi ola bilər. Nağılın girişində vaxtın göstərilməsi tendensiyası söyləyicilərin nağılların əhvalatlarını tarixin, zamanın ümumi axınında müəyyən etmək cəhdindən bəhs edir (122, 118). Ümumən, nağıllarda zaman bir istiqamətdə inkişaf edir və heç vaxt geri qayıtmır, buna görə də D.S.Lixaçov və V.Y.Proppun dediyi kimi, heç vaxt statistik təsvirlər olmur. Nağıllardakı təsvirlər, onların fikrincə, dinamikada, hadisələr axarında verilir (139). Hadisələr isə bəlli olmayan bir zamanda baş verir.

Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarında işlənən formulların oxşar variantlarının olduğunu nəzərə alsaq, sözügedən prinsiplər həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağılları üçün öz qüvvəsini saxlayır. Belə ki, Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarında söylənilən olayların tarixi dəqiq göstərilir, ancaq əhvalatların lap qədim dövrə aid olması tez-tez vurğulanır. Tədqiqatçı E.Artuna görə, nağıllarda olaylar önəmlərinə görə sıralanaraq axtarılır və “mış” keçmiş zaman, indiki zaman, ya da geniş zamanın rəvayətindən istifadə olunur (78, 118). Məsələn, “Yüzlerce sene evvel Karpazdakı bir köyde babamın büyük halası yaşardı” (102, 47); “Biri vardı, biri yoxdu, çok çok esgi zamanlarda bir padişah varmış” (102, 29); “Biri var idi, biri yox idi, keçmiş qərinələrdə Əhmədi-Çekkaş adında birisi vardı” (33, 321); “Belə rəvayət edirlər ki, əyyami-qədimdə bir padşah vardı” (34, 241); “Biri var idi, biri yox idi, lap uzaq keçmişlərdə qəddar bir şah var idi” (55, 164) və s. Bütün nümunələrdən görürük ki, epik zaman dəqiq göstərilir.

N.Roşianuya görə, istisnalığı vurğulayan elementin (“heç vaxt olmadığı kimi” –T₂) daxil olması ilə yeni giriş formulu əmələ gəlir. Girişdə qeyd olunan ifadə işlənməsə də, söyləniləcək nağılın əvvəlində məhz həmin nağılın məzmunundan irəli gələn, təxmini tanışlıq xarakteri daşıyan formoldan söhbət gedir. Əgər

söylənəcək hadisələr çoxluq təşkil edirsə, “yaşamaq” mənasını kəsb edən “baş vermək”, “yeri olmaq” (E₂) məsdər formaları müxtəlif zamanlarda sadalanır (121, 19). Bu zaman adətən nağil personajlarına aid olmayan, bəzən isə nağil qəhrəmanları ilə bağlı olan, ümumən hadisələri zamana yerləşdirən müstəqil formul yaradır. Yəni söhbət açılacaq hadisələrin əsas məğzinə keçməzdən əvvəl informasiya xarakterli cümlələr səslənir. Bunlar isə nağıllarda məzmun yox, forma etibarlı ilə formul hesab oluna bilər.

Bu tip başlanğıc (inisial) formulu Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında kifayət qədərdir: “Biri vardı, biri yoxdu, Allah vardı, şəriki yoxdu. Günlərin bir günündə bir Əcəm oğlu İbrahim vardı. Onun Dostu adlı bir anası vardı. İbrahimin sənəti bu idi ki, hər səhər çıxardı ova, ovalardı, gəlib anasıyan bir yerdə şad ürəkən yeyərdilər. Bunların güzəranları belə keçərdi. Elə gün olmazdı ki, İbrahim ovdan boş qayıda. Bir müddət belə keçdi. Bir gün...” (32, 300); “Biri var idi, biri yox idi, iki qardaş var idi. Bu qardaşlardan biri dövlətli, biri kasıb idi. Dövlətli qardaş sonsuz idi. Kasıb qardaşın Güloğlan adlı bir yaxşı oğlu var idi. Dövlətli qardaş kasıbın oğlu olduğuna görə ona paxıllıq eləyirdi...” (36, 221); “Keçmiş zamanda iki qardaş vardı. Birinin adı Əhməd, o birinin adı Məhəmməd idi. Ata-babadan, tarix tərəqqinin tənəzzülü-himini qoyandan bunların mülkü-varı olub, hər ikisi də tacirdi. Tacir o deməkdi ki, irini xırda eləmək. Yəni ki, iri mallarını satıb, ləl-cəvahir eləyib gəlirdilər. Bu iki qardaş ticarətlə o qədər məşğul oldular ki, ad aldılar, süfrə saldılar, dəm-dəsgah başa çatanda baxdılar ki, bunların bir dənə də züryəti olmadı ki, bu qədər mal-dövlətə sahib ola. Ancaq bunlar özlərini o yerə qoy-murdular...” (74, 138) və s. Türkiyə nağıllarının başlanğıcında da bu forma öz qüvvəsini saxlayır: “Bir varmış bir yokmuş zamanın birində bir adam bir de karısı varmış. Bunlar öyle fakirlermiş öyle fakirlermişler ki sorma gitsin. İki teneke de buğdaları varmış” (96, 335); “Bir varmış, bir yokmuş... Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde, büyük bir orman kenarında, küçük bir kulübede bir aile oturuyormuş. Erkek, balta girmemiş ormandan odun keserek

uzak şehirlere götürüb satar, böylece ailesine bakarmış. Kadın da ormandaki çağlayanın suyu taşıyıp, ağaçlardan meyve toplayıp, küçük tarlalarında yetiştirdikleri sebzelerden yemek yaparmış” (98, 98). Sadalanan formullar, o cümlədən yaradılışa Allahdan başqa heç bir şərikin qoşulmamasını ifadə edən qəlib ifadələr daha çox sehrli nağıllara xarakterikdir.

M. Gökçeoğlunun topladığı “Dev kızı” nağılında qısa bir təkrəmədən sonra bir qoca qarı ilə onun tənbel oğlundan danışılır: “Zamanın birində bir kocakarı varmış. Kocakarı oğluy ilə yaşarmış. Oğlan çok tenbelmiş. Kendisini ayak yoluna bile anası götürürmüş. İşini bitirdiğinde donunu kocakarı çəkmiş. Yerine yattığında yerinden kıvıldamazmış. Sinekler üzerine üşüşürlermiş. Vaz vaz elini, yüzünü yerlermiş. O kadar çok tenbelmiş ki yemeği bile anası yedirirmiş...” (86, 32). N. Roşiyanın formasına görə formul hesab etdiyi bu tip cümlələr abzasla nağılların digər hissələrindən ayrılır. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarından gətirilən bu formul nümunələrinin nağılların məzmunu ilə bağlı olduğundan fərqli şəkildə olduğu nəzərə çarpır.

Başlanğıc (inisial) formunun tipik elementi olan “Biri var idi, biri yox idi” (E₂-nin inkarı – E₂^v) söylədiyimiz formul növünə aiddir. Nəqli və ya şühədi keçmiş zamanda işlədilən bu klassik formul nümunəsi demək olar ki, bütün dünya xalqlarının, həmçinin Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının nağıllarının başlanğıcı üçün xarakterik elementə çevrilib. Məsələn, “Biri vardı, biri yoxdu, Hacı İsmayıl adında bir sövdəgər var idi” (32, 95); “Biri var idi, biri yox idi. Məhəmməd adlı kasıb bir kişi var idi” (31, 361); “Biri vardı, biri yoxdu, keçmiş zamanda bir şah vardı” (74, 38). Səməd Behrənginin Cənubi Azərbaycandan topladığı nağıllarda sözügedən formul tipinin “Bir gün vardı, bir gün yoxdu” formasından istifadə olunub. Türkiyə nağıllarında da bu formullar oxşardır: “Biri varmış, biri yokmuş, çok esgi zamanlarda bir padişah vardı” (81, 28); “Biri varmış, biri yokmuş. Zamanın birinde bir padişah varmış” (96, 26); “Zaman zaman içindeymiş. Bir varmış iki yokmuş, İllahdan başqa bir padişah varmış” (85, 260); “Bir

varıymış bir yoğumuş. İndiyar bir adamılan üç oğlu varıymış” (102, 40) və s. Güman etmək olar ki, bu cür ənənəvi başlanğıc (“Biri var idi, biri yox idi”) formulunda söhbət açılacaq hadisələrdə həm tarixi həqiqətlərin, həm də uydurma elementlərin olduğu göstərilir. Nağıllarda yalanın gerçəkdən çox olması isə daha çox vurğulanır: “Bir varmış iki yokmuş. Zamanın içinde yalan dolan çoxmuş” (86, 96); “Varıydı yoxuydu, yalan gerçəkdən çoxuydu” (46, 142) və s. Kərkük nağıllarında “biri var idi, biri yox idi” formulunun qeyri-müəyyənlik bildirən hissəsi düşür və “var idi, yox idi” şəklində işlədilməsi diqqəti cəlb edir (68, 106).

Bəzən yuxarıda söylənilən formul nümunələri birləşir və mürəkkəb (qarışıq) başlanğıc formulu yaranır. Məsələn, “Biri vardı, biri yoxdu, keçmiş zamanda bir şah vardı. Şahın adı yadımdan çıxıb. Bu şah elə bir şah olub, adı-sanı aləmi tutub” (74, 38). “İlyasın” nağılında qısa bir söz oyunundan sonra “Günlərin bir günündə, Məmməd Nəsir tinində, biri varıdı, biri yoxudu, Göy İmamın belində, mən çox şılaşı yemişəm, heç belə yalan söyləməmişəm” formulundan istifadə olunur. (31, 104); “Biri varmış, biri yokmuş, zamanın birində bir akıllı, bir deli kardeş varmış” (81, 20); “Gel zaman, git zaman, zamanlardan bir zaman, bir varmış, bir yokmuş, Allahın kullarından başqa kimsecikler yokmuş, diyerek başlayalım masalımıza. Vaktin birində bir ebe varmış...” (85, 302); “Bir varmış, bir yokmuş. Evvel zaman içinde bir adamla bir kadın varmış. Evliymişler. Gel zaman git zaman bir çocukları olmuş...” (86, 200) və s. Göründüyü kimi, sadalanan formullar bəzi dəyişikliklər olsa da, oxşardır.

Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə xalq nağıllarındakı formullarda söylənilən olayların tarixi dəqiq göstərilmir, ancaq əhvalatların lap qədim dövrə aid olması tez-tez vurğulanır. “Yüzlerce sene evvel Karpazdakı bir köyde babamın büyük halası yaşardı” (102, 147); “Bizim bilmediğimiz çok eski olmayan zamanların birinde, köylerden şirin mi şirin bir köyde, yaşamakta olan ailelerden biri de Keloğlan ile anasıymış” (137); “Biri vardı, biri yoxdu, çok çok esgi zamanlarda bir padşah varmış” (81,

29); “Biri var idi, biri yox idi, keçmiş qərinələrdə Əhmədi-Cekkaş adında birisi vardı” (33, 321); “Belə rəvayət edirlər ki, əyyamı qədimdə bir padşah vardı” (34, 241); “Heç kimin yadına gəlməyən bir zamanda bir keçəl vardı adı da qaravul Məmi Qara” (45, 372); “Keçmiş qədimlərdə Qoquz adında bir padşah varmış” (37, 146). Bu tip ənənəvi formullar nağıl janrının özünün qədim tarixə malik olduğunu sübut edir.

Nağıl söyləmə ənənəsində qədim dövrlərdə toplanmış nağılların (bunlar məzmunundan və ifadələrin, sözlərin işlənmə tərzindən bəlli olur) söyləyiciləri o dövrün həyat tərzini və baxışlarını göstərir, müasir söyləyicilər isə dəyişən dünyanın, müasir dövrün izlərini nağıllarda əks etdirirlər. Belə nağıllarda uçan xalça təyyarəyə çevrilir, yeni dövrün coğrafi xəritəsindəki yer adları, dövriyyədə olan yeni pullardan danışılır. Bu özünü ənənəvi formullarda da göstərir. Məsələn, “Bir varmış bir yoğumuş. Varıymış bir gocagarı. Süpürə süpürə bir onnuk bulmuş” (102, 127); “Biri vardı, biri yox idi. Allahdan başqa heç kim yoxdu. Hindistanda bir paçcah varıdı. Adına Yunan deyərdilər. Yunanın gözünün ağı-qarası bir qızı varıdı. Heç oğlu yox idi. Bu qızı qoymuşdu məktəbə” (31, 179).

Ənənəvi formulların nağıllardakı rolunu araşdıran İ.A.Razumova onların ünsiyyət yaratma və əlamət funksiyalarıyla yanaşı, informativ funksiyasının olduğunu da vurğulayır. Bu mənada başlanğıc formullarının əhəmiyyəti çoxdur: fəaliyyət göstərən şəxslərin və daxili hadisələrin baş verdiyi yerin və zamanın (nağıl universumunun əsas parametrləri) göstərilməsi və s (122, 74-75).

N.Roşiyanyaya görə, digər başlanğıc (inisial) formulu nağılın həqiqiliyinin birbaşa təsdiqindən ibarət bir elementlə (əgər olmasaydı, danışmazdılar-V) əmələ gəlir. Bu formul söyləniləcək hadisələrin dürüstlüyü arqumentindən təşkil olunan “məntiqi deduksiya” dan ibarətdir (121, 21). Həqiqiliyi vurğulayan sözlərə nağılların girişində az rast gəlinir. Əsasən slavyan mənşəli xalqların nağıllarına xas olan bu cəhət daha çox Azərbaycan və Türkiyə sehrli nağıllarının sonunda tətbiq olunur. Hər iki xalqın

nağıllarında “əgər olmasaydı, danışmazdılar” elementi ilə təsdiq olunanları inkar edən amillər mövcuddur. Məsələn, “birələr qoz qabığında yaşayanda”, “siçanlar pişikləri yeyəndə”, “ağcaqanadlar divarda yazanda” və s. Belə ki, hadisələrin səhihliyi, təhkiyənin dürüstlüyü reallıqdan uzaq, qeyri-mümkün zamanın məntiqi təsviri ilə inkar olunur. İstedadlı söyləyicilər bu yeni aspekti formula birbaşa yox, dolayı yolla, metafora ilə daxil edir. Həmçinin gündəlik həyatda rast gəlinən real münasibətlərin dəyişdirilməsi, inkarı bu formula əlavə oluna bilər. Bu cür inversiyalar Şərqi nağıllarında sayısız-hesabsızdır.

N.Roşiyanu müxtəlif xalqların nağıllarında “yumurtalar buzun üstündə bişəndə”, “gecə gündüzdən başlayanda”, “siçan dəllək olanda” (Rumıniya), “mən atamın qızı, atam mənim qızım olanda”, “mən atamın və anamın beşiyini yırgalayanda”, “qurd keçi qiymətinə satılanda”, “şir qoruqçu olanda” (Türkiyə), “buğda buz üstündə bitəndə”, “tısbağalar özünə qanadlar düzəldəndə” (Tatarıstan), “xoruzlar zabit olanda”, “toyuqlar tərcüməçi olanda” (Başqırdıstan), “keçinin buynuzu göyə söykənəndə, dəvənin qısa quyruğu yerlə sürünəndə” (Tuva), Azərbaycan nağıllarında isə “qarpızları xoruzun belində səpəndə”, “dəvənin quyruğu yerə dəyəndə” və sairə bu kimi metaforik ifadələrdən istifadə olunduğunu vurğulayır (121, 28-29). Bu tendensiya başlanğıcda söylənilən ritmik söz oyununda (təkrəlmədə) özünü bariz göstərir.

Ritmik söz oyunu söyləyicilərin ustahlığına və dinləyicilərin istəklərinə uyğun olaraq, nağılların girişində uzun və ya qısa şəkildə deyilir. P.Boratava görə, nağılın əvvəlindəki söz oyunları günlük həyatımızın ölçülərinə sığmayan, olmayacaq işləri olacaq sayan bir nağıl dünyasına ayaq basacaq dinləyicini həqiqət havasına alışdırmaq üçün bir giriş, hazırlıq və dəvətdir. Söyləyici dediklərinin bir oyun, yalan olduğunu açıqcasına da söyləyir: “sinəyə vurdum palanı, dinlətim mi sana bu koca yalanı”, “o yalan, bu yalan, fili yuttu bir yılan, bu da mı yalan?”, “...gerçəge çevirelim bu düzdüğüm yalanı”, “hikayedir bunun adı, söylemekle çıkar tadı” kimi sözlər bu məqsədi bəlli edir (92, 32-33). Bəzi

Türkiyə araşdırıcıları kimi, P.Boratav da təkrəlmə ilə formül terminini eyniləşdirir. “Nağıl təkrəlməsi nağılın başında, uyğun yerində və sonunda söylənən yerinə görə uzun və ya çox qısa qəliblənmiş bir neçə söz qrupudur. Nağılçı dağarcığında bu qəlib sözləri lazım olan yerdə yararlanmaq üçün saxlayır. Yaxşı nağılçı təkrəlmələrin yerində və ölçüsündə istifadəsini bilir” (89, 76-77).

Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının başlanğıcında bu cür absurd situasiyalar, yalanlamalar bəzi istisnaları saymasaq (məsələn, “hamam-hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik edər, köhnə hamam içində”), fərqli şəkildə mövcuddur. Məsələn, “Badi-badi giriftar, hamam-hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik edər köhnə hamam içində. Qarışqa şillaq atdı, dəvənin qıçı batdı. Hamamçının taşı yox, baltaçının baltası. Orda bir tazı gördüm, onun da xaltası yox. Ömrümdə çox şiləşi yemişəm, heç belə yalan deməmişəm” (33, 163); “Həkəti-hükəti. İldə verər yeddi tavar zəkəti. Boyaqçı küpün açdı, boyadı məmləkəti. Milçək mənzilli Kür keçdim. Yaba ilə dovğa içdim. Bu boyda yalan görməmişdim... Belə rəvayət edirlər ki, müsəlman ölkəsində çox varlı bir sövdəgər var idi” (15, 141). Bu təkrəlmənin oxşar variantlarına Türkiyə nağıllarında çox rast gəlinir, məsələn, M.Gökçəoğlunun Kıbrısdan topladığı nağıllarda “Evvel zaman içində, kalbur saman içində. Develer cirit oynarken eski hamam içində. Var varanın sür sürenin. Baykuşu çok olur eski viranenin. Bir varmış iki yokmuş. Allahın kulları çokmuş...” (85, 225). Bəzi ifadələrin üst-üstə düşdüyü bu formullarda ortaq özəlliklərin olduğu bir daha sübut olunur. Məsələn, “Dedem Korkutun dediği gibi: yıllar önce, develer tellal iken, ben babamın beşiyini sallar iken, doğruluklar ülkesinde insanlar mutluluk içinde yaşaryormuşlar. Tüm insanları mutlu etmenin yolunu bulmuş olduğu için herkes Kralı çok seviyormuş” (136).

Azərbaycan folklor nəzəriyyəçiləri nağılların bir qayda olaraq, müqəddimə ilə başladığını söyləyirlər. Əsasən yazılı ədəbiyyatda müqəddimə kimi təqdim edilən nağıl janrının əvvəlindəki ritmik söz oyunları sadəcə nağıla məxsus və yalnız nağıl

üçün yaradılmış olanları olduğu kimi, başqa janrlardan, aşırı şeirdən, xalq mahnılarından, tapmacalardan, məddah hekayələrindən nağıla keçənləri də var. Ancaq nağıl sicilləmələrinin hər hansı janrdan xalq ədəbiyyatı vasitələrinə qatılmış olsa da, bir çox ölçü, anlatma və daxili özəlliklərilə onlardan ayrılır. Bəzi təkərləmələr isə müstəqil olaraq da varlıqlarını göstərir. Bəzi tədqiqatçılardan fərqli olaraq (onlar təkərləmələrin formullardan ayrıldığını söyləyirlər), bütün nağıl formullarını təkərləmə adlandıran P.Boratav hesab edir ki, təkərləmələr baş-qafiyələr və qafiyələrlə əldə edilən səs oyunları və çağırışmalarla bir-birinə bağlanmış, belli bir şeir düzənində uydurulmuş, bir-birinə zidd düşüncələri, olmayacaq halları bir araya yığıb, məntiqdən uzaq bir sıra nəticələr əldə etməklə heyretləndirici bir təsir yaradır. Quruluşu və mövzusu baxımından bu özəlliklər təkərləmələrin əsas vəzifələrini bildirir: O, gözlənilməz xəyal oyunlarının boş çıxmasıyla təəccübləndirmək, əyləndirmək üçün istifadə olunan söz “canbazlığı”dır” (93, 135). Həmçinin başqa epik janrlarda olduğu kimi, bu söz oyunu təhkiyəyə dinləyiciləri hazırlayan bir giriş, ya da sözü danışılan xüsusi situasiyaların bir izahı vəzifəsini görür. O, təkərləmələri dörd növə bölmür:

1. Nağıl təkərləmələri,
2. Oyun təkərləmələri,
3. Mərasim təkərləmələri,
4. Müstəqil “söz canbazlığı” dəyərində təkərləmələr (93, 134-135).

P.Boratava görə, nağılların həm girişindəki, həm də ortasındakı təkərləmələr (formullar) aşağıdakı mövzuları əhatə edir:

I. Rasional düzəni alt-üst olmuş bir dünya təsəvvürü:

1. Zaman və yer əsasları hökmsüzdür. Məsələn, adamın atasının beşiyini yırgalaması, bir arpa boyu yolun gedilməsi və s.
2. Varlıqlar kəmiyyətlərindəki normal ölçüləri və keyfiyyətlərindəki alışılmış görüntüləri itirir. Məsələn, içində şəhərlər olan qarpız, ağacın yarpağı üzərindəki tarlalar...

3. Yoxluqla varlığın sərhədləri qalxır: Korun uzağı görməsi, lalın danışması, çaxmaqsız tufənglə doğmamış dovşanın vurulması və s.

II. Yuxular (xəyallar):

4. Həsət yuxuları: Yoxsulun bol nemətlər, böyük sərvətlər əldə etməsini xəyal etməsi...

5. Qorxulu yuxular: Qartalın və ya başqa bir quşun havaya qaldıracağı adamın sərgüzəştləri...

III. Toplum düzəninə və günlük həyatın zarafat mövzusu olması:

6. Müxtəlif heyətin, insan münasibətlərinin yumorlu görüntüsü (parodiya): evlənmə, gözəl-çirkin münasibətləri, müəllimlər, rahiblər...

7. Günlük həyatın bir sıra sıxıntıları. Məsələn, bəzi obrazların başqa ölçülərdə göstərilməsi.

8. Tənbəlin, qərarlı bir adamın macəraları.

9. Yaxşı niyyətli, amma yerinə görə nə söylənilməsini, nə edilməsini bilməyən başına gələnlər (“heç nə” axtarmağa gədən adam) (89, 34).

Sadalan epik müqəddimə (təkərləmə) mövzularından çoxu müəyyən qədər Azərbaycan nağıllarında da mövcuddur. Məsələn, “Sizə kimdən deyim, kimdən danışım, dır-dır arvadlardan, ilan vuran, iman qıran, saman altdan su yeridən, yabayan doğa içənlərdən, qarışqa minib çaydan keçənlərdən-paxıl bacılardan” (17, 274). Ancaq türkdilli ölkələrin nağıl coğrafiyasını araşdırdıqda, digər xalqlara nisbətən Türkiyə türklərinin nağıl təkərləmələrinin daha zəngin və müxtəlif olduğu, yaxud daha çox toplanıldığını görmək olur. Məsələn, “Masal masal matitas... kalaylandı bakır-taş... Çukura düşdü çıkmaz... Pır pır eder uçamaz. Var varanın, sür sürenin... Habersiz bağa girenin hali yaman demişlər... masaldır bunun adı... söylemekle şıkar tadı... her kim dinlemese bunu, haqqından gelsin kambur tadı...” (99, 49); “Evvel zaman

içinde. Kalbur saman içinde. Koş koşalım. Tut tutalım. Tutqal hanımın elinden. Sıyrılib düşmesin altın nalından, Beybabamızın düyünü var. Pılav zerde yemeye gedecəyiz. Kaşıklar elimizde diyerek başlayalım. Düşelim yollara... ” (86, 307); “Zaman zaman içində, kalbur saman içində. Deve teller iken, pire berber iken, ben babamın beşiyini tınqır mınqır salları iken, babam aldı meşeyi, dolandırdılar köşeyi. Ben kaçırım onlar kovalar. Önümüzde ne dağlar kaldı ne ovalar...(81, 23); “Evvel zaman içinde, cinler cirid oynarken, aski hamam içinde... Üşüdüm Allah üşüdüm, daldan armud düşürdüm. Armudumu yemişlər, bana çirkin demişlər... Çirkin değil, güzelim, inci, mercan dizerim. Ben mercandan geçemem, Aksarayaya göçemem... Aksarayın kilidi, bana vuran kim idi? Emmim oğlu Musacık, eli kolu kısacık... Çık çıkalım çardağa, taş atalım çaylağa; çaylak başım kaldırmış, ayvaları çaldırmış... Hani kağıt, hani defter? Bir de gelmiş çevre ister; çevrede güller, sendeki diller; ben gider oldum, duymasın eller...” (83, 332). Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında fərqli formada nəzmlə deyilmiş ənənəvi sicilləmələr də mövcuddur:

Ay bəylər, hallı bəylər,	Tutub çullu dovşanı
Dilləri ballı bəylər.	Qabağıma qataram,
Əyləşin sağ-solumda,	Bir tacirə sataram.
Dayanmayın yolumda.	Tacir mənə saz verər,
Atım basar sizləri,	Yatmağa palaz verər.
İtim tutar sizləri.	Yıxılıram yataram,
Pişiymi nallaram,	Yuxumuca qataram,
Xoruzumu çullaram.	Anlamazı-qanmazı
Əlimdə gümüş hasa,	Nağılçılar oyadar.
Yanımda çolaq kosa,	Qananların ağzında
Tapıb nallı dovşanı,	Nağılları bal dadar (7, 30-31).

Göyçə nağıllarından götürülən bu sicilləmə çox zaman digər bölgələrdən toplanmış nağıllarda istifadə olunan bu kəlmələrlə tamamlanır:

Nağıl-nuğul bilmərəm,
Şəkər, noğul bilmərəm.

Bilsəm də söyləmərəm.
Şahdan gəlmiş nökrəm
Məndən nağıl istəsən,
Qavırğanı sökrəm (7, 31);

Türkiyə nağıllarında isə aşağıdakı təkrarləmə çoxluq təşkil edir: “Masal masal maliki

Yolda saydım on iki	Tos vurdu bardağa
On ikinin yarısı	Gelin çıxdı çardağa.
Tilki çakal karısı.	Masal masal maliki
Masal masal martladı	Kuyruğu var on iki
İki fare atladı	Kuyruğunda beni var
Kurbağa kanatlandı	Kulağında çanı var...” (89, 21).

Mənasız söz oyunlarında müəyyən qədər məlumatlar olsa da, bunların nağıllara heç bir aidiyyəti yoxdur. Onlar başqa janrların girişində olduğu kimi, dinləyicilərdə maraq oyatmaq və onları uzun söhbətə hazırlamaq məqsədi daşıyır. Ritmik söz oyunlarının nağıldan əvvəl yaranaraq müstəqil şəkildə yaşaması, inkişaf etməsi, sonradan nağılın əvvəlinə keçməsi faktı da səslənir (89, 33-34). Təkrarləməsi olmayan nağıllar isə sadə formullarla sözün qarısını açır. “Təkrarləmələr” giriş formulu ilə birlikdə işlənərək ondan sonra və ya əvvəl də gələ bilər. Məsələn, M.Gökçəoğlunun topladığı “Ayla yıldız” nağılında əvvəlcə “Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde. Develer tellalken, pireler berberken.... gəlir, padşah və onun üç qızları haqqında bir qədər məlumat verilir, sonra isə yenidən “Bir varmış bir yokmuş. Allahın günü çokmuş. Dinlemesi kolay, anlatması zormuş...” (86, 7) formulu verilir. M.Gökçəoğlu formulları məhz təkrarləmə adlandıraraq, onları giriş, bağlayış və bitiş növlərinə bölür. Bəzi hallarda isə nağıllar sonadək elə təkrarləmə formasında olur.

Belə mətnlər, “yalan masallar”ı adıyla xüsusi bir qrup halında Aarne-Tompson kataloqunda 1875-1889 nömrələrdə toplanmışdır (89, 32). Ritmik söz oyununu “yalançı nağıllar” adlandıran E.Tursunov məsələyə belə yanaşır: “Yalançı nağılları sehrli nağıllara aid etmək olmaz. Onlar əfsanə də deyil, alleqorik

əsər də deyil. Həmçinin yalançı nağılları pişrov da adlandırmaq olmaz. O, nağıllardan fərqli olaraq, köməkçi funksiya daşıyır” (125, 122). Abdülbaki Gölpınarlı təkərləmə və ya yalanlamalarda ifadə və mövzu baxımından şaman dualarının xüsusiyyətlərinin olduğunu söyləyir. Boratav da şaman dualarının müqəddəs dəyərlərini, sehr güclərini itirərək, təkərləmələrin tərkibinə daxil olduğunu vurğulayır (89, 43).

Qeyd edək ki, nağıl təkərləmələrinin bəlli bir vəzifəsi vardır: başlanğıcda söyləyənlər xəbərdarlıq ədasıyla nağılın həqiqət deyil, əyləndirmək və ibrət dərsi vermək üçün uydurulmuş şeylər olduğunu, hadisələrin uydurma da olsa, çox qədimdən keçmiş olduğunu qəbul edilməsinin vacibliyini bildirmək istəyirlər. Bir sözlə, təkərləmələrdəki uydurma söz oyunları ilə nağılın zarafat, yalan olduğu vurğulanır. Onların altındakı mənalari, əsl məqsədi anlamaq isə dinləyicilərə həvalə olunur.

Bir çox folklorşünaslar ritmik söz oyunu ilə başlanğıcın funksiyalarını eyni hesab edirlər. Onlar təkərləmələrin istifadəsini real dünya ilə nağıl dünyasının sərhədlərini zarafatla ayırmaq cəhdi kimi qiymətləndirirlər. İ.Razumova başlanğıc formulu ilə nağıla qədərki ritmik söz oyunu arasındakı sərhədin qeyri-müəyyənliyinə diqqət yetirərkən söyləyir: “İki eyni giriş formulu söyləyicilərin danışq tərzindən asılı olaraq birində başlanğıc formulu, digərində isə nağıla qədərki ritmik söz oyunu kimi səslənə bilər. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, nağılı yazılı mətnlər əsasında deyil, məhz xalq auditoriyasında real səslənməsi əsasında öyrənmək lazımdır” (123, 16). Onun fikrincə, giriş formulları çox zaman məzəli xarakter daşıyır, burada ironiya mövcuddur. Ancaq bu ironiya növbəti təhkiyəyə aid deyil. Ayrı-ayrı söyləyicilər bu formulu həqiqətə uyğunlaşdıraraq müxtəlif formalara sala bilərlər (122, 119). Qənaətimizcə, nağılların başlanğıcındakı ritmik söz oyunlarının bir qismi həqiqətən də nağılla, onun məzmunu ilə əlaqəsi olmayan məzəli söz oyunu, digər bir qismi isə müəyyən mənada üstüörtülü şəkildə nağılın məzmununa bir işarə olan söz oyunudur.

Türkiyə və Azərbaycan nağıllarının girişindəki ritmik söz oyunları, yalanlamaların əvvəli müəyyən qədər oxşar olsa da, sonu fərqli səslənir, həmçinin Türkiyə nağıllarının təkərləmələri həcm baxımından çox genişdir. Bunu müasir Türkiyə söyləyicilərinin internet səhifələrində yerləşdirdikləri nağıllarda da görmək olar. Məsələn, “Bir varmış, bir yokmuş. Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde, develer tellal iken, pireler berber iken, ben anamın beşiğini tıngır mıngır salları iken, sür sürenin, var varanın, bağa destursuz girenin, alemin başına çorap örenin, boş yere öfkelenenin, durup dururken gülenin, baykuşu çok olurmuş, Ak sakal, kara sakal, pembe sakal, çember sakal, keçi sakal, berber elinden yeni çıkmış taze, taptaze sakal, Kasap olsam sallayamam satırı, nalbant olsam nallayamam katırı, hamam açsam dost ahabp hatırı. Hiç birisi karım değil benim, Doğru söz, güzel söz, derken başıma yıkıldı hamam, dereden, siz gelin. Tepeden ben. Sandıktan siz çıkın, sepetten ben. Tahta merdiven, taş merdiven, toprak merdiven. Ellerimde eldiven çıktım taş merdivenden, Bir beyaz perde, perdeyi kaldırdım, köşede bir hanım oturmuş. Şöyle ettim, böyle ettim hanımın tabanının altına bir fiske vurdum. Su paluzesi gibi titriyor. Gün bitiyor, söz bitmiyor. Ne yapalım, ne edelim? Kısa kesip masalımıza girelim. Evvel zaman içinde, bir padişah varmış” (137). Türkiyə nağıllarında təkərləmələrin çoxluğu ərazisinin böyüklüyü və söyləyicilik ənənəsinin məqsəduyğun şəkildə yaşaması ilə əlaqədardır, desək, yanlışdır.

Azərbaycan nağıllarında bunlar bəzən “sicilləmə”, bəzən “şəbədə”, bəzən isə yanlış olaraq “pişrov” (loppazdama), “qaravəlli” (həcmcə yığcam, yumoristik xarakter daşıyır, məzəli məzmunu malik olur) və “sanama” adları ilə təqdim olunur. Ancaq qaravəllilərlə nağıllar arasında oxşar cəhətlər çox olsa da, onlar fərqli janrlardır və onları qarışdırmaq olmaz. “Belə ki, nağıllarda qaravəllilərdən fərqli olaraq, sehrli qüvvələr, fantaziya və uydurmalar üstünlük təşkil edir. Qaravəllilərdə isə daha çox ailə-məişət hadisələri öz əksini tapır. Nağıllar qaravəllilərə nisbətən həcmcə geniş olub, bir neçə əhvalatı və süjeti əhatə edə bilər. Nağıllarda

təhkiyə və təsvir geniş və əhatəlidirsə, qaravəllilərdə isə təsvir və təhkiyə nağıla nisbətən səthi xarakter daşıyır və orada dialoqlardan daha çox istifadə olunur. Bu cəhətdən nağıllar dastanlara, qaravəllilər isə dramatik növə-xalq tamaşalarına yaxındır” (66, 54).

H.Zeynallının toplayıb nəşr etdirdiyi Azərbaycan nağıllarında yazıya alınan ritmik söz oyunlarının hamısı demək olar ki, aşağıdakılardan ibarətdir: “Bəli, nağıl binasını qoyaq yavaş-yavaş, olum qapında qulnan qaravaş. Dövlətli plova şıllaq vurur, kasıb tapmaz bir kasa bozbaş” (32, 311); “Həkan-həkan içində, qoz girdəkan içində, xəlbir saman içində. Dəvə dəlləklik edər köhnə hamam içində, Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin böyrü batdı. Biri var idi, biri yox idi, Allahdan başqa heç kim yox idi, Sizə haradan xəbər verim Misir şəhərindən” (33, 5); “Badi-badi giriftar, hamam-hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik edər köhnə hamam içində. Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin qıçı batdı. Hamamçının tası yox, baltaçının baltası. Orda bir tazı gördüm, onun da xaltası yox. Ömrümdə çox şılaşı yemişəm, heç belə yalan deməmişəm. Günlərin bir günündə, Məmməd Nəsir tinində, imansızın belində, biri vardı, biri yoxdu, bir padşah vardı” (33, 163); “Sizə haradan xəbər verim, az danışanlardan, qaradınməzlərdən, mırt-mırt arvadlardan, hürməyən itlərdən, ulamayan çaqqallardan, çoxdanışanlardan, dilli arvadlardan, küsəyənlərdən, oğruların, yalançıların, yoldaşa xain olanlardan, vəfasızlardan, əhdinə əməl etməyənlərdən, buzov minib çay keçənlərdən, xoruz belində bostan əkənlərdən, kosasaqqallardan, göy-gözlərdən, nə bilim nədən, nə bilim nədən... Lənət quyruqlu yalana, rəhmət quyruqsuz düzə, bir qoz pozana, iki qoz düzənə, rəhmət yazana lənət pozana. Söz qalsın, insan getsin, yaxşılıq qalsın, pislik getsin, dost var olsun, düşmən puç olsun, ağıllı yesin, ağılsız hesablasın. İndi gələk mətləbə” (4, 220); “Həkan-həkan içində, qoz girdəkan içində, dəvə dəlləklik edər qoz girdəkan içində. Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin qıçı batdı, milçək mindik, körpü keçdik, yabynan dovğa içdik. Şah Abbas cənnət-məkan, tərəziyə vurdu təkən. İki qoz bir girdəkan. Günlərin bir günündə

Sizə kimdən xəbər verim, Şah oğlu Şah Abbasdan” (34, 172); “Raviyani xəbar, nağılani asar, şirin şəkər, xoş giriftar, Şah Abbas cənnətməkan, tərəziyə vurdu təkən, iki qoz bir girdəkan. Biri varıymış, biri yoxuymuş, bir padşah varıymış” (34, 163); “Nağılnuğul bilmirəm, bilsəm də söyləmirəm, şahdan gəlmiş nökrəm, dinmə qabırğaların sökrəm. Sizə haradan danışım, kimdən danışım, keçmişlərdə bir kişi var imiş” (34, 276).

Ağa Həsən Mirzəzadənin topladığı “Məlik Məmməd” nağılında şəbədə adlandırılan uzun bir ritmik söz oyunu təqdim olunur: “Raviyani-xəbar, nağılani-əsar və tutiyani-şəkər, şəkəri-şirini-köftar, böylə rəvayət edir. Sür- süpür gəl, pibkər, gəl sənə kimdən xəbər verim, Şah oğlu Şah İsmayıl, mənzili məkan, iki qoz bir girdəkan tərəziyə vurdu təkən, Kürü o taya keçdik, yab ilə doğa içdik! Atovun goru dağılsın yalan yiyəsi, bir belə də yalan görməmişdik. Hindalan-hündalan Kür qırağı köndələn, kəklik otu bəndalan. Xan sənsən, mən mənəm qorxma sənə dəymərəm. Hekayəti-məkəti, ildə verər əlli batman zəkəti, boyaqçı küpü açdı boyadı məmləkəti, hamamçının tası yox, heç faydası yox. Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin gözü çıxdı. Ay ağalar, ay qar-daşlar, bir milçək ovladıq. Acıqlandı qalxdı havaya, onun yağın tutduq saldıq tavaya. Onun sümüyündən bir dəryaya körpü düşdü. Yüklü-yüklü, cüklüc-cüklü sərçələr keçdi. Eniş gəldi, qəniş gəldi görək yazıq Məlik Məmmədin başına nə gəldi. Ətçidə yox, mətçi də Koroğlu gözətçidə yox, İbrahim xan nayçıda yox, Bayram xan zurnaçıda yox, mənə tapılmaz çaxmağı yox tüfəng. Çaxmağı yox tüfəngi götürüb çıxdım ova. Eylə vurdum dovşanı iki qabırğaları sındı, özünün xəbəri yox. Yarışdım bir əlindən, bir ayağından. Ay qarınənə, bizə bir qazança ver aş eyləyək. Dedi: “Ay qadan alım, bu evdən o evə gedərsən üç qazança var, ikisi sınıq, birinin dibi yox”. Bu dibi yox qazançada dovşanı elə bişirdik sümükləri həlli-məhəl oldu, ətinin xəbəri yox. O qədər yedik bindən dodaqlarımız çatladı, qarnımızın xəbəri yox. Ay qarı nənə, yandıq susunnan! Dedi: “Ay qadan alım, bu evdən o evə keçərsən üç hovuz var, ikisi qurudu, birinin suyu yox.”

Hovuza qublanıban o qədər içdik ki, dodaqlarımız köpdü, qarnımızın xəbəri yox. Dedik: “Ay qarı nənə, amandı, götür bizim çarıqlarımızı” Dedi: “Ay qadan alım, bu evdən o evə gedərsən, çarıqlarınız ordadı” Bəli, Abı yoldaş dedi, obu yoldaş dedi: “Mən yoldaşın çarığının tayı yox” Bəli, səs saldıq, soraqçı saldıq rəvan olduq Küdrü sarı. Belə deyirlər ki, az getdik, uz getdik, acı yovşanlıq, şirin biyanlıq, mənzil kəsdik yol getdik, dərələrdən yel kimi, təpələrdən sel kimi, badeyi-sərsər kimi açıldıq qəlblər kimi, yığıldıq kəmənd kimi, gündə bir iynə boyu yol getdik, getdik çıxdıq Küdrünün belinə. Hayiqət gördük ki, çarıq bir zəni əkib ki, iki göz gərək tamaşaya. Bəli! Çini soluyub düşdük bu taxılı yaxşı- yaxşı biçməyə. Çin biçirdi, biz də dərz bağlayırdıq. Bira də gördük həmin dovşanın bir qaçır. Çini silkələdik, çinin dəstəsi şup eləyib girdi dovşanın qarnıma, dovşan biçdi, biz dərz bağladığımızı vurduq tavaya. Yoldaşın biri istədi papurus çəksin. Paprosu yandıracaq tayamızı od tutdu. Tayanın içindən bir palan çıxdı, palanı yarıdıq, hamısı yalan çıxdı! Biri varmış, biri yoxmuş, Allahdan başqa heç kim yox imiş” (62, 7-8). Göründüyü kimi, burada tarixdə mövcud olan Şah İsmayıl, Koroğlu, İbrahim xan, Bayram xan kimi tarixi şəxsiyyətlərin adları çəkilir. Tərkibində keçid formulu, dialoqlar olan bu şəbədə qarışıq formul tipinə aiddir. Ümumən, sadalanan giriş formullarının çoxunu qarışıq başlanğıc formulu növünə aid etmək olar.

Bu sıradan olan ritmik məzəli söz oyunlarını dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası silsiləsindən olan “El çələngi” buraxılışında iki nümunəsi – “Yalan-palan”, “Hadı, hudu, Kor oğlu Kosa, bir də mən” (51, 237-240) verilir və onlar da oxuculara “qaravəlli” kimi təqdim olunur. Azərbaycan folkloru antologiyasının Şəki bölümündə “Ağ yalan” adlı sicilləmə qaravəlli kimi təqdim olunur (21, 297). Bunun oxşar variantı P.Boratavın topladığı “Qaz ovu” təkərləməsində (89, 71-72) beş qardaşdan, kor, topak, sağır, çılpaq və tufənginin çaxmağı yoxdan söhbət gedir. Fikrimizcə, “təkərləmə” formasının Azərbaycan folklorundakı oxşar variantını “sicilləmə” və ya “şəbədə” adlandırmaq daha

məqsədəuyğun olardı. Çünki fars mənşəli “pişrov” sözü və “qaravəlli” kəlməsi daha çox şifahi xalq ədəbiyyatının dastan janrına xarakterik sözdür. Sanama isə folklorun tamam ayrı janrıdır. Bəzi Göyçə nağılıları bu müqəddiməni *loppazdama* adlandırırlar. Azərbaycan Folklor Antologiyasının Göyçə folkloru bölümündə qeyd edilir ki, alınma söz olan pişrovdan fərqli olaraq loppazdamanın öz leksik mənasına görə mahiyyəti daha dolğun ifadə etməsi göz qabağındadır (7, 30). Düşünürük ki, “sicilləmə” sözünün folklorşünaslıq elmində bir termin kimi işlədilməsi daha məqsədəuyğundur. Araşdırdığımız nağıl sicilləmələrindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu tərzdə yalan və zarafatlar bol olsa da, sətiraltı həqiqətlərin olduğu hiss olunur, bəzi tarixi yer adlarının, şəxsiyyətlərin adları çəkilir. Yəni formulun birinci hissəsi yalan olsa da, ikinci hissəsi isə həqiqətə uyğun gəlir. Buna görə də “yalanlama” variantı da qəbul edilə bilər.

Bir çox türk xalqlarının nağıllarında variantları yayılan “Arzu Qəmbər”in Kərkük variantı da Azərbaycan nağıllarındakı oxşar sicilləmə ilə başlayır: “Harttan hurttan, sıxması qarpuz qabığı, düğməsi turpdan, Aman zaman içinde, qerbil saman içinde, deve berberliq eder, eski hamam içinde...”. Bundan sonra “Varıydı yoxuydu, ki (iki) qardaş varıydı” ənənəvi formulu gəlir” (101, 271). Türkiyə təkərləmələrinə bənzər ritmik başlanğıc da səslənir: Matal, matal, mat atar, bir kişi xurma satar, Arvad deyər, gətir mən yeem, baxağ kim borca batar (46, 149). Dərbənddən toplanmış folklor antologiyasında isə nağıl sicilləməsi uşaq folklorunun tərkibində verilir: “Hamam hamam içinde, xəlbir saman içinde. Dəvə dəlləklik elər, kühnə hamam içinde. Qarışqa şillaq atdı, dəvənin budu batdı. Hamamçının tası yux, dəlləyin güzgüsü yux” (18, 308).

Qeyd edək ki, klassik şair və yazıçıların əsərlərində sözügedən tərzə tez-tez müraciət edilib. Müasir yazarların şifahi ənənədən yararlandıkları və ortaq mövzuların olduğu da hamıya bəllidir. İnternet səhifələrində yerləşdirilən müasir Türkiyə sözlüyüçilərinin nağıllarında yazılı ədəbiyyat janrlarına xarakterik

olan üslubda müqəddimələr təqdim olunur: “Okumak isteyenlere ve ilgisini çekenlere bir masalım var. Bazı gerçekleri, yeni kuşaklara yansıtmak istiyorum. Yarım yüzyılı geçen yaşamımda gördüklerimi, aile büyüklerimin öykülerini ve ninelerimin soğuk kış gecelerinde soba başında ısınırken, anlattıklarını yazıya dökmek istedim. Çok esgilerden bugüne gelen ve güncelliğini koruyan bir masal oluştu. Vahşi Batının masalı... Binlerce yıl önce, daha isanların bir-birlerini anlamak ve düşüncelerine değer vermek yerine, silahlarıyla, sopalarıyla karşıtlarına saldırıp baskı uygulamaya çalıştıkları zamanlarda geniş topraklar üzerine yayılmış bir ülke varmış” (136).

Hələ XIII əsrdən formalaşmağa başlayan, yeddi yüz ildən çox keçmiş olan nağıl və təkərləmə tərzinin izi XIII- XVI əsrlərdə yaşayan böyük dərviş şairləri Barak Baba, Yunus Emre, Kaygusuz Abdal, Kazak Abdal, Hacı Bayram, Aşıqpaşazadə, Ümmi Sinan və M.C.Ruminin risalə və məsnəvilərində (ritmik söz oyunu) açıq görünür. P.Boratav nağıl təkərləmələrindəki bəzi parçaların bu xalq yazarlarından alındığını söyləyir: “Onlar analarından, nənələrindən öyrəndikləri təkərləmə üslubu ilə “ilahi həqiqət”, ”mütləq varlıq” kimi metafizik suallara cavab tapmağa çalışıblar. Nağılları isə eyni söz sənətinə qara torpağın və ayaqlarıyla sıx şəkildə onun üstünə basan insanın məsələlərini yükləyir. Amma hər ikisi də “ariflər anlasın” deyər rəmzli bir şeir diliylə danışıq” (89, 36).

Sözgedən tərz Avropa xalqlarının folklorunda da geniş yayılıb. İ.Kunoş hətta Türkiyə nağılları ilə Avropa və İran nağılları arasında məzmun baxımından qohum olduğunu söyləyir (78, 108). “Kor, topal və şikəstin mümkünsüz işləri, qərribə macəralarını anladan təkərləmənin başlıca ünsürləri Almaniyada, Danimarkada, İngiltərədə, Fransada, İtaliyada, Estoniyada, Polşada və başqa ölkələrdə yayılmışdır. Ancaq Şərqdəki qədər qədim mənbələri, sənədləri yoxdur. Bəzi yerlərdə isə bunlar lətifə və tapmaca olaraq da söylənilir. Almaniyada bunun XV əsrdə yazılmış bir “zarafət tərzində vaiz” şəkli var. Danimarkada, İngiltərədə

söz oyunu bitdikdən sonra dinləyicilərin “amma da yalan!” deyər qarşılıq vermələri adətdir. Fransada bu cür nağıllara məhz yalanlamalar (“menteries”) adı verilir” (89, 43). Göründüyü kimi, Qərb folklorunun bəzi örnəklərində Türkiyə nağılları ilə eyni qaynaqdan gəldiyini sübut edə biləcək ortaq özəlliklər var. Şərqrə doğru irəlilədikcə, Balkan ölkələri, sonra isə Orta Asiya, İran və Azərbaycan və digər türk dillərinin yayıldığı və təsir etdiyi bölgələrdə oxşar formullar çoxdur. P.N.Boratava görə, dil baxımından Oğuz əslindən olan ölkələrin (Azərbaycan, Türkmənistan), ya da uzun zaman Osmanlı imperatorluğunun sərhədləri içərisində qalan ölkələrin söz ənənələrində Anadolu təkərləmələrinə bənzəyən parçalar daha çox tapılmaqdadır (93, 143-144). Məsələn, Azərbaycan nağıllarının başlanğıcında işlədilən “dəvə dəlləklik, şir qoruqçu, qurbağa naynayçı” ifadə tərzinin variantlarına həm Türkiyə nağıllarında, həm də Özbəkistan nağıllarında rast gəlmək olar: “Bor əkanda yuq əkan, oç əkanda tuq akan, qarğa qaqımçı əkan, çum çuq çaqımçı əkan, qırqovul qizil əkan, quyuğu uzun əkan, buri bakovul əkan, tulki yasovul əkan...Bir zamanlarda bir podacı bor əkan...” (89, 47). Beləliklə, folklor sirkulyasiyası nəticəsində Orta Asiyadan Türkiyəyə, oradan Azərbaycana və İrana yayılan ənənəvi formullar tədricən azalmış, yazıya alınanda dəyişmiş, öz dəyərini itirmişdir.

Söylədiyimiz kimi, söyləyicilərin ustalıqlarının göstəricisi olan ritmik məzəli söz oyunlarına həm “klassik” nağıllarda, həm də son dövrlərin nağıllarında getdikcə az rast gəlirik. İ.Razumovanın qənaətinə, ritmik ifadələr formul deyil, onlar qəlibləşməyib. Hətta bir nağılda bir neçə dəfə təkrar olsa da, onlar formula çevrilmir, çünki janrın, süjetin göstəricisinə xidmət etmir (123, 99). P.Boratav isə hesab edir ki, hər halda uzun təkərləmələr (yalanlamalar) başlanğıcda əsil nağıllardan ayrı bir növ deyil. Nağılın özünün formalaşması zamanında növlərə bölünmə nəticəsində təkərləmə və ya yalanlamalar meydana gəlmiş, sonra da bunların qısaldılmış şəkilləriylə nağıl başlanğıcına gətirilməsi ənənəsi başlayıb (89, 48).

Zaman keçdikcə, insanların həyat tərzlərinin, dinlərinin dəyişməsi ilə epik ənənələr, mətnlərin məzmunları get-gedə dəyişmiş, bəziləri isə tamam sıradan çıxmışdır. Belə ki, həm “klasik”, həm də son dövrlərin nağıl mətnlərində nağılaqədərki məzali ritmik söz oyununa da tədricən çox az rast gəlirik.

Dağlıq Qarabağ və onun ətraf rayonlarından toplanan yeni folklor antologiyalarındakı nağıllarda və digər yeni nağıl variantlarında da formulların azlığı bunu sübut edir. Bir sözlə, müasir Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının başlanğıcında əsasən klassik “Biri vardı, biri yoxdu”, “Bir zamanlar hansısa məmləkətdə” formulları və az sayda sicilləmələr işlənir.

1.2. Məkan formulları

Başlanğıc formulunun digər tipi olan məkan formuluna (topoqrafik) dünya, o cümlədən, Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarında zaman formullarına nisbətən az rast gəlmək olar. Çünki nağıllarda başlanğıc (inisial) formulun bir tipi (ya zaman, ya da məkan) üstünlük təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında daha çox zaman formulları işlədilir. Müstəsna hallarda inisial formulun hər iki tipi, həm zaman, həm də məkanı göstərən formullar eyni səviyyədə inkişaf edir. Bu zaman qarışıq başlanğıc formul əmələ gəlir. Məsələn: “Biri var imiş, biri yox imiş, günlərin bir günündə belə deyirlər, bir vilayətdə Dəşküvar adlı padşah varıymış” (31, 49); “Biri varıdı, biri yoxudu. Çox böyük şəhərlərin birində bir tacir varıdı” (32, 82); “Biri var idi, biri yox idi, günlərin bir günündə Hindistanda bir padşah var idi” (37, 192); “Biri varıdı, biri yoxudu, Yunan şəhərində bir Məmməd həsən adında padşah varıdı” (32, 2674); “Keçmiş zamanda bir şəhər vardı. Bu şəhərdə cuhudlar yaşayırdı” (74, 216). E.C.Güneyin topladığı formullarla zəngin nağıllardan birində uzun bir təkərləmədən sonra “Biri varmış, biri yokmuş, Allahın kulu çokmuş, çok söylemesi günahmış. Develer tellal iken, pireler berber iken ben anamın beşiyini tıngır mıngır sallarken bir memleketin birinde bir padişah varmış” formulu

işlədilir (83, 40); “Evvel zaman içinde, galbur zaman içinde, develer dellaliken eski hamam içinde. Ben anamın beşiyini salları, babama biberondan süt içirirdim. İşte o zamannarda bir memlekette bir gıral, bu gıralın da bir qızı vardı” (102, 23); Kıbrısdan toplanmış aşağıdakı nağıl formulunda olayların cərəyan etdiyi yer (adı çəkilməsə də) və zaman dəqiq göstərilməyə çalışılır: “Evvel evvel zamanda, qalbur qaldı hamamda. Bir varıdı, bir yoğudu, inallahdan kimse yoğudu. Vararakdan, sorarakdan, yol bitmedi yaz bitti, güz da geçdi. Bulutlar havada görününce bir memlekete ulaştı. Bir mahalleye yerleşdi, orayı mekan duttu. O mahallede bir yaşlı qadının qızı vardı” (102, 29). İnternet səhifələrində yerləşdirilən müasir dövrün Türkiyə nağıllarında da qarışıq tipli başlanğıc formullarına rast gəlmək olar: “Çok eski çağlarda, ülkenin birinde, dinazorların yuvalandığı bir yer vardı” (136); “Bizim bilmediğimiz çok esgi zamanların birinde, köylerden şirinmi şirin bir köyde yaşamakta olan ailelerin biri de Keloğlan ile anasıymış” (136).

İ.Razumova qeyd edir ki, ənənəvi formullar ayrılma, ünsiyyət yaratma, əlamət və ya işarə və informativ funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu mənada başlanğıc formulu informativ funksiya daşıyır. Nağıllardakı olayların baş verdiyi zaman və yer barədə informasiyalar təsvir olunur. Çox zaman məkanın şərtiliyi göstərilir. Yəni aydın olmur, hadisələr padşahlıqda, yoxsa dövlətdə baş verir (122, 71-72).

O.Əliyevin fikrincə, nağıl məkanı “öz” və “özgə” şahlığına ayrılır. Onları aralarındakı qalın meşələr, uca dağlar, dərin quyular, çaylar, dənizlər bir-birindən ayırır. Məhz “özgə” şahlıqda qəhrəman sınaqlardan keçir, öz rəqibi ilə qarşılaşır, onunla döyüşür (53, 12).

Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında söylənilən hadisələrin cərəyan etdiyi məkan əsasən naməlum bir yer-məmləkət, şəhər, vilayət, diyar, qəsəbə, kənd, hətta tin kimi göstərilir. Məsələn, “Bir şəhərdə bir yetim qız varıymış” (34, 20); “Bir varıdı, biri yoxudu, çox böyük şəhərlərin birində bir dövlətli tacir var idi”

(32, 82); “Belə rəvayət eləyirlər ki, bir şəhərdə bir padşah var idi” (26, 217); “Biri vardı, biri yoxdu, bir padşahın ölkəsində bir ovçu, onun da bir arvadı vardı” (26, 95); “Azərbaycanın qədim əyalətlərinin birində Süleyman adında bir şah hökm sürərmiş” (19, 233); “Çok geçmiş zamanda diyarın birinde bir hükümdar yaşamış” (81, 38); “Deller ki, bir zaman bir köyde bir adam vardı” (102, 45); “Bir memleketin birinde bir Türkmen beyi varmış.” (84, 91); “Bir varmış, bir yokmuş. Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde. Deve tellal, pire berberiken. Zamanın birinde Deli Mehmet dedikleri biri varmış. Küçük bir kasabada yaşamış” (85, 117). E.C.Güneyin topladığı türk nağılları içərisindəki bu təkləmədə Türkiyənin bir çox yer adları sadalanır: “İğne, iplik, makara, Akdeniz, Karadeniz, Marmara; Türkiyənin başşehri Ankaradır Ankara... Ankarada kadife, kızın adı Latife; oturmuş halı dokur, dilinde bülbül okur... Ne bülbül, ne gül; şen olsun deli gönül... Bir tabak aşım olsa, iki kardeşim olsa; biri oğlan, biri kız; bir ay, biri yıldız... Bayrak yapsam başıma, toprağıma taşıma, bereket yağar, bereket; her şeyde var bir hikmet...” (84, 338).

Çorum bölgəsindən toplanan nağıllarda “yüksək bir orman və ya dag köyü” məkan formulu çoxluq təşkil edir: “Yüksək bir orman köyündə mutlu bir aile yaşamakdaymış” (81, 7); “Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde, develer tellal iken, pireler berber iken, ben annemin beşiyini tıngır mıngır salları iken uzak bir dag köyündə fakir bir ailenin çocuğu İsmet adında bir delikanlı yaşamış” (81, 33).

Türkiyə xalq nağıllarının başlangıcında əsasən “inəmləkət” sözündən ibarət məkan formulu durur: “Bir varmış, bir yokmuş, Allahın kulu çokmuş, çok söylemesi günahmış. Develer tellal iken, pireler berber iken ben annemin beşiyini tıngır-mıngır salları iken bir memleketin birinde bir padişah varmış” (98, 5); “Evvel zaman içinde, qalbur zaman içinde. Develer dellal iken esgi hamam içinde. Memleketin birində bir odunçuynan dünyalar güzeli bir qızı varmış” (102, 19). Eflatun Cem Güneyin “Ən gözəl türk masalları” kitabında nəzm formasında uzun bir təklə-

ləmə, sonra isə “Bir varmış, bir yokmuş, Allahın kulu çokmuş, çok söylemesi günahmış. Develer tellal iken, pireler berber iken ben anamın beşiyini tıngır mıngır salları iken bir memleketin birinde bir padişah varmış” formulu gəlir (83, 5).

Naki Tezelin və digər folklorşünasların topladıqları nağıllarda hadisələr “büyük bir orman kənarı” və ya “kiçik bir kulübe” kimi qeyri-naməlum məkanlarda cərəyan edir. Məsələn: “Bir varmış, bir yokmuş... Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde büyük bir orman kenarında, küçük bir kulübede bir aile oturuyormuş” (99, 102).

E.Artuna görə, nağılda söylənilən yerləri çoxdan aza doğru sıralayacaq olsaq, qonar-köçər yerlər, dağ kəndləri, kəndlər, qəsəbə və şəhərlər olduqlarını görürük. Kənddə söylənilən nağıllar ilə şəhərdə söylənilən nağıllar arasında çox fərq var. Ucqar yerlərdə yaşayan söyləyicilərin nağıllarında kənd yaşam tərzini və o çevrəyə aid ünsürlərin istifadə olunduğu göstərilərkən, şəhərdə anladılan nağıllarda şəhər yaşamı ön plana gəlir (78, 111).

Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının həm girişində, həm də müxtəlif yerlərində işlədilən, artıq ənənəviləşən məlum Şərq və qismən də Avropa ölkə və şəhərlərinin adları demək olar ki, üst-üstə düşür (Misir, Hindistan, Yəmən, İran, Çin, Ərəbistan, Mədinə, İsfahan, Qahirə, Rusiya, Yunan, Firəng, Bağdad, Qəndəhar, İstanbul və s). Məsələn, “Biri var idi, biri yox idi. Müharibədən əvvəl, Rusiyada Nikolay adlı bir padşah var idi” (41, 120); “Bir varmış, bir yokmuş. Devler tellal iken, pireler berber iken, bir memleketin birinde German beyi derler bir bey varmış” (84, 75).

Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə xalq nağıllarının başlangıcında daha geniş yayılan yer adları Misir, Mədinə, Yəmən, Çin, İsfahan, Bağdad, Şam və Qəndəhardır. Məsələn, “Şam şəhərində bir padşah varmış” (9, 247); “Mədinə şəhərində Əhməd Tacir adlı var-dövlətli, həm də səxavətli bir tacir var idi” (55, 159); “Biri var idi, biri yox idi, İsfahanda Hüseyin Tacir adlı məşhur bir tacir var idi” (55, 139); “Qəndəhar padşahının Məlik Məmməd adında bir oğlu var idi” (24, 70); “Biri var idi, biri yox idi, uzaq Çində

Təhmuz adlı bir ölkədə bir padşah var idi” (41, 86); “Bir varmış, bir yokmuş... Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde Bağdat ülkesinin son derecede zengin bir padşahı varmış” (99, 102); “Bir vagdın hükmündə bir İran padşahı varıdı” (102, 18). Xarici məkan adlarını təsvir edən başlanğıc formulları Azərbaycan nağıllarında daha çoxdur. Bu tip formullar nağılların başlanğıcında deyil, digər yerlərində də işlənə bilər. Məsələn, “Sənə xəbər verim Rum padşahının oğlundan” (37, 192); “Mən Firəng vilayəti padşahının naxırçısının qızıyam” (31, 217); “İsa Misir padşahının bacısını alır. Səməd, divin qalaçasından gətirdiyi qızı alır. Şad-xürrəm yaşamağa başlayırlar” (48, 134); “Biri var idi, biri yox idi. Yəmən şəhərində Aslan padşah adında bir ədalətli padşah var idi” (1, 113). Son əsrlərdə Azərbaycan nağıllarında çox işlədilən Firəng ifadəsi avropalı mənasında işlədilmişdir, yəni Fransa ilə heç bir əlaqəsi yoxdur (31, 38).

Azərbaycan və Türkiyə nağıl formullarının yuxarıdakı nümunələrində məkan adları həmin yerləri idarə edən padşahların və ya bəylərin vətəni kimi də çəkilir. Nümunələrdən görünür ki, Türkiyə nağıllarının girişində hadisələrin baş verdiyi yerin adı qismən az çəkilir. Türkiyə nağıllarının əsasən digər yerlərində, hadisələrin axarında məkan adlarına daha çox rast gəlinir. Ancaq söylənilən əhvalatların məhz həmin ölkə və şəhərlərdə baş verməsi haqqında dəqiq məlumatlar yoxdur. Bu hal tarixdə bu bölgələrin siyasi və mədəni baxımdan aktiv olması ilə bağlıdır. Həmçinin məlumatları əsasən şifahi şəkildə bir-birinə ötürən nağıl söyləyicilərinin çoxunun xarici ölkələr barədə məlumatları az olduğundan yer adlarını mexaniki olaraq işlədib dildən-dilə ötürüblər. Hətta mövcud olmayan və fərziyyə olunan məkan adları da çəkilir. Məsələn, “Bəndərpuş vilayətində Əhməd adında kasıb bir kişi olurdu” (31, 232); “Bəndər-Puşur mahalında Əhməd adlı bir kişi var idi” (31, 251) “Deyirlər ki, qədim zamanlarda Bilbis (Orta əsrlərdə Misirdə bir şəhərin adı olub) şəhərində bir padişah varmış” (34, 224); “Bərabər şəhərində bir padşahnan bir naxırçı var idi” (28, 217); “Vəzir ki, Urum şəhərindən bir sandıq almışdı,

götürüb qoymuşdu evinə” (31, 216). “Salavat şəhərində Sam adlı bir padşah var idi” (33, 220). Göründüyü kimi, nağıllar bəzən var olmayan bir nağıl ölkəsində də cərəyan edə bilər.

Araşdırıcı E.Artunun təbirincə, bu nağıl ölkəsi divlərin yurdu, Kaf dağının ardındakı nağıl ölkəsi kimi uydurulmuş yerlər də ola bilər. Nağıllarda yer adı çox az çəkilir. Keçdiyi zaman da söhbəti gedən yerin həqiqi şəhərlə çox az əlaqəsi olur (78, 118). Əslində Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında adı çox çəkilən Qaf (Kaf) dağının əslində Qafqaz sıra dağlarına aid olduğu məlumdur. İ.Rüstəmzadəyə görə, Qars nağıllarında Azərbaycan Respublikasının ərazisindən toplanan nağıllarda rast gəlinən Qaf dağı, Yəmən, İsfəhan və s. coğrafi adlarla yanaşı, İsmi Bilor kimi fərqli coğrafi adlara da təsadüf olunur (68, 104).

P.N.Boratav “Halk hikayeleri və halk hikayeciliyi” əsərində qeyd edir ki, türk nağıllarındakı hadisələr var olmayan bir nağıl ölkəsində baş verir. Yəmən, Misir, Çin... kimi məmləkətlər açıq görünür ki, nağıldakı olaylarla həqiqətən əlaqəsi olmayan yerlərdir. Bəzi masallardakı İstanbul, Halep... kimi şəhərləri də ancaq “Bir böyük şəhər...” anlamına almaq mümkündür (89, 32). Tədqiqatçı Spies bu arada Ərzincan, Təbriz... kimi şəhərləri də sayır, bunlar, həqiqətdə, hekayələrdə keçən macərələrin baş verdiyi şəhərlərdir və nağıl ölkələri deyə ayrılmaları gərəkdir (92, 64- 65).

Hər iki xalqın nağıllarında çox rast gəlinən Əcəm adlı ölkə də qədimdə Səfəvilərin dövründə mövcud olan böyük ərazilər olub. Əcəm yer adından ibarət başlanğıc formuluna nə Azərbaycan, nə də Türkiyə nağıllarının başlanğıcında aşkarlamadıq. Yalnız bəzi nağılların müxtəlif yerlərində bu ada “Əcəm padşahı”, “Əcəm diyarı” kimi rast gəlmək olar. Məsələn, “Nardan kırmızı, kardan beyaz, kumru kumru duruşu, ahu ahu bakışı bir yana, sade gözleriyle kaşları, Acem ülkesinin tacına, tahtına değer...” (84, 158); “Yasəmən, gəl min atın tərkinə gedək Əcəmə” (38, 192).

Bəzi Türkiyə və Azərbaycan söyləyiciləri yer adlarını ya qədimdə olduğu kimi, ya da bir sıra ölkə adlarını şəhər, şəhər adlarına isə ölkə və ya vilayət kimi təqdim edirlər. Məsələn:

“Biri var idi, biri yox idi, İsfahan vilayətində Qara Vəzir deyilən böyük bir pəhləvan var idi” (37, 230); “İsfahan şəhərində bir Xacə Fəttah var idi” (32, 208); “Biri var idi, biri yoxdu, Yunan şəhərində bir Məmməd həsən adında padşah var idi” (32, 267); “Biri var idi, biri yox idi. Allahdan başqa heç kim yox idi. Sizə hardan xəbər verim, Misir şəhərindən” (33, 5) və s. Güman etmək olar ki, bu xüsusiyyət söyləyicilərin məhdud biliyindən və ya nağıllarda adlarını çəkdiyi yerləri gözəl və üstün görməsindən qaynaqlanır.

Bir sıra nağıl söyləyiciləri isə yalnız yaşadıkları inzibati ərazi vahidlərinin və qonşu bölgələrin adlarını çəkirlər. Bu, əsasən ərazi və əhali baxımından daha böyük olan Türkiyə nağıllarına xas olan bir cəhətdir. Məsələn: “Ezerekden, tezerekden, lale sünbül biçerekden, Manisada tirenden, evvelki haldən keçerek varmışlar bir ölkeye” (102, 109), “Yüzlerle sene önce Karpazdaki bir köyde babamın büyük halası yaşayırdı” (102, 147); “Bir varmış, bir yokmuş; Allahın kulu çokmuş. Bir memleketin birinde bir Türkmen beyi varmış” (84, 91). Azərbaycan nağıllarının başlanğıcında daha kiçik inzibati ərazi vahidlərinin adlarının çəkilməsinə isə az təsadüf olunur. Məsələn, “Varıydı, yoxuydu Qaragüneytəpə addı təpənin yanında Qaragünə addı qoldan quvatdı, dildən yüyürəh bir igit vardı” (12, 184); “Biri var idi, biri yox idi. Allahın aciz bəndəsi çoxdu. Onlardan biri də bizim Kür qırağında yaşayan Əlmərdan kişiydi.” (36, 21). A.Baqrinin topladığı Azərbaycan-türk nağıllarında müxtəlif kiçik yer adlarından ibarət ənənəvi giriş formulları mövcuddur. Məsələn, “Oymadərən kəndində Dadaş adlı bir balıqçı yaşayırdı” (41, 12); “Belə deyirlər ki, Qaradağ mahalında Qurban adında bir şair aşiq yaşarmış” (41, 127) və s.

Türkiyənin Tunceli bölgəsindən olan tanınmış söyləyici Süleyman Gül “Mehmet bey ile Cemal bey” nağılında əvvəldən sonadək fərqli məkanlardan istifadə edir. Burada padşah oğlu evləndikdən sonra Zekrat Düzünə gəlir: “O sırada Rus hökumdarı vücudunda çıxan yaranın iyileşməsi için memleketi dışında bir

yerə yerləşməsinə izin verilen gelini qaçırmaya karar verir. Pire padşahın emri ilə Paluya gələn gelini qaçırır və onu Rus ölkəsinə getirir. Qaçırılan gelin isə yedi kapının ardında eşini bekler” (97, 97). Buradakı formul ifadələrə baxdıqda məkanın darlaşdığını görürük. Hətta “yeddi qapının ardında” məkan formulundan yararlanma da maraqlıdır. Ümumən, müəllifin nağıllarında adları çəkilən yer adları onun yaşadığı, gəzdirdiyi və iş arxasınca getdiyi yerlər olduğu güman oluna bilər.

Qarabağ folkloru antologiyasının II cildində nağılların tərkibində yuxarıda sadalanan yer adları ilə yanaşı, Ukrayna, Saratov kimi yer adlarından da istifadə olunur. Bu da Dağlıq Qarabağdan olan söyləyicilərin gənclik illərində eşitdikləri və ya gəzdirdiyi, iş arxasınca getdikləri yer adları ola bilər: “Maa dedilər ki, Saratovda yaxşı, qızıl ağaşdarda qızıl alma var” (22, 144); “Bınan irəli maşın yoxdu burdan vıra gedə Ukrayniya” (22, 220). Düşünürük ki, bu kimi yer adlarının nağıllarda işlədilməsi ənənədən irəli gəlir, yəni onlar müasir söyləyicilərin repertuarlarına daxil etdikləri yeniliklərdir.

İ.Razumova hesab edir ki, “hər hansı bir məmləkətdə, şahlıqda” məkan formulu dinləyiciləri qəhrəmanın yaşadığı dünyaya daxil edə-edə nağıla başlamaq istəyindən doğur. Arxaizmlərin istifadə olunduğu zaman giriş formulunda isə əfsanəvilik daha çoxdur (122, 73). Beləliklə, başlanğıc formulunun xronoloji və topoqrafik elementləri həqiqətə doğru dəyişilir. Nağıllardakı hadisələrin daha konkret məkanda baş verməsi məzmunu dinləyiciyə yaxınlaşdırır. “Nağıl məkanı həmişə əsas iştirakçı ilə bağlı olur. Nağılçı sanki qəhrəmanla bir sırada olur. O, görünən və eşidilən hər şeyi təsvir edir. Qəhrəmandan xaricdə heç bir şeyi təsvir etmir. Müxtəlif hadisələrlə bağlı qəhrəmanın yerdəyişməsi süjet inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyır” (123, 12).

Bəzən həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında başlanğıc (inisial) formulu ilə təhkiye (medial) formulu birləşərək qarışıq başlanğıc formul yaranır: “Qəndəhar padşahının Məlik Məmməd adlı bir oğlu var idi. Gözəllikdə elə bil afəti-zaman idi

ki, Yusif- Kənan onun əlinə su tökə bilməzdi. Özü də Qəndəhar padşahının aman-zaman bir dənə oğlu idi. Məlik Məmməd hamıdan çox istəyən qoca bir lələsi var idi” (31, 94); “Sizə haradan xəbər verim, az danışanlardan, qaradınməzlərdən, mırt-mırt arvadlardan, hürməyən itlərdən, ulamayan çaqqallardan... Biri var idi, biri yox idi, Allah var idi, şəriki yox idi, bir şəhərdə Süleyman adlı bir tacir var idi” (33, 25); “Bir varmış, bur yokmuş, zamanın birində deve tellal iken, kurbağa berber iken, esgi hamamın taşı yok, ortasının kubbesi yok, az gittim, uz gittim, dere tepe dümdüz gittim, altı ay bir guz gittim. Geri döndüm ki, bir çüvaldız boyu gitmişim” (81, 18).

Azərbaycan və Türkiyə söyləyiciləri hadisələri digər məkanlarda (yeddi qat yerin altında, yeddi qapının ardında, on iki qat göy üzündə), yeri bəlli olan və olmayan məkanlarda, fantastik yerlərdə (yağmurlar dağında), təbiət qoynunda (dağlarda, dərələrdə, dənizlərdə, ormanlarda) və başqa yerlərdə də yerləşdirirlər: “Biri var idi biri yox idi, göyün altında, yerin üstündə bir şah oğlu var idi ” (35, 95); “Ben annemin beşiğini tınqır mınqır sallarken yağmurlar dağında doğudan batıya hükmü keçən bir padişah varmış” (86, 7). Qeyd olunan yer adlarına daha çox nağılların müxtəlif yerlərində, ortasında təsadüf olunur. Belə formullara ikinci fəsildə ətraflı toxunulacaq.

N.Roşiyanın tərtib etdiyi formullar sistemindəki giriş formullarından başqa, Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının nağıllarında digər fərqli formullara da rast gəlinir. Bu tip formullar nağılların təsnifatına daxil olan qruplarla da bağlı ola bilər. Sırf dini məzmun daşıyan nağıllara müqəddəs varlıqlar, fikirlərlə bağlı olan ifadələr xarakterikdir. Ümumən, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə folklorunda İslam və onun ideyaları ilə bağlı nağıllar çoxdur. Uzun zamandan bəri eyni dini paylaşan Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarındakı bu tip ənənəvi formulların oxşarlığı girişdən hiss olunur. Məsələn, söz xəzinəsi dini məsələlərlə, formullarla zəngin olan tanınmış söyləyici Saleh Məmmədovun söylədiyi “Şah Abbasın arvadı” nağıllar toplusunda

“Abdulun nağılı”, “Mömin şahın nağılı” bütünlüklə Məhəmməd peyğəmbərin zamanı, onun məsləhətləri, Əlinin mədhiyyələri haqqındadır (74, 75-82, 167-179). H.Tantəkinin topladığı “Süleyman peyğəmbərin nağılı” (55, 124), “Haqq var, divan yox” (55, 132) İslam və onun təzahürləri, Kıbrıslı Mustafa Gökçəoğlunun topladığı “Əzrailin gözlükləri” (85, 303) və Azərbaycan variantı da olan “Haqq var şəriət yox” (86, 331) nağılları da bu qismdəndir. Ancaq bir çox nağılların yalnız başlanğıcında gələn formullarda bu mövzuya toxunulur. Məsələn, “Sizə hardan xəbər verim, keçmiş vaxtlarda bir nurani, mömin bir kişi vardı. Dünyada yüz iyirmi dörd min peyğəmbər olub. Onlardan bəziləri evlərində peyğəmbərlik eləyirdi, elə adam vardı ki, mahala peyğəmbərlik eləyirdi. Bu nurani kişi də öz evinin peyğəmbəri idi” (74, 27); “Bir varmış, bir yokmuş. Allahdan başqa kimse yokmuş” (85, 354). Həmin nağıllar Allaha müraciət, Allahın və əsasən Məhəmməd, Süleyman, Musa peyğəmbərlərin, Həzrət-Əlinin varlığının təsdiqi və onların qullarının yer üzərində mövcudluğu barədə informasiyalar ilə başlayır və davam edir. Məsələn: “Biri var idi, biri yox idi, Allah var idi, şəriki yox idi” (33, 125), “Biri var idi, biri yox idi, Allahdan başqa heç kəs yox idi”; “Biri var idi, biri yox idi, Allahın bəndələri çoxuymuş. Belə rəvayət edirlər ki, əyyami-qədimdə bir padşah varıymış” (35, 5); “Biri var idi, biri yox idi, yaradan var idi, bəndələri yox idi” (34, 311); “Bir varmış, bir yoğumuş, inallahdan kimse yoğumuş” (102, 21); “Biri varmış, biri yokmuş, Allahın kulu çokmuş, çok söylemesi yokmuş, konuşanı dinlemeliymiş. Hem de dinlediyindən hisse almalyıymış insanoglu” (102, 22); “Allah Allah İllallah hak bir Muhammed Rasulallah” (102, 25). Tarixi ta İslamın bərqərar olduğu dövrdə qədim olan bu nağıllar sadalanan başlanğıclarla təkallahlığı, Allaha və möminlərə inamı və məhəbbəti aşılamaq məqsədini daşıyır. Kərkükdən (İraq) toplanan nağıllarda da bu özünü göstərir. Məsələn, “Pinaduz” nağılı “Qemçiye quvvat, Mehemmede salavat. Varıydı, yoxuydu, bir pinaduz varıydı” formulu ilə başlayır (101, 280).

Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarının girişində hadisələrə birbaşa giriş-dialoqlu başlangıca da rast gəlmək olar. Məsələn, Kibris “Ayla yıldız” (86, 7), “Yoxsul adamın altınları” (85, 250) xalq nağılları dialoqla başlayır və dialoqla da davam edir: “Zaman zaman içinde, kalbur saman. Develer fınk atar eski hamam içinde. Bir gün yolda giderken, eli başında, başı elinde elli ayaklı biri çıktı karşıma.

– Hey, ne ararsın? Dedi bana.

– Develerimi kaybettim, de ararım dedim.

– Elli yıldır biz de ararız da bulmadık. Yürü git işine kadınım, dedi.” (85, 250).

Şah Abbasın arvadı nağıllar toplusundakı “Torçunun nağılı” da dialoqla başlayır və bitir: “Dedi:

– Bu şəhəri görürsənmi?

Dedi:

– Görürəm.

Dedi:

– Mən bu şəhərin şahıyam” (74, 151). Bunlar qeyri-formul başlanğıclar hesab oluna bulər.

Bəzən söyləyicilər nağıla daha çox sonluq formullarına xas olan ibrətamiz deyimlər, atalar sözləri, alqışlar, yanıltmaclarla da başlamağa çalışırlar. Bu cür başlanğıclar insanlar arasında ali-mənəvi keyfiyyətlərin aşılınması üçün tətbiq edilir. Daha çox atalar sözləri ilə başlayan nağılların digər yerlərində də müəyyən hadisələri və insanları təsvir etmək üçün atalar sözləri və deyimlərdən yararlanılır. Bu daha çox Azərbaycan nağıllarına xarakterik olan bir elementdir. Məsələn, “Qırx qönçə xanım” nağılının əvvəlində nəzm formasında bir parçadan istifadə olunur:

Dedim getmə qal,

Sən ol abdal,

Mən olum diləfkar

Dilimdən nə dedim yarə,

Eşq odunu bəyan eylə,

Ya mənə öldür, qan eylə,

Ya seyrağıbı gözdən sal. (32, 124).

”Biri var idi, biri yox idi, bir qoca kişi var idi. Bu qoca kişinin bircə sözü var idi, hər kəsi görsə ona deyərdi: Yaxşılara yaxşılıq eylə, pislərə öz pislikləri kifayətdi” (34, 51). Bu tip nağıl başlanğıclarının çoxluğu nağıl söyləyicilərinin həmin ifadə və atalar sözlərindən yararlanma həvəsindən asılıdır. Həyat təcrübəsindən irəli gələn, yaddaşlara həkk olan bu cür ifadələr hər iki xalqın danışq dilində və deyimlərində üst-üstə düşür. “Bir varmış, bir yokmuş, çok söylemesi ayıpmış. Az söyleyip çok dinleyenlerin bilgisi artar, çok çok söyleyip az dinleyenlerin çenesi yorulmuş...” (99, 37); “Yedi duvaklı” Kıbrıs xalq nağılı “Derenin bu başına ekdim bir dönüm kekere mekere” başlıqlı uzun bir yanıltmacla başlayır (85, 154). Həmin bölgənin “İki sevdalı” nağılı Azərbaycan və Türkiyə folkloru üçün ortaqlı olan sanamayla başlayır:

“Biz bizidik

Otuz iki kızıldık

Bir tahtaya dizildik

Tahta bizi almadı

Adalara salmadı

Adaların kekliyği

Tıncır mıncır öttüyü

Yolda giderken

Bulduk biz kocakarı...” (85, 246).

Sadalanan başlanğıc növlərinin Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında fərqli olduğu nəzərə çarpır. Buna baxmayaraq, onları da forma etibarlı ilə başlanğıc formulu hesab etmək olar.

Çox sadə yolla, yəni birbaşa hadisələrə girişlə, yaxud “deyirlər”, “belə rəvayət edirlər” feili ilə başlayan nağıllar da mövcuddur. Ənənəvi formullardan yararlanmaq istəməyən Azərbaycan və Türkiyə söyləyiciləri asan və az vaxt aparan olduğundan belə başlanğıcdan tez-tez və fərqli formada yararlanırlar: “Xasay adlı bir kasıb kişi var idi” (33, 228); “Belə deyirlər, bir xanımın Qəhrəman adlı bir nökeri var idi” (34, 341); “Bir şəhərdə yetim bir qız

varmış” (34, 260); “Şah oğlu Şah Abbas adı dünyada məşhurdu” (74, 188); “Bir naxırçı vardı, bu naxırçı varlı naxırçı idi” (74, 224); “Belə rəvayət edirlər ki, bir şəhərdə bir padşah var idi” (26, 217). Epik formullara az rast gəlinən Səməd Behrənginin Cənubi Azərbaycandan topladığı nağılların çoxu sadə girişlə başlayır, əsas olaylara birbaşa girilir. Məsələn, “Çoxdan evlənməsinə baxmayaraq dərzi kişinin evladı yox idi...” (45, 245). Azərbaycan folkloru antologiyasının “Şirvan folkloru” bölümündəki “Allah yazanı pozmaq olmaz” nağılı “Bismillahi rəhmanir rəhim” kəlamı ilə başlayır (16, 153). Sadə girişlə və ya formul olmadan başlayan nağıllara Türkiyə folklorunda nisbətən az təsadüf olunur. Daha çox Bilgə Seyidoğlunun topladığı Ərzurum nağıllarının çoxunun giriş hissəsi məhz bu qəbildəndir, yəni sadə yolla, birbaşa hadisələrə girişlə başlayır: “Bir padişah varmış” (96, 32); “Çok fakir bir koca varmış” (96, 170), yaxud, “Vaktin birində yoxsul bir adam varmış” (86, 516); “Dondurucu bir gış gecəsiydi” (102, 126); “Bir padişahın gızı varıdı” (102, 159) və s.

Nağılların əvvəlinin formulluğunu itirməsi onun işarə funksiyasının zəifləməsindən danışır. Başlanğıcın nağılların hadisələri ilə bağlılığı azalır, onun informativliyi güclənir (123, 120). Başlanğıcın formulluğu itirməsi individualdır. Ayrı-ayrı söyləyicilərin ustalığından, həvəsindən, regionların nağıl ənənələrindən asılıdır. Məsələn, Ağdaşdan toplanmış nağıllarda müasir söyləyicilərin dilində öz təhkiyələrini maraqlı və cəlbedici etmək üçün özünəməxsus başlanğıc ifadələri səslənir: “Nağıla çox həris Əhməd kişi vardı, indi rəhmətə gedib, əksəriyyət nağılları ondan öyrənmişəm mən birinci-ikinci sinifdə olanda. Hər axşam gəlirdi bizə, atalığının əmisi oğlu idi. Hər axşam cijim ona bir qazan xaşıl bişirirdi nağıl söylətməkdən ötrü. Sən indi deyirsən nağıl söylüyüm, hə? Bir dənə nağıl söylüyüm, gənə diyirəm, əliboş olmasın” (20, 198).

Bu tip fərqli formullara internet səhifələrində yerləşdirilən müasir Türkiyə söyləyicilərinin nağıllarında da rast gəlmək olar: “Çook zamanlar öncesinde, bebeler, bezirganbaşı, büyükler birdir

bir oynarken, nineler ocakbaşlarında masallar anlatırken, köylerden bir köyde, bir kadınla bir de oğlu varmış” (137); “Masal bu ya, uzak bir ülkede, kara bulutların karamsarlık yağdırdığı yüzyıllar yaşanmış. Kara bulutların arasından güneş bir yolunu bulup görünemezmiş bir türlü. O ülkede doğan hayvanlar olsun, insanlar olsun hiç güneş yüzü görmeden ölür gidermişler. Yalnız bir söylence içinde geçermiş güneşin adı. Bunun için de kimse güneşin varlığına inanmazmış... Bu karanlık ülkede herkes birbirine kızar, arkasından konuşur, kavga ederek yaşamlarını sürdürmüşler. Bu sıkıcı yaşam biçiminden, insanlar mutsuzmuşlar. Yüzlerinden düşen bin parça olurmuş. Sokakta yürüyenler sıkça görünmezmiş. Tek tük asık yüzlü insanların, paltolarının yakasını kaldırarak saçakların altından hızla ilerlediği görülürmüş ama; genelde sokaklar boş, ıslak ve karanlıkmış. Yalnız başı boş aylakça dolaşan hayvanlar varmış. Evlerin kepenkleri çoğu zaman kapalı durmuş. İçeriden ara sıra ağıt, ya da yas çığlıkları duyulmuş” (137). Beləliklə, başlanğıc (inisial) formulların əsasən baş verən hadisələrin zamanını və yerini göstərmək məqsədini daşması bəlli olur. İ.Razumova da informativ funksiya daşıyan başlanğıc formullarının üç əhəmiyyətini vurğulayır:

1. Fəaliyyət göstərən şəxslərin daxili aləmi;
2. Hadisələrin baş verdiyi yerin göstərilməsi;
3. Zamanın göstərilməsi (123, 74-75).

Müasir Azərbaycan və Türkiyə nağılçılarının söylədiyi nağıllarda klassik nağıllarda qeydə alınan başlanğıc formullarının bütün tiplərinə rast gəlmək qeyri-mümkündür. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında daha çox zaman formullarının dominantlığının eyni dərəcədə nəzərə çarpdığını görmək olar. Hər iki halda, hadisələrin baş verdiyi həm zaman, həm də məkan faktoru nağıllarımızda qeyri-müəyyəndir. Bəzən məkan formulu verilir, onun tərkibində isə qeyri-müəyyən zaman qeyd olunur. N.Roşiyanın fikrincə, sehrli nağılların söyləyiciləri zamanı bildirən başlanğıc formullarının inkar formasından daha çox istifadə edirlər (121, 136). Ümumiyyətlə, başlanğıc formulları

dinləyiciləri real aləmdən xəyali, sehrli, fantastik aləmə aparmağa kömək edir (53, 98).

Nəşr olunan nağılları araşdırdıqda belə nəticəyə gəlmək olur ki, ümumən Türkiyə nağıllarının başlanğıc formulları daha çox toplanıb. Ancaq məsələyə individual yanaşsaq, Türkiyə söyləyiciləri içərisində heç bir nağıl formullarından yararlanmayanlar da vardır. Bu xüsusiyyət həvəskar söyləyicilərə xasdır. Onlardan fərqli olaraq, peşəkar nağılçıların təhkiyəsində ənənəvi formullar çoxluq təşkil edir. Ümumən, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıl söyləyiciləri zamana qənaət etmək baxımından bir və ya bir neçə başlanğıc formullarını əzbərləməyə və hər zaman onlardan istifadə etməyə üstünlük verirlər. Son dövrlərdə toplanan nağıllarda isə ənənəvi başlanğıc formulları mürəkkəbdən sadəyə doğru gedir və tədricən sıradan çıxmağa başlayır.

II FƏSİL

TƏHKİYƏ FORMULLARI

Ənənəvi təhkiyə (medial) formulunun termin kimi tətbiqinə folklorşünaslıqda müxtəlif cür yanaşılır. Bəzi folklorşünaslar, o cümlədən, B.Sebiyo nağılların içərisində təkrarlanan ritmik ifadələri təhkiyə formulu kimi göstərirlərsə, L.Şeynyau “formule mediane” (medial formulu), Bırlyu “formule mediale” (medial formulu), İ.Bolte və Q.Polivka “Übergangsfornel” (keçid formulu), çex folklorçuları “formulky prexodny” (keçid formulu), Rusiya və Türkiyə folklorşünasları bütün nağıl formullarını eyni adla, “qəliblənmiş sözlər”, “ritmik klişelər” və ya “epik kurallar” adlandırırlar (121, 89). Azərbaycan folklorşünasları bunu təhkiyə və ya keçid formulu kimi qəbul edirlər. Sadalananlardan daha məqsədəuyğunu isə “medial formulu” terminidir, çünki adları çəkilən digər ifadələr medial formulların daxilində bir qrup təşkil edir. Biz isə “medial” termini “orta” kimi tərcümə olunsada, nağılların ortasında gələn formulları həm bəzi mənbələrə əsaslanaraq, həm də milli xarakter daşdığı üçün “təhkiyə formulu” kimi təqdim etmişik.

Təhkiyə (medial) formulları digər formullara nisbətən məzmunca çoxmənalı, zəngin və daha rəngarəngdir. Ancaq onlar başlanğıc və sonluq formullarından fərqli olaraq, az tədqiq olunub. Çünki təhkiyə formullarının aşkarlanması bir qədər çətin işdir və xüsusi diqqət tələb edir. Onların müəyyən olunmuş yeri yoxdur. Yəni başlanğıc və sonluq formulları yalnız başlanğıcda və sonda görünürsə, təhkiyə formulları epik əsərin müxtəlif yerlərində işləyə bilər. “Təhkiyə formulları digər formullardan həmçinin onunla fərqlənir ki, onlar müəyyən epizodlar və personajlarla bağlı olaraq, nisbətən dəyişkəndirlər. Onların bir-biri ilə oxşarlığı isə ondadır ki, ənənəvi formulların hamısı bu və ya digər dərəcədə nağılçı ilə dinləyici arasında əlaqə yaradır, nağılın məzmununu ilə müxtəlif cəhətdən bağlı olur” (53, 100).

Söylədiyimiz kimi, təhkiyə formulları nağılın məzmunu ilə sıx şəkildə bağlı olaraq, söyləyici ilə dinləyici arasında əlaqə yaradır, onlarda maraq oyadır, ayrı-ayrı epizodları əlaqələndirir, həm də obrazların xarici görünüşünü və hərəkətlərini, dialoqları və başqa xüsusiyyətləri göstərməyə xidmət edir. Sadalanan bu mərhələləri N.Roşiyanın araşdırmasına əsaslanaraq, iki bir-birindən fərqlənən böyük formul qrupuna daxil etmək olar: xarici medial formullar və daxili medial formullar.

2.1. Xarici təhkiyə formulları

Xarici təhkiyə (medial) formulları başlanğıc (inisial) formulun özünəməxsus funksiyalarından birini yerinə yetirir. Söhbət dinləyicilərdə maraq oyatmaq, onların diqqətini cəlb etmək və hətta yoxlamaqdan gedir. Təhkiyə zamanı söyləyici dinləyicini nağılı sonadək dinləməyə məcbur etmək deyil, onların marağını artırmaq, həvəsləndirmək məqsədilə tez-tez sözügedən formula əl atır. Məsələn, “O getdi, getdi, bütün dünyanı, padşahlığı dolaşdı, Allah bizi qorusun, nağıl irəlində daha maraqlıdır...” (121, 92).

N.Roşiyana xarici medial formulları üç növə bölür:

1. Dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək üçün onlarda maraq oyadan formullar;

2. Dinləyicilərin diqqətini yoxlamaq üçün formullar;

3. Keçid formulları (121, 92).

1. Dinləyicilərin diqqətini cəlb edərək onlarda maraq oyadan formul söyləyicinin nağılın daha gözəl və maraqlı “hadisələrlə” davam edəcəyini xəbər verən an başlayır. Bu zaman “gedər”, “baxar”, “görər” kimi feillərdən istifadə olunur. Buna Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarına nisbətən Avropa və rus xalq nağıllarında çox rast gəlinir. Məsələn, “Bu nağıl deyil, nağıla girişdir, nağıl hələ qabaqdadır...”, “Ağlama, sızlama, bu dərd deyil, dərd hələ qabaqdadır...” (121, 93). Türkiyə tədqiqatçısı Ebru Şenocak hesab edir ki, dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək üçün Türkiyə söyləyiciləri “Gider bakar ki çadırın yerində kimse yoxdur”,

“Bakar ki her kes eynenmekde, ziyafetler verilmektedir, “Bakar ki oğlu eşikde düşmüş bayğındır”, “Kolunu açıb gösterir ki her nereye tutmuşsa orasını simsiyah etmiş” (97, 96) formullarından istifadə edirlər. Formullara əlavə olunan əl göstərişləri və mimik hərəkətlər də onlara rəngarənglik gətirir. Türkiyənin fərqli bölgələrindən toplanan nağıllarda bu qəbildən olan maraqlı formullar çoxdur. Məsələn, “Bu geceki masal da burda biter; biter ama doğrusunu ararsanız ne bittigi var, ne bitecegi var...” (84, 184); “Sonra neylemişler, netmişler, orasını o kadar bilmiyorum ama” (84, 108); “Şimdi sözü uzatıp da ne biz günaha girelim, ne de sizin başınızı ağrıtalım” (84, 118). Azərbaycan nağıllarında dinləyicilərin diqqətini çəkmək üçün tətbiq olunan bu tip epik formullar Türkiyədən toplanmış nağıllardan fərqlidir və kəmiyyət etibarını ilə çox toplanıb. Məsələn, “Qız gəldi, o yerdə Şah Abbasın imarətinin şəklini çəkdi. Nağıl dili yüyürək olar...” (74, 192); “Dedi, otur burada mən söhbətimi eləyim. Dedi, bu gördüyün ağac balaca bir ağac idi, mənim də cavan vaxtım idi...” (74, 196); “Odunçunun arvadı haçandan haçana özünə gəlib, gözlərini açdı, gördü ki, balaca bir otaqdı. Tez durdu ayağa qaçsın, gördü ki, burada bir qapı var. Sındırıp qapını girdi içəri, gördü ki, burada o qədər arvad var ki, gəl görəsən” (31, 32) və s.

Folklor nəzəriyyəçiləri Azərbaycan və Türkiyə nağıllarından nümunə gətirilən bu müxtəlif məzmunlu ifadə və cümlələri formul hesab edirlər, çünki onlar əyani təsvirlə əlaqəli olaraq dinləyicilərin diqqətini nağıla cəlb etmək məqsədini daşıyır, təkrar olunur və forma etibarını ilə xarici təhkiyə formullarına daxil olur. Ümumiyyətlə, məzmunca daha uzun nağıllarda rast gəlinən bu tip ifadələr çox zaman şifahi nitqdən yazıya alınmadığı üçün onların aşkarlanması çətindir. Çünki dinləyicinin əlində mexaniki və soyuq bir vasitədən başqa bir şey olmayan yazı təhkiyə incəliklərini oxucuya və araşdırıcıya qədər gətirə bilmir. Həmçinin Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında bu funksiyalı haqqında əvvəldə danışdığımız ritmik söz oyunları və ya qaravəllilər də yerinə yetirir.

Bunlarla bərabər, bu formulun əsas funksiyası söyləyicinin fəsahtli söz və ifadələrilə, xüsusi intonasiya ilə deyilmiş bənzət-mələrlə, deyimlərlə, kəlamlarla, bəzən də atalar sözləri və tapmacalarla, alqışlarla, qarğışlarla dinləyicilərin diqqətini cəlb etməkdir. Sözügedən folklor nümunələri də ənənəvi formulların funksiyalarını yerinə yetirirlər. Bu tip ifadələrlə olduqca zəngin olan Azərbaycan və Türkiyə nağılları oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir. Məsələn, “– Paçcah, taxtın tarac olsun, yəhərin qannan dolsun, nə yatırsan?” (36, 75); “Ölən elə ölən yerdə qalar” (36, 282); “İspin şah gəldi gördü, lələ köçüb yurd ağlayır, dönüb dönüb bir də ağlayır. Qız nədi zad nədi. Təzədənən bir başına, bir döşünə vurdu, bu da ağzım çöyürdü bir bərri biyabana...” (74, 130), “Sabah açıldı, xeyirli sabahlar açılısın üzünüzə” (37, 228), “Deyirlər, bir dərdli adam yatmaz bir də dəmli. Ondan qalan hamısı yatar. Bunlar belə fikir eyləyib başladılar şəhəri gəzməyə” (37, 240), “O vaxt tacirlər cürbəcür olurdular. Sana haradan xəbər verim, bu vəzirdən. Vəzir geri ha qayıdan deyildi. Atı satdı. Dadanmış ağız, öyrənmiş boğaz, indi də yoxsulluq. Birtəhər gəlib çıxdı yeddi yol ayrıcına” (74, 63), “Asta qaçana göy imam qənimdi” (74, 62); “İnsan bir sevinəndə, bir də dərdəndə ağlayır. İnsan ya gərək gülə boşala, ya da ağlaya boşala. Bunlar ağlayıb sakitləşdilər” (74, 124), “Qızla vəzir gəcənin bir yarısı başladılar qaçmağa. Di qaçaqaç, asta qaçana göy imam qənimdi” (74, 62).

Sadalanən formullar söyləyicinin və bölgənin xarakterindən asılı olaraq, Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında fərqli səslənir. Türkiyə xalq nağılları da dinləyicilərin diqqətini cəlb edərək onlarda maraq oyatmaq üçün özünəməxsus atalar sözləri və məsəllər ilə zəngindir: “Tanrının öldürmediyini kul öldürəmez” (86, 8); “Allah insanın kavline görə vermez, kalbine görə verir! Neyse inek gitmiş, kız gitmiş, duman gitmiş, toz gitmiş, derken o yemlik yeşillik yere gitmiş” (84, 7). Bu cür deyimlər keçid formulları ilə birləşərək qarışıq təhkiyə formulu əmələ gəlir. Yaxud, “Ama ne diye başınızı ağrıtayım, varsın, varsın bir az da bu dizip koşmalar eksik olsun; yok başınızı şişirtmezsem şu

kadarcığı kulağımızda kalsın...” (84, 165); “Kor baklanın kor ahçısı olur derler, ya varlıklı bir koca bulup evlenmiş” (86, 207); “Doğduğun yerde değil, doyduğun yerde, demişler” (86, 331). Sadalanən deyimlərə Azərbaycan nağıllarında rast gəlməsək də, xalq arasında oxşar variantları səslənməkdədir. Azərbaycan nağıllarının müxtəlif yerlərində söyləyicilər “xəbər verim sənə kimdən”, “al xəbəri”, “qəzayi-rəbbani”, “xahi-naxahi”, “belə deyirlər ki”, “yeri gəlmişkən”, “bəli, baş ağrısı olmasın”, “qərəz nə deyim”, “xülasə”, “əlqərəz”, “müxtəsər, kəlam”, “bəli, vaxt oldu ki”, “bir gün bir gecə tamam”, “bir gün belə, beş gün belə” və başqa ifadə və cümlələrdən də tez-tez istifadə edirlər. Məsələn, “Müxtəsər, şahzadə oğlannan əvvəl görüşdükleri yerə gəlirlər” (31, 122); “Bir gün belə, beş gün belə, axırda padşahın oğlu fikir eləyir ki, nə vaxta kimi bu oğlan qazanıb gətirəcək...” (31, 84); “Qərəz, Şahzadə Mütəlib gəlib çıxdı lap böyük xalasının yanına” (31, 178); “Bəli, baş ağrısı olmasın, bu da onlara qoşulub altı adam yola düşdülər...” (33, 165). Sonuncu formula oxşar “Masalı fazla uzatıp baş ağrıtmayalım...” (86, 12) formulundan məzmunca uzun olan Türkiyə nağıllarında da dinləyiciləri yormamaq və onların diqqətini cəkmək məqsədilə istifadə olunur. Türkiyə nağıl söyləyiciləri həmçinin fasilə vermək və diqqəti cəlb etmək məqsədilə oxşar “ne ise”, “böyle”, “işte” ara sözlərindən, bəzən isə nəzmə çəkilmiş sözlərdən yararlanırlar. Məsələn, “İşte, kuş civıltıları ve gözün alabildiğine bir çeşit çiçek kokuları ve gözün alabildiğine uzanan yeşillikler arasında yaşayan bu mutlu ailenin, bir gün topac gibi bir oğlu olmuş” (99, 98), “Ne ise ... Yolculuk hazırlığına başlanmış” (99, 105), “Neyse, varsın o yalan üstüne yalan dizip koşadursun, gelin biz öteki yüzden verelim” (84, 13); “Ne ise gündüz geçer, akşam erer, el ayak çekilip sular kararınca...” (84, 149). Qəhrəmanın diliylə vaxtı tez ötürmək üçün olaylara aidiyyəti olmayan ritmik söz oyununu söyləməklə söyləyici nağılı cəlbədicə etmək və diqqəti cəlb etmək istəyir:

“Pazar ballandı

Pazartesi yollandı.

Salı sallandı.

Çarşamba çarşaflandı

Perşembe hanım

Cuma canım

Cumartesi baş düşmanım.” (86, 78-79).

“Ya devlet başa, ya quzğun leşe” (84, 33) məsəlinin Azərbaycan nağıllarında oxşar variantına rast gəlməsək də, folklorumuzda işləndiyi bəllidir. Həmçinin “Az aşım, ağrımaz başım” deyiminin oxşar variantı Türkiyə nağıllarında tez tez işlənir: “Kayğusuz aşım, ağrısız başım” (84, 82), yaxud, “Kayğusuz başım, ağrısız dişim” (84, 121).

Bu qəbildən olan epik formullara müxtəlif əşyalar, canlı və mücərrəd məfhumlar haqqında şişirdilmiş bədii təsvir vasitələrini də aid etmək olar. Məsələn, “yeddi iqlim dörd bucaqda tanınır” və ya “ruzigarın gözü belə şey görməmişdi” formulları eynilə hər iki xalqın nağıllarında təsadüf olunur: “Günlerce süren hazırlıklardan sonra padişah küçük kızına öyle bir düyün yapmış ki, yedi iklim dört bucakda dillere destan olmuş” (99, 97); “Bu tacirin varı dövləti, necə deyərlər, yer batırırdı” (31, 247); “Bir cəngi-məğlubbə oldu ki, ruzigarın gözü belə şey görməmişdi” (31, 143). Bura ya Azərbaycan nağıllarında rast gəlinməyən iki maraqlı nümunə də daxildir: “Boşa koymuş, dolmamış, doluya koymuş almamış” (84, 42); “Hele o gece öyle bir düğün yaparlar, öyle bir düğün yaparlar ki, bunu da akıllar almaz, kambur felek bir yana, dünya bile bir yaşına daha girer” (84, 236). Bu qəbildən olan heyratı və təəccübü bildirən fərqli məzmunlu formullar Azərbaycan nağıllarında da mövcuddur: “Siman da tez atıb gürzə, bir nərə çəkdi ki, nərəsindən göydə quş qanad saldı” (31, 57); “Siman çəkib qılıncın bir nərə çəkdi ki, quş göydə qorxusundan qanad saldı” (31, 61); “Quş quşluğu ilə Qoquzun adını eşidəndə göydə qanad salarmış” (31, 214); “At iki əlləri üstündə qalxdı göyə, ucadan bir kişnədi, elə götürüldü ki, elə bil ox yayından çıxıb, bir göz qırpımında gözdən itdi” (31, 352); “Mənə elə bir qamçı çəkərsən ki, yeddi qat qarnımın altından gön qalxar. Yeddi qat da sənin

ayağının” (74, 153); “Bir qışqırıq qopdu ki, elə bil ki, yerin göbəyi çatlayır” (31, 123). Azərbaycan xalq nağıllarında çox istifadə olunan yuxarıdakı ənənəvi formulların demək olar ki, Türkiyə nağıllarında variantlarına rast gəlinmir.

Dinləyicilərin diqqətini cəlb etməkdən ötrü işlənən medial ifadələr arasında daha çox sual-nida formulu xüsusi yer tutur. Xalq nağıllarında çox istifadə olunan bu formul da dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək üçün tətbiq olunur. Sual-nida formulunun iştirakı nəsrə müəyyən canlılıq verir və bu söyləyicinin üslubunun ekspressivliyindən xəbər verir. Bu mənada nağılçı sanki yeknəsəklikdən qaçmaq üçün məzmunun irəli gələn özünəməxsus fərqli dialoqlardan yararlanır. Məsələn:

“Şah dedi: –Toyumuz tutulsunmu?

Qız dedi: –Toy nədi, zad nədi?

Dedi: –Niyə?

Dedi: –Mənim nəyim gəlib ki, toyumuzu başlayaçaq?

Dedi: –Mənim pişiyimlə, piyaləm. Piyaləm diringi çalır, pişiyim oynayır.

Dedi: –Bə onu kim gətirəcək?

Dedi: –Məni gətirən oğlan!” (74, 158);

“Pabuğun teki havuza düşüncə bende ötekini kaldırıp dereye attım!

– Dere ne oldu?

– Öküzün biri içdi!

– Öküz ne oldu?

– Dağa kaçdı!

– Dağ ne oldu?

– Yandı bitti kül oldu!” (84, 18) və s.

Qeyd edək ki, bu dialoqlar bütün nağıllarda rast gəlinmədiyindən onları ənənəvi formul hesab etməmək də olar. Ancaq forma etibarını ilə oxşar olan bu tip ritmik dialoqlar bütün nağıllarda rast gəlinir. Növbəti yarımbaşlıqda daxili təhkiyə (medial) formullarının içerisində araşdırılacaq bu tip ifadələrdə xalqların öz milli dəyərləri və söyləyicilərin həyat tərzi və dünyagörüşünün

nəzərə alındığı aydın görünəcək. Onlar məhz dialoq-formullardır.

Xarici təhkiyə (medial) formuluna qəhrəmanın fəaliyyəti ilə xaricən bağlı olan formulları da əlavə etmək olar. Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə xalq nağılları bu tip oxşar formullarla zəngindir: “Hatəm çəkib çarığın dabanını, qırıb yerin amanını, günə bir mənzil, teyyi mənazil, nağıllarda mənzil olmaz. Az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi, bir neçə gündən sonra gəldi çıxdı həmin dərvişin nişan verdiyi yerə” (38, 25); “Mələk xanım yayılıb atın belinə, dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi, ayaq üzəngidə, diz qabırğada budu özünü yetirdi öz şəhərinə” (37, 240); “Dərələrdən yel kimi, təpələrdən sel kimi, badeyi-sərsər kimi, ayaq üzəngidə, diz qabırğada, piyadasın piyada, atlısın atlı, hamını qoyub yolda, quşdan yeyin, tazıdan yüyürək, neçə mənzil yol gedib, necə mənzil eyləyib, axır gəlib çatdı Rum şəhərində...” (31, 281) və s. “Az gitti, uz gitti. Bütün gün yol yürüdü” (85, 13); “Az gitmişlər, uz gitmişlər dere tepe düz gitmişlər. Konarak, göçerek, lale sünbül biçerek, tam bir güz gitmişlər, bir şəhre varmışlar” (98, 37); “Az gitmişlər, üz gitmişlər, dere tepe düz gitmişlər. Altı ay bir güz gitmişlər. Bir de arkalarına bakmışkar ki, bir karışık yol gitmişlər” (98, 61); “Az gitmiş uz gitmiş. Dere tepe düz gitmiş. Konarak, göçerek, arpa buğday biçerek tam bir güz gitmiş” (98, 70); “Az gitmişlər, uz gitmişlər. Dere tepe dağ aşmışlar...Güneş tepeye varmadan, padişah ülkesinə varmışlar” (98, 133); “Az gider, uz gider, ardı sıra bir bölücek toz gider” (83, 14) və s. Göründüyü kimi, Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının içərisində istifadə olunan bu ortaq keçid formulu çox geniş yayılıb. Formuldakı az və üz sözləri fikrimizcə, eyni sözlərdir. Sadəcə bədii cəhətdən gözəl səslənməsi üçün təkrarlanaraq, ritmləşərək bu formanı alıb. Q.Paşayev “Az getdim, üz getdim, dərə-təpə düz getdim” ifadəsində güclə sezilə bilən bir mənanın olduğunu bildirir: “İraq Respublikasının şimalında yaşayan və Azərbaycan dilində danışan kərküklərin dilində işlənən “az olsun, üz olsun” atalar

sözündə arzu edilir ki, qoy bir şey az olsun, ancaq yaxşı olsun, keyfiyyətli olsun, haqqında danışdığımız ifadə nağıllarda da işlənərək müsbət qəhrəmanın ünvanına söylənilir. Xalqın öz qəhrəmanının büdrəmədən, yıxılmadan getməsini arzulaması şübhə doğurmur” (53, 100). Məsələn, “Arzu Qəmbər” nağılında sözügedən formulun variantı belə səslənir: “He burda, he orda, az getti, uz getti, yeristi Acem şahı yanına” (101, 273). İ.Razumova söyləyir ki, söz açdığımız formul qəhrəmanın o biri xanlığa səyahəti zamanı tətbiq olunur: “Formul bu dünya ilə o dünya arasında məkan ayrılığını göstərir, yəni iki nağıl dünyası arasında sərhədi əvəz edir. Oraya yolun uzunluğu o biri dünyanın uzaqlığını göstərir” (122, 71).

Nağıl qəhrəmanlarının getdiyi uzaq və çətin yolu göstərən bu formullar öz bədii funksiyasına görə başlanğıc formulu kimi hərəkətin şərtiliyini ifadə edir, personaj qeyri-adi yolla qeyri-adi məkana gedib çıxır (53, 101). Bu formulların bir qisminə isə nağıldakı məkan və zamanın qeyri-müəyyənliyinə, şərtiliyinə nağılçının özünün münasibəti də əks olunur: “Dərələrdən yel kimi, təpələrdən sel kimi, badeyi-sərsər kimi, ha gedib, hu gedib yeddi aydan sonra gəlib çıxdı bir yerə” (31, 300); “Dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi, az getdi, üz getdi, dərə təpə düz getdi. Orada ayla, illə, burada müxtəsər dillə, başladı, şəhərbəşəhər, kəndbəkənd soraqlaşıb gəzməyə” (33, 95); “Çox getdi, az getdi, orada deyildim, hesablayaydım, axır gəlib çıxdı bir şəhərə” (24, 114); “Nə qədər yol getdi, deyə bilmərəm, ancaq axşam qaranlıq düşə-düşə tüstüyə yetişdi” (24, 135).

Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında yolun qısalığını bildirmək üçün isə eyni mənalı, fərqli səslənən “iynə yarım” və “arpa boyu” metaforik ifadələrindən istifadə olunur: “Az gedib, çox dayandı, bulaqlardan bir oymaq su içib, iynə yarım yol gedəndən sonra özünü çatdırdı İsfahana” (39, 118); “Gide gide bir arpa boyu gidiyorlar. Gidince ileride üç ev görüyorlar” (81, 15); “Az gittik, üz gittik dere tepe düz gittik. Bir de gönüp baktım bir arpa boyu yol gitmişim” (81, 43); Türkiyə nağıllarında bu for-

mulun digər fərqli variantları da var: “Az gitdilər, uz gitdilər, Dönmüşlər arkasına baxmışlar. Bir harmanlık yer gitmişlər” (85, 236); “Az gitmiş, uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş, bir de baxmış ki, bir qarışcık yol gitmiş” (99, 30).

Bu sıraya qəhrəmanın yolu neçə günə getdiyini və ya uzaq yolu bir neçə günə başa vurduğunu göstərən formulları da daxil etmək olar. Məsələn, “Yeddi gün, yeddi gecə yol gedənnən sonra gəlib çıxdılar həmin yeddi yolun ayrıcına” (27, 74); “Beləliklə, tamam qırx gün, qırx gecə yol getdilər, ta ki, gəlib çıxdılar Gülüstani-İrəmin sərhəddinə” (25, 34); “Bəli, gəmi düşdü dəryanın içinə, gecəni günüzə qatdı, günüzü gecəyə, on günlük yolu bir gündə gedib çatdı bir cəzirənin kənarına” (31, 328); “Bir aylıq yolu iki günə gəlib Rum vilayətinə çatdılar” (32, 349); “Bu minvalla otuz doqquz gün, otuz doqquz gecə yol getdilər” (33, 256) və s. “Az gitmiş, uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş, üç gün üç gece yol almış” (98, 154); “Hiç vakit kayb etmədən yollara düşmüş. Her bir adımı atmış arşınmış. Bunda basmış, onda bulunmuş. Durmamış, dinlememiş. Yürümüş. Üç aylıq yolu iki günde almış” (85, 29) və s.

Sözgedən formul ifadələrində fərqli cəhətlər də nəzərə çarpır. Azərbaycan nağıllarında özünü göstərən “mənzil” sözündən gedilən yolun ölçüsünü göstərmək üçün istifadə olunur: “Bəli, bunlar yola düşüb, mənzilbəmənzil, teyyi-mənazil, gedib Qaf dağına çıxdılar” (39, 55); “Çəkib çarığın dabanın, qırıb yerin damarın dərələrdən yel kimi, badeyi- sərsər kimi, acı biyanlıq, çox-çox qamışlıq, günə bir mənzil, teyyi-mənazil, gecəni gündüzə qatıb gündüzü gecəyə...” (36, 39); “Günə bir mənzil, teyyi-mənazil, gecəni günə qatdı, günü gecəyə, üç ay tamam at sürdü, üç ayın tamamında gəlib bir qalaçaya çatdı” (31, 95) və s. Bəzən isə “mənzil” sözü inkar olunur. Məsələn, “Bəli, deyirlər ki, nağıllarda mənzil olmaz. Ay dolandı, həftə keçdi, doqquz ay, doqquz günün tamamında hər iki qardaşın arvadları bari həmillərini yerə qoydular” (34, 126); “Az gedib çox dayandı, çox gedib az dayandı, nağıllarda mənzil olmaz, neçə müddət yol gedib, neçə

mənzil gedib axırda gəlib çatdı Urum torpağına” (31, 215). Yalnız Türkiyə nağıllarında təsadüf olunan təhkiyə formulu isə “git gitmemin”, “gide git”, “git gitmemezmisin”, “git gitmemesin” və ya “koş koşmazmısın” söz birləşmələrinin təkrarından əmələ gəlir: “Bir gün oğlan çıkar. Git gitmemin git gitmemin, yolu o taraflara düşər” (102, 17); “Git gitmezmisin, git gitmezmisin, Geceler gündüz olmuş, gündüzler de gece. Şahzadə bir hafta sonra dağı aşmış, yola ulaşmış...” (99, 53) və s. Sözəcdığımız qəhrəmanın fəaliyyəti ilə xaricən bağlı olan formullardan gedişatın dəyişilməsində də istifadə etmək olar, yəni bu formul yeni epizodun başlanılmasına xidmət edir. Bu zaman o keçid formulunun funksiyasını daşımış olur.

2. Dinləyicilərin diqqətinin yoxlanılması üçün formullara daha çox müasir dövrlərdə yaranan nağıllarda rast gəlinir. Bu da istedadlı söyləyicinin fantaziyasından, improvizə etmə qabiliyyətindən asılıdır. Müəyyən bir vaxtda söyləyici görür ki, dinləyicilər yorulub, hətta bəziləri də yatıb, birdən o bir söz, replika deyir və dinləyicilər də başqa sözlə ona cavab verirlər. Bu formula daha çox Avropa xalqlarının nağıllarında müraciət edirlər. Məsələn, Fransız Breton söyləyicisi görür ki, dinləyicinin marağı zəifləyib, deyir. “Krik!” ona cavab verirlər. “Kra!” (121, 94). “Danimarkada və İngiltərədə ritmik söz oyunu bitdikdən sonra dinləyicilərin “amma da yalan” deyə qarşılıq vermələri adətdir. Cavab alan söyləyici nağılına davam edir. Əgər cavab replikası gecikirsə və ya heç gəlmirsə, bu o deməkdir ki, dinləyicilər çox yorulub və yatıblar. Və nağılın nəqli başqa günə keçirilir.

N.Roşyanuya görə, dinləyicilərin diqqətinin yoxlanılması üçün istifadə olunan formullar hərbiçilər, dənizçilər arasında çox tətbiq olunurdu. Klassik nağıllarda isə nadir hallarda bu tip formullar müşahidə olunur. Həmçinin ola bilsin ki, belə formullar nağıllar yazıya alınanda gərəksiz hesab olunduğundan qələmə alınmır. Buna görə də Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarında belə formullara təsadüf edilmir.

3. Dünya xalqlarının nağıllarında xarici təhkiyə (medial) formulları içərisində ən geniş yayılanı keçid formuludur. Çünki onlar şifahi xalq nəsrinin spesifik cəhətidir. Say etibarilə üstünlük təşkil edən keçid formulları çox rəngarəng deyillər. N.Roşyanuya görə, onlar spesifik kompozisiya elementidir, hadisənin məkanı dəyişildə, yeni epizod başlayanda istifadə olunur. Belə ki, formul iki hissədən ibarətdir: bir qayda olaraq “qoymaq”, “tərk etmək” feili və “öyrənmək” mənalı “görmək” feili (121, 95). Yəni bu formul bir hadisədən, əhvalatdan digərinə keçidə xidmət edir. Bəzən isə söyləyici formulun yalnız qəhrəmanın iştirak etdiyi ikinci hissəsini işlədir.

Azərbaycan nağıllarında əsasən “bu burada qalsın”, “bunlar burada qalmaqda olsun”, “hansısa situasiya davam etməkdə olsun” formul nümunələrinə müraciət olunur. Bəzi nümunələrdə isə birincə hissə ilə ikinci hissə arasında “kimdən və ya nədə xəbər verim” və ya “al xəbəri kimdən” sualı qoyulur. Məsələn, “Keçəl bazardan getməkdə olsun. Sizə beş kəlmə xəbər verim lotubaşınnan” (36, 37); “Bunlar toy tədarükündə olsunlar, al xəbəri kimdən, Pəri xanımın atasından” (24, 199), “Kiçik qardaş qurbağa ilə bir daxmada məyus, başı aşağı gününü ah-vayla keçirməkdə olsun, sizə xəbər verim padşahdan” (27, 216-217) və s. Çox vaxt eyni nağıl mətnində keçid formulunun cüzi dəyişikliklə bir neçə dəfə işlənməsinə təsadüf olunur. Məsələn, “Şehrli üzük” nağılında aşağıdakı şəkillərdə bu formullar işlənmişdir: “Bunları burada qoyax, görək keçəlin başına nə gəldi”. “Bunları burada qoyaq, sizə xəbər verək padşahdan”; “Keçəl Hindistana çatmaqda olsun, sizə kimdən xəbər verim, padşahdan” (53, 101-102). Sözügedən formulun başqa epik əsərlər, xüsusən də dastanlar üçün də xarakterik olan bu variantı da var: “Əhməd Tacir belə xoş yaşamaqda olsun, qulluğunuza hardan ərz edim, Əhməd Tacirin qonaq qaldığı şahdan” (55, 161). Dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək məqsədi daşıyan xatırlatdığımız “Sabah üzünüə xeyirliklə açılısın” alqış xarakterli formul həm də zamanın dəyişilməsini, yeni epizodun başlanmasını göstərir: “Sabah üzünüə

xeyirliklə açılısın, sabah açılında şah qocaya bir ovuc qızıl verdi ki, bazardan bizə lazım olan şeyləri al...” (55, 66- 67).

O.Əliyevin fikrincə, keçid formulları funksiyasına görə təhkiyədə üç cür işlənir: birincisi, bir epizodun başa çatması və yeni epizodun başlanması zamanı keçid formullarına müraciət olunur, ikincisi, keçid formulu vasitəsilə yeni epizodun başa çatması və bir daha əvvəlki epizoda – qəhrəmanın həyatının əvvəlki tarixçəsinin danışılmasına başlanılır, üçüncüsü, bu vasitənin köməyi ilə nağılın ümumi məzmununa uyğun əlavə bir epizodun söylənilməsi üçün zəmin yaradılır. Və buna uyğun olaraq, “İbrahimin nağılı”nı misal gətirir. Burada qəhrəmanın düşdüyü vəziyyətlə bağlı olaraq epizodlar biri-birini əvəz edir. Buna uyğun olaraq keçid formullarına tez-tez müraciət edilir və hadisələr bir süjet xətti ətrafında birləşdirilir (53, 102). Azərbaycan nağılında ki keçid formulları ilə forma və məzmunca eyni olan “nə isə yapmaya dursun, biz gələlim ötekilere, yaxud, ”bırakalım onları, biz gelelim ötekilere” kimi ifadə olunan keçid formullarına Türkiyə nağıllarında çox təsadüf olunur: “O, kuyunun içində bekleye dursun, biz gelelim ötekilere” (83, 66); “Biz bırakalım onları kendi hallerinə, gelelim küçük Şahzadəye” (83, 66); “Onlar gide dursunlar, biz gelelim Kaplan Adama” (98, 105); “Onlar birlikte otura dursunlar, bakalım sarayde neler oluyor” (98, 140). Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi, Türkiyə nağıllarında da bəzən keçid formulunun qəhrəmanın iştirak etdiyi ikinci hissəsindən istifadə olunur. Məsələn, “Biz gelelim Acara” (98, 57); “Biz gelelim ormandaki kıza” (98, 139) və s.

Keçid formulunun başqa bir variantı əvvəldə də nəzərdən keçirtdiyimiz zaman, vaxt məfhumlarının bir-birini əvəz etməsi yolu ilə əmələ gəlir. Azərbaycan nağıllarında istifadə olunan belə formul cümlələr aşağıdakılardır: “bir gün belə, beş gün belə”, “otuz doqquz gün belə keçdi”, “az keçdi, çox keçdi”, “ay keçdi”, “gün keçdi, ay dolandı”, “gecəni gündüzə qatdı, gündüzü gecəyə, on günlük yolu bir gündə getdi”, “gethaget illər, aylar gəldi hərləndi”, “günlər, aylar keçdi”, “ay dolanır, il keçir”. Mə-

sələn, “Bəli, günlər, aylar keçdi” (34, 292); “Ay dolanır, il keçir, kişi canını oğlanlarına tapşırıb ölür” (34, 315); “Ay keçdi, il keçdi, devin qəbrinin üstündən yeddi gül bitdi” (36, 197); “Bir gün belə, iki gün belə, bir ay belə, iki ay belə, axırda arvad da, ana da durdular üzünə” (31, 248); “Gethaget illər, aylar gəldi hərləndi...” (33, 104); “Vaxt keçdi, gün keçdi, ay dolandı. Bir vaxtdan sonra həmin cavanlar məktəbi qurtardılar” (55, 164) və s. Türkiyə nağıllarında bunlara bənzər “gel gün git gün”, “gel zaman, git zaman”, “gel böyle, git böyle”, “gün geçtikce” keçid formullarından yararlanırlar. Məsələn, “Böglece günler, haftalar, aylar bir rüya gibi gelib geçmiş” (98, 204); “Gel zaman, git zaman, aradan geçmiş epey zaman” (99, 136); “Gel gün, git gün padişahın karısı gebeleşir” (100, 26) və s.

Bir sözlə, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında ən maraqlı və çox yayılan medial formullar epik ənənə üçün səciyyəvi olan məhz zamanın tez keçməsi ilə bağlı olan formullardır. Azərbaycan nağıllarında ən çox işlənən formul “Nağıl dili yüyürək olar” və ya “Nağıllarda vaxt tez başa gəlir” formuludur: “Nağıl yüyürək olar” (74, 134); “Nağıllarda vaxt tez başa gələr” (31, 276); “Nağıl dili yüyürək olar, amma iş yüyürək olmaz” (33, 196). Bu formulun Qarabağ və onun ətraf rayonlarının dilində eyni mənanı ifadə edən “Nağıl atı yüyürək olar” variantına rast gəlinir. Türkiyə nağıllarına isə “Zaman geçer, günler geçer” (96, 32) formulu xarakterikdir. Yaxud, “Zamanın erken geçmesini istemiş. Günleri ayları iple çekmiş. Gün gelmiş” (86, 79); “Günler su gibi akmış. Aradan üç yıl geçmiş.” (86, 421); “Geceler gündüzleri, gündüzler geceleri kovalamış.. Ay Güneşin, Güneş Ayın peşinden koşmuş..Günler haftalarla, haftalar aylarla el ele tutmuş da gene arabın bulunduğu yere varamamışlar...” (98, 112); “Böylece, günler, haftalar, aylar bir rüya gibi gelib geçmiş” (98, 204); “Günler günleri, günler de haftaları doldurmuş” (99, 53); “Eh, gün olur, yıl gibi geçer; yıl olur, yıl gibi geçer” (84, 240); “Yıl dediğin nedir ki! Ay olur, gün sanırsın; yıl olur, dün sanırsın. Bu yıl böyle geçer, yaylanın, yurdun çiçek açtığı aylar gelir.” (84, 245) və s.

Sözügədən keçid formullarına folklorda çox rast gəlinən nağıl qəhrəmanlarının möcüzəli şəkildə tez böyüməsi ilə əlaqədar olan formullar da daxildir. Bu tip formullar da hər iki xalqın nağıllarında oxşardır: “Sizə kimdən deyim, uşaxdan, uşax, nə uşax. Saatbasaat, günbəgün boy atırdı. Bir ayın içində üç yaşında uşağa dönmüşdü” (27, 156); “Bu uşax yekəldi, bir yaşınan iki yaşına, ikidən üçə, belə-belə gəldi çatdı yeddi yaşına” (36, 124); “Aradan bir az zaman geçer masal çocuğu çabuk büyür” (96, 166); “Gel zaman git zaman, en küçükleri birini bitirmiş ikisine basmış, ortancıl desen yedisini doldurmuş, sekizine deymiş, böyüyün de yaşı varmış, on beşini ellemiş...” (84, 187).

Keçid formulları qrupuna yalnız Azərbaycan nağıllarında rast gəlinən hamilə qadınlara aid olan “doqquz ay, doqquz gün, doqquz gecədən sonra bari-həmlini yerə qoydu”, “yükünü yerə qoydu” formullarını da daxil etmək olar. Məsələn, “Bəli, aradan doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz dəqiqə, doqquz saniyə keçdi, padşahın arvadı yükün yerə qoydu” (31, 104-105); “Nisə bir vədə gördü ki, heç doqquz ayı tamam olmamış bari-həmlin qoyub yerə, bir oğlan doğdu” (31, 275) və s.

Deməli, keçid formulları mühüm kompozisiya elementi olub əsasən, epizodları bir süjet xətti ətrafında birləşdirməyə kömək edən hazır ənənəvi ifadələrdir. Bu ənənəvi ifadələrdən xalq nağılları hadisələrə uyğun olaraq yeri gəldikcə istifadə edərək hadisələri müəyyən ardıcılıqla söyləməyə nail olur və təhkiyənin təbiiliyi, maraqlılığını artırılır (53, 104).

Hər iki xalqın şifahi yaradıcılığında xarici medial formullarla, daha dəqiq desək, keçid formulları ilə əlaqədar olan bəzi ifadə və deyimlər (“yaxşı”, “belə”, “yadımdan çıxmışdı, deyim”, “uzun sözün qıtası”, “işte böyle”) də epizodlar arasında işlədilir. Məsələn, “Nəysə, uzun sözün gödəyi, axır bu bilir ki, Allahnan bunun arasında bir əngəl var” (22, 301).

Sözəçilən ifadə və deyimlərin təsadüfi, mexaniki xarakter daşımadığını demək, daha məqsədəuyğundur. Çünki onların başlıca funksiyası fasilələri bildirmək, yorğunluğu aradan qaldır-

maq, detallarını yada salmaq və ya improvizə etmək və s. ola bilər. Məsələn, “Yadımdan çıxmışdı, deyim” ifadəsi daha çox dəqiqləşdirmək məqsədilə işlədilir. Bu formula az rast gəlinir, həm də bu söyləyicinin şifahi nitqilə sıx bağlı olduğu üçün çox zaman yazıya alınmır.

Bu mənada İ.Razumovanın təbirincə, nağıllar üçün birbaşa münasibət və dolayı nitq böyük əhəmiyyət daşıyır. Nağıl formullarını da bu əlamətlərə görə, birbaşa (personajların söylədikləri) və dolayı nitq (söyləyicilərin danışdığındakı) formullarına bölmək olar. Bu formullar arasında tam sərhəd mövcud deyil. Keçid formullarını medial formullardan ayrı araşdıran İ.Razumova həm onu, həm də başlanğıc və sonluq formullarını hər zaman dolayı nitqə aid edir, bir çox medial formulları isə həm söyləyicinin nitqinə, həm də birbaşa nitqə aid edir (123, 20).

Beləliklə, xarici medial formullara daha uzun və çoxsaylı epizod və detallardan ibarət sehrli nağıllarda çox müraciət olunur. Çünki onların köməyi ilə söyləyici bir epizoddan digərinə keçid üçün zəmin yaradır. Həmçinin nağıl söyləyiciləri hadisələri müəyyən ardıcılıqla söyləməyə nail olur, hadisələr, epizodlar arasında əlaqə yaradılır.

2.2. Daxili təhkiyə formulları

Daxili təhkiyə (medial) formulları ənənənin o elementidir ki, onunla hər bir yaradıcı şəxs fəxr edə və nağıla yüksək yaradıcı qiymət verə bilər. Bu tip formullardan yalnız dili zəngin olan çox bacarıqlı usta söyləyicilər yüksək səviyyədə yararlı ola bilər. N.Roşiyanyaya görə, daxili təhkiyə formulları əsasən beş qrupa bölünür:

1. Nağıl qəhrəmanlarının simasını müəyyən edən və onlara aid olan predmetləri müəyyən edən formullar;
2. Nağıl qəhrəmanlarının fəaliyyətini, hərəkətini təsvir edən formullar;
3. Dialoqa girən formullar;
4. Sehrli formullar;

5. Başlanğıc formullarına xarakterik olan elementləri daşıyan formullar (121, 98).

1. Birinci qrupa nağıl qəhrəmanlarının həm daxili aləmini, qabiliyyətini, həm də xarici görünüşünü göstərən və həmin qəhrəmana aid olan əşyaları təsvir edən formullar daxildir. Belə formullar Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında demək olar ki, ortaqdır. Məsələn, “Qız da ki, elə gözəldi ki, görən deyərdi elə baxım. Ağılı da gözəlliyinnən bir gələrdi. Qərək, nə deyim, gəl mənə gör, dərdimdən öl” (37, 275); “Qəhrəmanın atı suda balıq kimi üzür, göydə də quş kimi uçurdu (32, 349); “Bir de bakar ki, doğar aya doğma ben doğayım, çalan güne çalma ben çalayım, diyecek kadar güzel bir kız çıkar” (96, 271); “Bakar ki, eşek öyle altın saçıyor öyle altın saçıyor ki, yer yurt almıyor” (96, 148); Saf, təmiz qəlbli insanların təsvirində Azərbaycan folklorunda işlədilərən “Aydan arı, sudan duru” ifadəsi Türkiyə nağıllarında oxşar “Aydan arı, gündən duru; hiçbirinin kalbinde kara yok” (84, 28) formulu ilə göstərilir. Həmçinin “əlinə su tökməyə yaramaz” deyimi Türkiyə nağıllarında da rast gəlinir: “Eee, kocakarı demişler ona, ne ofsunçu, ne düzenbaz, kimseler eline su dökemez onun” (84, 79).

İ.Razumova isə personajlar sistemi ilə əlaqədar olan formulları, həmçinin motivləri iki yerə ayırır:

a) onlar personajları adlandırır və bununla da ifadə olunan və tipikləşən funksiyaları yerinə yetirir;

b) bir çox formullar əsas nağıl qəhrəmanları ətrafında qruplaşır, onların atributlarını, hərəkətlərini və ya deyimlərini, həm də digər personajlara münasibətini göstərir (123, 81).

Sözügedən təhkiyə formullarına aid nümunələr Azərbaycanın və Türkiyənin müxtəlif bölgələrindən toplanan nağıllarda həddindən artıq çox və rəngarəngdir. Əsasən kişi və qadın personajların xarici görünüşünü, gözəlliyini göstərən formullar çox sadədir. Məsələn, “Bunun bir qızı oldu ki, bəeyni misli pəri, aya deyər, sən çıxma, mən çıxım, günə deyər, sən çıxma, mən çıxım. Bu elə bir qızıdı ki, allah-taala xoş gündə, xoş saatda

yaratmışdı” (32, 91); “Gördü ki, Güllü başını yuyur, bulud kimi qara saçları üzünə tökülüb. Bir qızdı ki, günə deyir, sən çıxma, mən çıxım, aya deyir, sən çıxma, mən çıxım” (32, 321).

Aşağıdakı formulda Nigar adlı qızın hər bir cizgisi, əzası xüsusi incəliklə, bənzətmələrlə təsvir olunur: “Nigar nə Nigar, hər saç hörüyü bir salxım, qara şanı. Alnı ay kimi, zülmətlərə işıq salır. Qaşları elə bil qüdrəti – ilahinin qələmiynən çəkilib. Gözləri qara, kiprikləri yayından çıxmış ox kimi, rəngi sürməyi çalır. Burnu hind fındığı. Yanaqlarına elə bil şüşə qan çilənmişdi, ləbləri şəkər, sinəsi mərmər kimi, par-par parıldayır. İncə belli, uzunboylu, şux dayanıqlı, ceyran yerişli bir maraldı” (32, 311). Gözəl qızlar müxtəlif bədii təsvir vasitələri ilə “Bunun gözünün ağı-qarası Pəri deyilən bir qızı var idi. Özü də qız nə qız... Qaşlar kaman, gözlər qan pıyaləsi, burun hind fındığı, sinə səmərqənd kağızı, zəri-ziba içində, on beş yaşında, cavan tovuz misalı bir qız” (31, 234); “Mələk elə gözəl qız idi ki, onun kimi dünya üzündə gözəl yox idi. Qaşları qara, kiprikləri müjgan oxu, yanaqları bir kasa qan, burnu püstə, dodaqları zərif, beli incə, boyu sərv ağacı” (31, 308). Allahın yaratdığı gözəl bəndələrdən bir neçəsi də aşağıdakı ənənəvi formullarla təsvir olunur: “Elə gözəl qızdı ki, yanaqları yaqutun kənarı kimi, dişləri inci, mirvari kimi, nazik-bədən, sünbül nişan bir qızdı ki, Allah-taala xoş gündə, xoş saatda yaradıb”; “Elə bir qızdı ki, saç topuğunda , qaşları qüdrət qələmiynən çəkilib, gözü ceyran gözü kimidi” (33, 69); “Qızların gözəlliyi hər ikisini valeh etmişdi. Qızlar nə qızlar... Tanrının kərəmi cuşə gələndə bu nəzəninləri yaratmışdı” (33, 221). Qeyd edək ki, bu tip təsvir vasitələrindən yazılı ədəbiyyatda da geniş şəkildə istifadə olunması məlumdur.

Sadalanan təhkiyə formulu nümunələrinin oxşar variantları bəzi fərqli cəhətlərlə Türkiyə nağıllarında da mövcuddur: “Bir gözəl qız. Aya der sen dur da ben doğayım” (102, 52); “Kızların güzellikleri dünyanın her tarafında dilden dile dolaşıyormuş. O kadar ki, ayın on dördü günün on beşi kadar gözəlmişlər” (98, 74); “Bunun içindən de öyle bir kız çıkar, öyle bir kız çıkar ki,

ötekiler ne özüm! Misli menendi bir daha bu cahana ne gelmiş, ne gelir, yanakları al gibi, dudakları bal gibi, boyu dersən çiçek açmış dal gibi...” (84, 15); “Bu da binbir emekle meydana gelmiş, güzeller güzeli, eşsiz emsalsız bir kızmış” (98, 188); “Bir az sonra tül elbiseler içinde , güneş kadar parlak sarı saçlı, ayın on dördü, günün on beşi gibi güzel altın kız gelmiş” (99, 59); “Kızıza bakmış. Hayretten küçük dilini yutmuş. Dünya güzeli bir kızmış. Görenlere “Ya al, ya alayım der gibiymiş. Altın renginde sapsarı saçları omuzlarından aşağıya dökülüyormuş” (85, 117); “Kızlar aya “Ya sen doğ yada ben doğayım” derlermiş. Güzellikleri bakanların göz nurlarını eritecek kadar çokmuş” (98, 219) və s.

Bir çox türk xalqlarının nağıllarında xanımların gözəlliyi əfsanəvi Züleyxanın gözəlliyi ilə müqayisə olunur. Məsələn, “Gördü ki, qız əyləşib, amma doğrudan da heç özündən qalan qız deyil. Gözəllikdə heç Züleyxa ona deyə bilməz ki, yerin əyridi düz otur” (31, 299); “Murtuz bir qıznan yatıbdı ki, dünyada heç misli yoxdu. Gözəllikdə bəeyni Züleyxa” (31, 299). Ancaq formulun Türkiyə nağıllarında variantlarına rast gəlmədik.

Göründüyü kimi, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə xalq nağıllarında qadınların gözəlliyinin səma cismləri, əsasən Günəş və Ayla, bəzən də ulduzlarla müqayisəsi, onlardan üstün olmalarını göstərən formullar çoxluq təşkil edir. Türk xalqları tanrıçı olduqlarına görə səma cismləri ilə müqayisələr çoxluq təşkil edir. Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarında gözəllər daha çox on dörd və on beş gecəlik Aya bənzədilir. İslamiyyətdə Allahla insanlar arasında əlaqə yaradan Ay hesab olunur. Hətta peyğəmbərlər də Aya bənzədilirlər. Göy cismlərinin rəsulu sayılan Ayın adı – Qəmər Quranda iyirmi yeddi dəfə çəkilir. Bu mənada islamiyyətdə müqəddəs sayılan Ay həm də gözəllik simvoludur. “Dastanlarda Ay kağan qadın başlanğıcı kimi təqdim olunur. Ayın kişi başlanğıcı kimi təsəvvür edildiyi mətnlər isə daha çoxdur” (74, 141). İnanclara görə, Ayın müxtəlif vaxtlarda aldığı aypara forması gənc qıza, bədirlənmiş forması yetkin qıza, digər forması isə yaşlı qadına bənzədilirdi. Bir sözlə, eyni köklü,

oxşar mədəniyyətli, eyni dini paylaşan Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının folklor ənənəsində Ayın on dörd və ya on beşinci gündə aldığı bədirlənmiş formasının gözəl görüntüsü qadınların gözəlliyi ilə müqayisə olunur. Məsələn, “Bu elə qızdı ki, günə deyir sən çıxma, mən çıxım, aya deyir, sən çıxma, mən çıxım” (36, 321); “Əhməd tacir gördü ki, vallah, bu elə bir zənəndi ki, bu bayıra çıxanda ay, gün, ulduz hamısı batıl olub getdi. Zalım qızı elə bil on beş gecəlik aydı, buludların içindən görsənir. Saçlar əbri-siyah kimi tökülüb bunun çiyinlərinə, elə bil ki, bəeyni iki tərəfdən asılan iki dənə şahmardı, elə vaxt eləyirdilər ki, dolaşsınlar gərdəninə” (31, 329); “Gördü paho, budu bir cüt nazənin Sənəm gəlir, deyirsən on dörd gecəlik aydı, buludun altından çıxıb. Yeriyəndə yerə naz edib deyir ki, ay yer, fəxr elə sənə qədəm basıram” (32, 227).

Səma cismlərilə qadın, bəzən də kişi pesonajların gözəlliklərinin müqayisəsini ifadə edən ortağ formulların Türkiyə nağıllarında aşağıdakı nümunələri mövcuddur: “Bir güzel gız. Aya der sen dur da ben doğayım” (102, 52); “İçeri giriyor bakıyor ki, ayın on dördü gibi güzel. Hiç bir taraftan noksanlık olmaksızın oluşuyor” (81, 91); “Şimdi ayın on dördü kadar göz kamaştırıcı güzellikte bir kız oturuyormuş” (98, 100); “Bir de görür ki, ne görsün, bu turunç, turunç deyil, sana bir ayın on dördü, acep insan bakmayla doyar mı ki...” (83, 14); “Tulum üzerindeki torbayı atarak ayın on beşi gibi güzel, yakışıklı bir delikanlı olunca, kız sevinçden adeta uçacak gibi olmuş, kocasının boynuna sarılmış...” (98, 68).

Kişi obrazların səma cismləri ilə müqayisəsini ifadə edən formullar Azərbaycan nağıllarında azlıq təşkil edir: “İçəri girib gördü, bir oğlanı zindana salıblar ki, misli bərabəri nə insdə, nə cinsdə, nə mələkdə var... Allah-taala bunu xoş gündə, xoş saatda xəlq edib. Işıq da bunun üzünün işığıdı ki, hər tərəfə düşüb, elə bil gündü, şəfəqini dünyaya salıb” (33, 91). E.C.Günəyin topladığı nağıllarda tez-tez işlənən “Aydan arı, gündən duru” (84, 28) ifadəsinin “aydan arı, sudan duru” variantını nağıllarda aşkar etməsək də, Azərbaycan folklorunda mövcud olduğu bəllidir.

Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında Qəmər, Şəms-Qəmər adlı baş qəhrəmanların adları da çəkilir. Bu bir çox Şərqi xalqlarının nağıllarında və yazılı abidələr olan “Min bir gecə” və “Kəlilə və Dimnə”də də oxşardır. İ.Rüstəmzadə hesab edir ki, Azərbaycan nağıllarının süjet tərkibinə diqqət yetirdikdə burada şifahi ənənədən gələn süjetlərlə yanaşı, yazılı mənbələrdən, xüsusən də “Min bir gecə” və “Kəlilə və Dimnə” abidələrindən alınmaların da xüsusi çəkiyə sahib olduğunu görmək olar (68, 85). Məsələn, Azərbaycan nağılı olan “Şəms-Qəmər” “Min bir gecə”dəki “Qəmər əz Zaman və şah qızı Budurun hekayəsi” ilə forma və məzmun baxımından yaxındır (60, 139-157). Bu özünü bəzən süjetin göstəricisinə çevrilən formullarda da göstərir. Məsələn, “Sonra mən on dörd gecəlik ay kimi bir qız gördüm, onun qaşları çatma, kirpikləri qara, dodaqları çobanyastığı kimi zərif idi, ağzı isə Süleyman möhürünə bənzəyirdi, dişləri də, şairin dediyi kimi, elə bil ipə düzülmiş mirvari idi” (60, 141).

N.Roşiyanuya görə, səma cismlərinin termin kimi müqayisəsinə nağıllarda tez-tez rast gəlinir, onların parıltısı gözəllik təcəssümçüsüdür. Bu formul sintaktik nöqtəyi-nəzərdən üç sadə cümlədən ibarət mürəkkəb cümlədən ibarətdir: bir baş cümlə və iki budaq cümlə. Formulun daimi komponenti bərabər olaraq təkrarlanan, baş cümləyə aid olan budaq cümlədir. Söhbət iki hissədən ibarətdir: onlardan biri xarakterik cəhətlərdən birini göstərən müqayisə predmeti adlanır (gözəllik, parıltı, qürur və s.), ikinci hissə onu günəşə aid edən uyğun keyfiyyəti müəyyən edir. A.N.Veselovskiye görə, “günəşdən alınan” qadın gözəlliyinin xarakteristikası yeni yunan lirikasına aiddir (121, 99). Bir sözlə, epik ənənədə baş qəhrəmanların Ay və ulduzlara bənzədilməsi çox geniş yayılmışdır.

Kişi obrazların xarici gözəlliyinin Səma cismlərinə bənzədilməsi Azərbaycan nağıllarında nisbətən az rast gəlinir: “İçəri girib gördü ki, bir oğlanı zindana salıblar ki, misli bərabəri nə insdə, nə sinsdə, nə mələkdə var... Allah-taala bunu xoş gündə, xoş saatda xəlq edib. Işıq da bunun üzünün işığı ki, hər tərəfə

düşüb, elə bil gündü, şafəqini dünyaya salıb” (33, 91). Yaraşılıq cavan oğlanlar digər fərqli formullarla da tərif edilir: Gördü, bunların içində bir oğlan var, yemə, içmə, gecə, gündüz bunun xətt-xalına, gül camalına tamaşa elə. Baxıb gördü ki, doğrudan da bir oğlandı, dünyalar malına dəyər” (32, 22); “Başını qaldırıb gördü ki, nə, elə gözəl oğlandı ki, adam gözünü ondan çəkmək istəmir. Bıg yeri bənəfşə kimi yenicə baş qaldırıb” (33, 297).

Həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında kişi qəhrəmanlar daha çox yaraşılıqda gözəllik mücəssəməsi olan Yusifə, qoçaqlıqda Rüstəmə bənzədilir: “O bir oğlan olmuşdu ki, daha yemə, içmə xətti-xalına, gül camalına tamaşa elə! Gözəllikdə misl-Yusif, qüvvədə, biləkdə də misl-Rüstəm bir oğlan olmuşdu...” (31, 290); “Gördü vallah bir oğlan uzanıb zırıldayır, deyirsən Yusifdi qəbirdən çıxıb. Bıqları bənəfşə kimi təzə dıt verir. Qaşları kaman kimi, üz ay kimi. İki yanaqlar solmuş qızıl gülə bənzəyir” (32, 225); “Gözəllikdə elə bir afəti-zaman idi ki, Yusif Kənan onun əlinə su tökə bilməzdi” (31, 94); “Her taraf bembeyaz. Hüsn-ü Yusufun abadi kağıt gibi olan tenine benzer” (86, 146) və s.

Yalnız Türkiyə nağılları üçün xarakterik olan bir daxili təhkiyə formulunun bir-birindən az fərqlənən müxtəlif variantları vardır: “Gız çok güzelmiş. O gadar güzel ki, gülünce güller, günəsirlər açarmış. Ağlayınca gözlerinden inciler mercanlar dökülürmüş. Yürüyünce ardında otlar çimenner bitermiş” (102, 16); “Padışahın oğluna dedilər ki, gülünce güllər açan, yürüyünce arkasında otlar biter. Ağlayınca da gözlerinden inciler dökülür. Ellerini ikayınca da ellerinden gümüşlər dökülür” (102, 86); “Su sunası melek huri dediginde, güldüyü zaman güller açar, ağladığı zaman inci mercan dökülür, yıkanınca suyu altın kesilir” (96, 183). Naki Tezelin toplayıb nəşr etdirdiyi nağıllarda da bu tip formul nümunələri çoxdur. Məsələn, “Bir gün haber almışlar ki, falan memlekette ağladıkca gözlerinden inciler dökülen, güldükce yanaklarında güller açan güzel bir kız var...” (98, 136). Yalnız “Üç bacının nağılı”nda rast gəlinən “Qızın bir ayağı qızıl kəsir, bir ayağı gümüş” ənənəvi formulunu bu qəbildən hesab etmək

olar. Ancaq bu formul digər nağıllarda rast gəlinmir. Azərbaycan nağıllarında təsadüf olunmayan personajın daxili aləmini, qabiliyyətini təsvir edən digər daxili təhkiyə formulları belə səslənir: “Gözü kor dediysem harama bakmıyor. Ayağı topal dediysem haram yollara gitmiyor. Kulağı ağır dediysem kötü laflar işitmek istemiyor” (81, 103); “Bir gün dedesi bunu gördü. Uçarak keklik dutar, koşarak tavşan” (102, 91). Bu tip formullar bir çox türk xalqlarının nağıllarında da işlədilməsinə baxmayaraq, yazıya alınan Azərbaycan xalq nağıllarında rast gəlinmir.

Yeni doğulmuş körpələr, xüsusən də oğlan uşaqları Türkiyə nağıllarında “nur topu kimi”, “nur parçası kimi” formul ifadələri ilə təqdim olunurlar. Məsələn, “Biri ayın on dördü gibi güzel bir gız, o biri de nur parçası gibi yakışıklı bir oğlan olur” (102, 67); “Bir az sonra da nur topu gibi bir oğlan çocuğu doğurmuş” (98, 207); “Dünyalar güzeli, nur topu gibi bir kızları daha olmuş” (85, 135). Bu formulun da Azərbaycan nağıllarında oxşar variantına rast gəlinmir.

Xalq nağıllarının baş qəhrəmanları hər zaman müsbət xarakterli olurlar. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında pis niyyətli mənfi obrazlar da ustalıqla və oxşar formullarla təsvir olunur: “Gəlin var elə düşmən, mala düşmən, ərə deyər can, qaynanaya qusdurar qan” (32, 314); “Qarı var ipəkdi, qarı var köpəkdi, qarı var iman, qurban nəsib olsun. Bu qarı köpək qarıdı” (33, 5); “Belə deyirlər, qarı var imanlı, qarı var imansız, dad imansız əlindən” (32, 303); “Deyirlər qarılar cürbəcür olurlar. Qarı var mat-matı, qarı var çarğatı, qarı var mamılı-matan, yük üstə yatan, şıllaq atan, qarı var plov yeməz, üzü gülməz, dabanı çatdax, baldırı çılpax, ipəyi qarı, köpəyi qarı, yaxası açıx, ombası batıx, tumanı cırıx, dişləri qırıx, işləri fırix, küpəgirən, buzov minən, sərçə yeyən” (34, 106); “İki büküm, kara kuru, sivri burunlu, sivri çeneli, dişsiz bir kocakarı ile karşılaşmış...” (98, 53); “Adamdan azma, dişleri kazma, üçbuçuk telli, kurbağa belli, kaş göz dersen görünmüyor sürmeden! Gözlerine inanmamışlar” (86, 18); “Kurban olduğum Allah “dünyası ıssız kalmasın!” diye

mi yaratmış, ne yapmış: yüzüne, gözüne bakılacak gibi deyil, çilin, çopurun biri” (84, 55) və s.

Hər iki xalqın nağıllarında “ifritə” qadınlar (nağıllarda ifritə sehrli, tilsimli, kinli, ən kafir bir varlıq kimi təsvir edilir (34, 210), divin arvadları, anaları, qorxunc ərəblər və başqa bədxah, şər məxluqlar ortağ formulla- “alt dodağı yerdə, üst dodağı göydə” və ya “alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy süpürür” ortağ metaforik ifadələr ilə təsvir olunur. Məsələn, “Bir naham-var ifritədi ki, alt dodağı göy süpürür, üst dodağı yer süpürür” (24, 247); “Gördü bir dev anası əmcəklərini çiynindən aşırıb yeddi qazan xörək bişirir” (26, 185); “Bakmış ki, ne baksın, bir dev qarısı! Bir ağzı Harekte, bir ağzı Terekde, ne gördüyü var, ne ördüyü var...” (83, 8) “Kapının önünde bir dudakları yerde, bir dudakları gökde olan kocaman korkunc arap görünce akli başına gelmiş” (99, 57). Sadalanan formullara uyğun olaraq, Türkiyə nağıllarında qəhrəmanın düşməni olan divin qüdrətini göstərmək üçün belə bir formuldan da istifadə olunur: “Dev o kadar iriymiş ki, bir eliyle gökde uçan kuşları yakalıyor, öteki eliyle de yerdeki yılanları, ciyanları topluyormuş” (98, 151).

Qorxunc divin, hətta ifritə qadının gəlişini isə həm Azərbaycan, həm də Türkiyə söyləyiciləri təbiət hadisələrini təsvir edən oxşar formullarla göstərməyə çalışırlar: “Dev bir qara bulud olub qızın yanına düşdü. Reyhan gördü ki, hər tərəfi qara bulud basdı” (26, 150); “Məlikməmməd qulaq asmayıb bir az oturdu, bir də gördü ki, göy guruldadı, ildırım çaxdı, dağ kimi bir dev gəldi” (26, 194); “Birdən göy guruldadı, ildırım çaxdı, gurultuynan göydən bir ifritə endi” (34, 210); “Gece yarısı olduğundan tufan gibi bir yel çıkmış. Yer sallanmış. Her yan pus bulanık olmuş. Ardından da gürültü kopmuş ama ortanca oğul uyanamamış bile” (86, 79) və s.

Dünya xalqlarının sehrli nağılları üçün xarakterik olan “küpəgirən qarı” surəti Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında özünə-məxsus fərqli şəkildə təsvir olunur: “Qarı neçə cürdür. Qarı var mamlı-matan, yük üstə yatan, bəlxun sağrı, plov yeməz, üzü gül-

məz, dabanı çattax, baldırı çılpax, ipəyi qara, köpəyi qara, yaxası açıq, tumanı arıq, saçları qırıq küpəgirən, buzov minən qarı. Bizim bu qarı şaman qarı idi” (38, 95); “Gəl sənə xəbər verim kimdən. Su ağacı, cüvəllağı, şeytan əməlli, küpəgirən qarının əlindən su içən tacir İlyasdan” (32, 315).

Misallardan da görünür ki, İ.Razumovanın atributiv adlandırdığı daxili medial formulların bir hissəsi, yəni vəzn düzümü və qafiyə ilə xarakterizə olunanlar çox yayılıb. Bu sıradan olan Azərbaycan və Türkiyə nağıllarındakı ortağ “boyu bir qarış, saqqalı yeddi və ya iki qarış” formulu daha məşhurdur. Formul ilə həm müsbət, həm də mənfi xarakterlər təqdim olunur: “Həmən o boyu bir qarış, saqqalı yeddi qarış burada gəşt eləyip, bu meşədə qalırmiş” (74, 228); “Bı Məlik Əhməd bir də düdüyü çaldı, genə özü bir qarış, saqqalı iki qarış gəldi” (36, 59); “Boyu bir qarış, saqqalı iki qarış o saat gedib gətirdi” (34, 274); “Boyları bir qarış, sakkalları iki qarış iki cüce gelir...” (84, 216). Yeraltı dünyaya girişi qoruyan bu obrazın gücü onun saqqalındadır. Qədim təsəvvürlərə görə, saç (tük) ruhun və magik gücün tapındığı yerdir. Onun yeri və mövqeyi o biri dünyaya girişlə məhdudlaşdırılır (44, 60).

Digər tip formullar isə personaj və predmetlərə verilən daha lakonik adlardır. Məsələn, hər iki xalqın şifahi ənənəsində “Nar qızı” və “Nar tanesi” kimi tanınan ortağ motivli nağılda adı çəkilən oxşar personaj Azərbaycan nağılında aşağıdakı nəzmdən, təkrarlardan ibarət formul vasitəsilə təsvir olunur:

Mən bir Nar qızı idim, incim, düzül, düzül, düzül,
Almadan qırmızı idim, incim, düzül, düzül, düzül,
Çıxdım ağac başına, incim, düzül, düzül, düzül,
Məni ağacdən saldı quyuya, incim, düzül, düzül,
Bitdim, oldum gül ağacı, incim, düzül, düzül,
Məndən bir dəstə gül dərdilər, incim, düzül, düzül,
Otaqdan məni tulladılar küllüyə, incim, düzül, düzül,
Qalxdım, oldum, çinar ağacı, incim, düzül, düzül,
İndi gəldim inci düzməyə, incim, düzül, düzül (36, 110)!

Türkiyə nağılında isə Narlı ovada, Narlı şəhərdə, Narlı sarayda, Narlı bağçada yaşayan “Nar tanesi” belə təsvir olunur: “El değmedik, göz görmedik, bir dünya güzeli...hem ne güzel, ne güzel! Eşi yok menendi yok, kime benzeteyim? Nardan kırımızı, kardan beyaz, kumru, kumru duruşu, ahu ahu bakışı, bir yana, sade gözleriyle kaşları, Acem ülkesinin tacına, tahtına değer; hele dilləri, hele dilləri, günde yüz bin kan eder, eder de sözmü? Neler etti, ne yiğitler narına yanıp gitti” (84, 158).

Beləliklə, Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında adlarında müəyyən dəyişikliklər olsa da, oxşar “küpəgirən qarı”, “münəcimbaşı”, “Nar qızı”, “Keçəl” (“Kaloğlan”); “Zümrüd quşu”, “Qırat”, fərqli “Ovçu Pirim”, “cırtan”, “təpəgöz”, “ərəb” və başqa bu kimi lakonik adlı obrazlar var. Ə.Əsgərə görə, Azərbaycan folklorunda Kəlniyyət adı ilə də mövcud olan Keçəl digər türk xalqlarının folklorundakı kal, kalça, kaloğlan adları ilə tanınan eyni qəhrəmandır (54, 69). M.Təhmasibin “Aşiq Qərib” dastanında Güloğlan surətinin Kaloğlan kimi izah etməsi də bu baxımdan maraqlıdır. Onun fikrincə, Azərbaycan dilində Kal-Kəl sözünün “keçəl” mənası unudulmuşdur. Bunun nəticəsində Kaloğlan surəti xalq etimologiyası yolu ilə Güloğlana çevrilmişdir. Azərbaycan nağıllarında Kəlniyyət surəti də türk xalqlarının folklorunda mövcud olan kal (kalça, kaloğlan) surətinin ifadə formalarından biridir (54, 69). Bunlardan başqa, hər iki xalqın nağıllarında ortaq “Beyrək”, “Beyböyrek”, “Dirsə xan”, “Şəmsi Qəmər”, “Cahan şah”, “Şah Abbas”, “Məlik Məmməd”, “Koroğlan”, “Hızır”, “Fərhad” kimi personajların adlarına rast gəlmək olar.

Nagıllarda təsvir olunan qəhrəmanların adları təkcə nominativ funksiya daşımır, xarakterlərin açılmasına da yardımçı olur. Adlar söyləyicilər tərəfindən dəfələrlə söylənilərək, təkrarlanaraq stereotipləşir, yaddaşlara həkk olunur. Minqajetdinova görə, aydın olmayan sözlərdən nağıllarda qeyri-adi, ecazkar personajları və sehrlili realiləri adlandıran formulların yaranması üçün istifadə olunur. Belə sözlər də aydın semantikaya malik olanlarla (məsələn, “Ölməz Koşşey”) bircə yaşayırlar (122, 61).

Bu tip frazeologizmlər janrın “əfsanəvi mahiyyəti”ndən irəli gəlir, desək, yanılmırıq.

Nağıl qəhrəmanlarının xarakterlərinin açılmasını N.V.Novikov da araşdırıb. O göstərir ki, personajlar ya doğum şəraiti, ya şəxsi keyfiyyətləri, sosial mənşəyi, ya da həyat şəraiti və davranışından asılı olaraq adlandırılırlar. Bəzən də mifoloji dünyagörüşdən, arxaik-totemik təsəvvürlərdən irəli gələn qeyri-adi, sehrlili nağıl qəhrəmanlarına rast gəlmək olar (123, 62). C.Y.Neklyudov da nağıl qəhrəmanlarının zahiri görünüşcə mifoloji qeyri-müəyyənliyin varisləri olduğunu söyləmişdir (123, 63).

Daxili təhkiyə formullarının birinci qrupuna nağılların əsas personajlarına aid olan canlı varlıqların və predmetlərin təsviri də daxil olur. Bunlar əsasən qəhrəmana aid olan atlar, onların yaşadıkları saraylar, geyindikləri geyimlər, döyüş paltarları və sairənin təsviri də ola bilər. Məsələn, “Oğlan baxdı qabaqdakı ata, gördü doğrudan da at bir atdı ki, Qırat onun yanında bir pula dəyməz” (36, 277); “At iki əlləri üstündə qalxdı göyə, ucadan bir kişnədi, elə götürüldü ki, elə bil ox yayından çıxıb, bir göz qırpımında gözdən itdi” (36, 281) Qəhrəmanın atının qeyri-adi görünüşü və gücü ənənəvi formullar vasitəsilə ustalıqla təsvir olunur: “Qəhrəman gəlir, özü də altında bir at var ki, altı ayağı, alnında bir gözü, iki dənə də maral buynuzuna oxşar buynuzu” (32, 347); “Elə söz ağzından qurtarmışdı ki, at iki əlləri üstündə qalxdı göyə, ucadan bir kişnədi, elə götürüldü ki, elə bil ox yayından çıxıb, bir göz qırpımında gözdən itdi” (31, 212); “Qəhrəmanın atı suda balıq kimi üzür, göydə də quş kimi uçurdu. Bir aylıq yolu iki günə gəlib Rum vilayətinə çatdılar” (32, 349). Atın quşa bənzədilərək yel kimi uçmasını, külək kimi hərəkət etməsini göstərən formullar onun sürətinin, qaçarkən burun deşiklərindən qığılcım, ağzından od, tüstü çıxması isə onun odlu təbiətinin göstəricisidir. Məsələn, “At bunları yel kimi aparırdı. Get ha get, get ha get bir şəhərə yetişdilər” (32, 283).

Bu qəbildən olan formullar Türkiyə nağıllarında da oxşar variantlarla təsvir olunur: “Altın at o güne kadar gördüyü atların,

hətta hayvanların en güzeli imiş. Gözleri ışıl-ışıl parlıyor, altın tellere benzeyən yelisi, ata bir gəlın güzelliyi veriyormuş. İnce, yüksek bacakları yerinde duramıyor, bırakılsa kuş gibi uçacakmış hissini veriyormuş. Derisinin parlaklığı, düzgünlüyü heç bir hayvanda yokmuş... (99, 62); “Uçar gibi giden atları, onları bir kaç saat içinde Acarın bulunduđu şehre ulaşırmış” (98, 59); “Ata dokunmuş. At yelle yarışıp bulutlara ulaşmış” (86, 22); “Dağlarda, bayırlarda atını dört nala sürüyor, adeta bir kuş gibi uçuyormuş” (98, 110); “Rüzgar gibi giden atını dört nala sürmüş. Dereler, tepeler, dağlar, atının ayakları altında uçuyormuş sanki...” (98, 55-56) və s.

Göründüyü kimi, bu metaforik ifadələrdə hansısa müqayisənin mövcudluğu göstərilir. Unutmaq olmaz ki, atın bu cür göstəriciləri inanc elementi kimi əsasən Türk xalqlarının mifologiyasında rast gəlinir. At kultu ilə od kultunun eyniləşdirilməsinin isə Hind mifologiyasında və şamanizmdə mövcudluğu bəllidir. N.M.Jirmunski, X.T.Zərifovun qəhrəmanın atının qeyri-adi görünüşünü “xalq nağıllarının sadələvh demokratizmi” kimi, V.Propp adi nağıl kontrastı kimi xarakterizə edirsə, Ə.Əsgər bunu onların marginal mənşəyi ilə əlaqələndirir. Ə.Əsgər hesab edir ki, nağıl qəhrəmanının fəaliyyəti onun bahadırlıq atributları (qılınc, qalxan, döyüş paltarı, at) əldə etməsi ilə başlayır (54, 122). V.M.Jirmunskiyə görə, eposda at döyüşkən dost və qəhrəmanın əsas köməkçisi kimi real şəraitlərə uyğun olaraq böyük rol oynayır. Nağıllarda isə o, qəhrəmanın sehrlı köməkçisi kimi ecaskar xüsusiyyətlərə malikdir (108, 23). Novikov qeyd edir: “Sehrlı nağılların qəhrəmanının köməkçiləri və tərəfdarları müxtəlif və saysızdır. Qəhrəman onlarla hər addımda qarşılaşır və məkrli düşmənlə mübarizədə onların dəstəyindən istifadə edir (116, 131). Əsasən sehrlı nağıllarda istifadə olunan sehrlı köməkçi vasitələr qəhrəmanların qarşısında duran tapşırıqların yerinə yetirilməsində yardımçı olur. F.Bayat onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır: a) silah- qılınc, qalxan, ox və s; b) meyvə və giləmeyvələr- alma, armud, gavalı və s; c) məişət əşyaları –

xalça, süfrə, papaq, üzük (44, 52). Sadalanan əşyalar bütün nağıllarda tətbiq olunur və onların daxil olduğu ifadə və cümlələri ənənəvi formul hesab etmək lazımdır.

Bu medial formul qrupuna qəhrəmanın yaşadığı dəbdəbəli sarayların, saraylardakı otaqların, bağların, hamamların, qəhrəmana aid olan döyüş silahlarının (qılınc, qalxan, dəmir əşyalar), geyiminin təsviri də daxildir. Bu tip formulur həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında geniş və fərqli variantlarda yayılıb. Məsələn, “Burda bir imarət var idi. Şah Abbasın öz imarətindən yaxşı idi. Şah Abbasla vəzir Allahverdi xan imarətə tərəf yaxınlaşıb gördülər ki, bu imarətdə çılcıraqlar yanıb, aləmi işıqlandırır” (33, 172-173); “Saray, ama ne saray!..Allah yapmış yapısını devlər açmış kapısını” (83, 12). Güzəl və səfalı bağ-bağatların geniş surətdə təsviri və cənnətlə müqayisəsini ifadə edən formulur Azərbaycan nağıllarında daha çoxdur. Məsələn: “Çəmənı basəfa yerdə düşdülər. Bura heç gördüyün yerə oxşamır, hər tərəf gül, çiçək, ağaclar baş çəkib ərsəfələyə, bülbüllər cəh-cəh vurur, vallah deyəsən bura cənnətin bir guşəsidi. Hər aşiq öz yarına min dilnən naz eyləyir” (32, 41). Yaxud, “O getdi, mən getdim, axırda gəlib çıxdıq dağın döşündə bir açıqlığa. Gördüm bura basəfa bir yerdı. Sular şırhaşır hər tərəfdən axır, bülbüllər cəh-cəh vurur, güllər pəh-pəh verir. Vallah bir yerdı, deyirsən, cənnətin bir guşəsidi. Dünyada nə qədər gül-çiçək varsa, hamısından burda var” (33, 118); “Bağ nə bağ, şair gərək ki, onu tərif eləsin. Ağaclar baş çəkib ərs- fələyə, hər tərəf çəmənı-basəfa, çiçəklərin ətrindən qarın doyor, insan az qalır bihuş olsun. Suların şırıltısı, quşların nəgməsi, bülbüllərin cəh-cəhi insanı valeh edir” (33, 234); “Gördü ki, Pəri Soltanın bu mülkü dörd tərəfdən bağdı. Hər yana baxırsan mərmər hovuzdan su fəvvarə verib qalxır. Ağaclar çəkilib ərsəfələyə, bülbüllər oxuyur, rəngbərəng çiçəklər, güllər ətrafı bürüyüb, quşların nəgməsi, quş və çiçəklərin qoxusu insanı bihuş eləyir” (33, 243) və s. Azərbaycan söyləyiciləri gözəl bağları Gülüstani-İrəmə bənzədirlər: “Bağın adı xəzan bağı idisə də, amma bahar bağından da gözəl idi. Hər

tərəfdən sular gülab kimi axırdı. Bülbüllər cəh-cəh vururdu, güllər rəngbərəng çalırdı. Vallah, deyirdin Gülistani-İrəmdən bir parçadı. Hər şey öz məhbubunu yad eləyib öz dilində, öz aşiqinə raziniyaz edirdi” (32, 238-239).

Bunlara bənzər daxili təhkiyə formulları fəqli formada Türkiyə nağıllarında da mövcuddur: “Gide gide, ormanlar ortasında büyük bir sarayın üzerine gelmişler. Kocakarı, küpü hemen yere doğru alçaltmaya başlamış. Küp alçaldıqca, saray yaklaşıyor, yaklaştıkça da çok büyük, etrafı yüksek duvarlarla geniş nehirlerle çevrili, beyaz mermerlerden ve billur gibi adeta camlardan yapılmış ışıl, ışıl bir saray meydana çıkıyormuş” (99, 56); “Zira önüne, ucu bucağı görünmeyen, cennet gibi bir bahçe çıkmış. Bahçenin ortasında mermerden büyük bir bahçe çıkmış. Havuzun etrafında, padişahlarda bile bulunmayan, yakut ve zümrütlərlə süslü, pırl-pırl tahtlar duruyormuş. Havuzun fiskiyelerinden göz alıcı renklerde sular fısırlıyor, bülbüllerin tatlı sesleri hiç rastlamadığı çeşid, çeşid, renk, renk çiçeklerin kokuları insanın adeta başını döndürüyormuş” (99, 195); “Bu da evvelki gibi, göklere yükselen bahçe içinde, güneşte pırl-pırl parlayan bir saraymış” (98, 154); və s. Göründüyü kimi, Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında bağ və bağatların, sarayların epik formullarla təsvirində eynilə ənənədən gələn vasitələrdən, mərmərlərdən, qızılı və ya gümüşü predmetlərdən, xalılardan və başqa əşyalardan, canlı varlıqlardan istifadə olunur. Hətta məscid, hamam və başqa tikililər də bu formada təsvir olunur: “Cami o kadar göz alıcıymış ki, göklere yükselen beyaz minareleri uzak şəhirlərdən bile görülüyor, altın yıldızlı kubbeleri güneş gibi parlıyor, yüzlerce penceresindeki renkli camlardan içeriye çeşitli ışıklar sızıyormuş” (98, 145). Formullarda təsvir olunan bağ və bağatların cənnət ilə müqayisəsini də orta qəhət hesab etmək olar.

Hər iki xalqın folklorunda təqdim olunan saraylardakı çoxsaylı otaqların dolğun təsvirini də daxili təhkiyə formulu hesab etmək olar. Qırx otaqdan ən gözləniləni, möcüzəlisi sonuncu qırxıncı otaq epik formullarla daha ətraflı təsvir olunur. Məsə-

lən: “Gördü nə, bu otaq ağ mərmərdən tikilib, hər tərəfdən zərrin pərdələr, qiymətli qumaşlar asılıb, xalılar döşənib, hər divara bir bədənnüma ayna vurulub, qızıl çılçıraqlar asılıb, ayağı zəbərcəd daşlı sandallar düzülüb. Xülasə, bu evdə olan ziynət-dövlət heç padşahda yoxdu, təzə gəlin otağı kimi bəzənib ətrafa işıq salıb” (31, 242); “Nihayet en son açtığı kapının önünde durarak içerisini hayran hayran seyre dalmış. Burası, babasının sarayında bile görmediyi kadar güzel bir yatak odası imiş. Pırl-pırl cilalı, ceviz ağacından yapılmış, oymalı bir karyola odanın bir köşesinde duruyor, üzerindeki altın sırmalarla işlenmiş, kırmızı atlas yorğun gözleri kamaştırıyormuş. Yerlerde bir karış kalınlığında acem halıları varmış. Karyolanın etekliyi, yastıklar, hep yakutlarla süslüymüş. Kristal şimdanlardakı mumlar göz kamaştırıyor, kocaman pencerelerde yerlere kadar sarkan koyu kırmızı renkli kadife perdeler, odaya başqa bir güzellik veriyormuş. Altın işlemeli terlikler karyolanın ayak ucunda duruyor, sahibini bekliyormuş” (98, 78-79).

Söhbət açılan nümunələrdən görürük ki, nağıl qəhrəmanlarının ən universal, dayanıqlı və çox istifadə olunan atributu qızılı və gümüşü əşyalar və onları ifadə edən formullardır. Belə formullar həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında çox işlənir. Məsələn, “Qəsirdə Qəni şahın qızı Püstə xanım özünə yeddi qələm ilə zinət verib, qızıl sandal üstündə qərar tutubdur” (38, 62); “O gecə sən qızıl pıçaq əlində gəldin, mən də gecə səni yuxumda görmüşdüm” (38, 209); Ağa Həsən Mirzəzadənin topladığı “Lotu Kəmanə və lotu Cəfər” nağılında tez-tez qızıl sərpic, qızıl nimçə, qızıl ləgən, qızıl aftaba və sairədən söhbət gədir. Türkiyə xalq nağıllarında qızılı çalarlı canlı varlıqların təsviri cansız əşyaların təsvirindən daha çoxdur: “Tavanları altın kakmaklı, yerlerinde birer karış kalınlığında halılar serili, en kiymətli kumaşlardan yapılmış divanlar və döşəmələrlə süslü odalarda, sofralarda inlər, cinlər top oynuyormuş..” (98, 35); “Odanın içinde altın bir karyola pırl-pırl yanıyor. Karyolanın yanında da da gene altından bir beşik varmış. Beşikde nur topu

gibi bir çocuk yatırmış...” (98, 95); ”Bir altın elmamız var, Birbirimize atar tutarız. Güleriz, eyleşiriz” (86, 404) və s. Hətta Türkiyə nağıllarında “Qızıl dağ”, “Gümüş dağ”, “İnci dağ” lakonik adlarına da rast gəlmək olar (86, 71).

Bu formullarda söhbət sözün əsl mənasında qiymətli əşyaların parıltısından gedir. Bu zaman formulun mənası genişlənməmiş olur. Qızılılıq təkcə paltarlara deyil, həm də fiziki görünüşə də aid olmağa başlayır. Məsələn, “Oğlanın kəkli qızıl, alnı ay, dişləri inci” (31, 199). Azərbaycan və Türkiyə nağıllarından nümunə gətirilən formullarda qızılı çalaların cansız əşyalarla yanaşı, atlara, ilanlara və başqa canlı varlıqlara da şamil olduğu görünür: “Altın atın yanına iyice yaklaşıb, şırma yelesi, altın nallı altın atım”, demiş, seni görməyə geldim (99, 62); “Altın at o güne kadar gördüyü atların, hətta hayvanların en güzeli imiş. Gözleri işil-işil parlıyor, altın tellere benzeyen yelesi ata bir gəlin güzelliği veriyormuş. İnce, yüksek bacakları yerinde duramıyor, bırakılsa kuş gibi uçacakmış hissini veriyormuş” (99, 62); “Bakar ki eşek öyle altın saçıyor öyle altın saçıyor ki, yer yurt almıyor” (96, 148); “Səfər kişi baş üstə deyib, qızıl ilana baş endirib getdi” (31, 294).

V.Y.Proppa görə, qızılılıq allahlara, ölümlərə və ithaf olunmuşlara xasdır və əzəmətə, uzunömürlülüyə, uğura işarədir. Nağılda isə qızılı çalar o dünyanın sabit komponenti kimi daxil olur. Qızılı rəng sanki başdan başa qızıldan ibarət olan o biri dünyanın möhürüdür. Qızılı çalar odun, atəşin sinonimidir. Yəni, dünyanın o başı ilə əlaqəli olan əşyaların qızılı çaları Günəşin rəngidir, oddan qaynaqlanır (120, 364, 375). H.Zeynallının topladığı “Peşə dalınca” nağılında buna bariz nümunə var: “Dərviş qonaqlar üçün aş bişirif, üstünə bir cürə yağ töhdü ki. Qonaqların əlləri dəyən saat od alif yandılar, qızıl oldular” (31, 161). İ.Razumova isə hesab edir ki, “qızıl” epitetinin əsas anlamı ecazkarlığın, xüsusi keyfiyyətlərin sübutu kimi göstərilir (122, 65). Onun fikrincə, bəzən “qızıl” epiteti “gümüş” epiteti ilə semantik cütlük əmələ gətirir və strukturuna görə simmetrik atributiv formul yaranır.

Məsələn, “Pırıl-pırıl elbiseleri içinde, altın, gümüş işlemeli silahlarıyla bir heykel gibi görünen levent delikanlıyı beğenmiş” (99, 106); “O imarət üç mərtəbə olsun. İmarətin bir kərpici qızıl, bir kərpici gümüş, eyvanı da on altı sütunlu olsun” (39, 228); “Sarayın daşının biri qızıl, biri gümüşdəndir” (46, 145); “Qız baxdı ki, nə... oğlanın başının bir tərəfi qızıldı, bir tərəfi gümüş. Qız min ürəkdən bir ürəyə vuruldu oğlana” (31, 124) və s. İslam inanclarına görə, qızıl qadına, gümüş isə kişiyyə yaraşdırılır.

Qorxulu, çətin keçilən, əlçatmaz yerlər hər iki xalqın nağıllarında oxşar məzmunlu “kuş uçmaz, karvan keçməz” və “kuş quşluğu ilə qanad sala bilmir” formulları ilə ifadə olunur: “Kuş uçmaz kervan keçmez yerde sen nasılsın bakalım?” (86, 65); “Ay axmaq, bura üç qardaşlar baxçasıdı, bura heç quş quşluğuynan qanad sala bilmir, burda bəni-adəm nə qayıdır” (31, 170). Azərbaycan nağıllarında eyni məzmunlu və “bura qatır gələrdırnaq, quş gələr-qanad salar” fərqli variantına da təsadüf olunur: “Ana, adam-badam iysi gəlir, yağlı badam iysi gəlir. Bura qatır gələr dırnaq, quş gələr qanad salar” (33, 215); “Ay nadürüst, buraya quş gəlsə qanad salar, qatır gəlsə dırnaq salar, sən hara bura hara?” (31, 240). Türkiyə nağıllarında isə “kuş konmaz, yılan bağırını sürümez” variantı səslənir: “Kuş konmaz, yılan bağırını sürümez bu yerlerde ne edersin?” (85, 60) və s.

2. Nağıl personajlarının hərəkətini, fəaliyyətini təsvir edən formullarda qəhrəmanın getdiyi yol əks olunur. Burada keçid formullarından fərqli olaraq gedilən yoldan deyil, qəhrəmanların məhz özünəməxsus davranış və hərəkətlərindən söhbət gedir. Məsələn, “Mələk xanım alıb paltarını başdan geyinib ayaqdan qıfıllandı, ayaqdan geyinib başdan qıfıllandı, əlinə əsa alıb, altdan qılıncını bağladı, qulu götürüb çıxdı küçəyə...” (31, 315); “Məlik Əhməd altdan geyinib, üstədən qıfıllandı, üstədən geyinib altdan qıfıllandı, qılıncı bağladı, qalxanı götürdü, düşdü yola” (32, 274); Bu qrupa daxil olan “Keçəl bərkitdi çarıqların dabanın, qırdı yerin damarın günə bir mənzil gedib bir şəhərə çıxdı” (33, 258) və “Asıman düşdü yolun ağına, gəmilər mindi,

dəryalar keçdi, cəzirələr aşdı, uzaq yolu yaxın elədi, axır, gəlib öz ölkəsinə çatdı” (33, 99) formulları Azərbaycan nağıllarında geniş yayılıb. Bunlara oxşar Türkiyə nağıllarında “Keloğlan, sihri kuyunun yolunu tutar, tutar ama, o gider, yol gider, o gider, yol gider, gölgesi de peşi sıra tin, tin eder, derken akşamın bir saatində kuyunun başına varır” (84, 125); “Çoban yola çıkmış. Az bir az gittikdən sonra üzerindəki sarsıntıyı atlatmış. Tabanları yağlamış. Tozu dumana katmış, Pilav suyu kaynaya-cak kadar bir zamanda şehre varmış. Sokak-sokak dolaşmış. Sarraf aramış” və ya “Şehzadə bu sözləri kulağına küpe yaparaq, az gider, uz gider, yokuşlarda ter dökerek, inişlerde tırnak söke-rek koca yumağın bittiği yere kadar gider” (83, 11) və ya “Gönlündeki kızı bulmaq için yine taban tepmeye başlamış. Yol gitmiş, o gitmiş. O gitmiş, yol gitmiş” formulları mövcuddur. Yaxud, “Nuşapəri xanım bir dəs pəhləvan paltarı götürüb, başdan geyindi, ayaqdan qıfıllandı, ayaqdan geyindi, başdan qıfıllandı, atını minib, özünü yetirdi dəryanın qırağına” (32, 21); “Bəli, İbrahim altdan geyinib üstədən qıfıllandı, üstədən geyinib altdan qıfıllandı, ya mədəd deyib düşü yola, başladı getməyə” (31, 300); “Şehzadə el ayak çəkildikdən sonra, demir çarık, demir asa yola düşmüş” (84, 45).

Folklorşünaslar formullarda təsvir olunan dəmir çarıq və dəmir əsanı o biri dünyanı göstərən atributlar hesab edirlər. Həmçinin bir çox türk xalqlarının dəmir və dəmir materialdan hazırlanmış bir predmetdən qorxuluğu götürmək üçün istifadə etmək kimi inancları var (44, 134). Daha çox Azərbaycan nağıllarında rast gəlinən belə bir formul tipini də xatırlatmaq yerinə düşər: “Nigar xanım özünü otağa yeridib, vəzndə yüngül, qiymətdən ağır əlinə düşəni yığıb düyünçə bağladı, özünü yetirdi Məstana” (32, 314).

N.Roşiyanu sözügedən formul növünü sintaktik nöqteyi-nəzərdən üç yerə bölür:

1. Hərəkəti bildirən;
2. Zamanı göstərən;

3. Məkanı göstərən feillər (121, 153).

Belə ki, yuxarıda nümunə gətirilən təhkiyə formulları bu elementlərin yalnız birini, bəziləri isə hamısını əhatə edir. Bir çox nağıllar isə bunların ən azı ikisini əhatə edir. Məsələn, “Axşam qazı ağa başına bir top ağdan əmmamə, belində on beş arşın parçadan qurşaq, ayağında bəzəkli başmaq, əynində əba, əlində təsbəh, saqqalı yırğalana-yırğalana Güllü qıza qonaq gəldi” (33, 322); “Atı minib, quyuya gedib alt paltarı geyinib, yaraq əsəbini taxdı, al ələmini götürüb qara atı mindi, yola düşüb cədələ gəldi. Bir dövrə vurub qılıncını siyirdi, bir nəərə çəkib padşahın oğlu tərəfə atı çarpdı” (62, 16) və s. Bu qəbildən olan formullar Türkiyə nağıllarında da var: “Ceylan gibi güzel atma biner, yay gibi hızlı giden iki köpeyini yanına alır, her attığını vuran tüfegini de omuzuna asarak sabahlara ava çıkarmış” (99, 37). N.Roşiyanu qəhrəmanın ilanla döyüşünü də bu formullar qrupuna aid edir.

Bu tip formul nümunələri məhz Naki Tezelin topladığı Türkiyə nağıllarında daha çoxdur. Məsələn: “İki arkadaş, konuşa, otura kalka, günlerce yol almışlar. Atlardan inip yaya yürüdükleri derelerden yüzerek geçtikleri oluyor, bazı gecelerini ormanlarda ağac dallarında geçiyor, bazan da köylerde müsafir kalıyorlarmış. Durmadan gitmişler, gitmişler... Dere-tepe düz gece gündüz gitmişler, bir memlekete varmışlar” (98, 42); “Sağa koşmuş, sola koşmuş, oraya gitmiş, buraya gitmiş, yok, yok... Yorularak inine gidib, uzanmış, uyuya kalmış...” (98, 100); “Ne ise... Yolculuk hazırlığına başlanmış. Güneşli bahar gününde atlas ve kumaslarla süslenmiş, her birini altışar atın çektiyi on altın araba, Mısıra doğru yola çıkmış” (98, 105). M.Gökçəoğlunun topladığı Kıbrıs xalq nağıllarından olan aşağıdakı formul variantı da Azərbaycan nağıllarında təsadüf olunmur: “Vurmuş sandığı omuzuna. Seyirtmiş saraya. Yokuşlarda “Ah”, inişlerde “Vah” demiş. Durup dinlenmemiş. Varmış saraya. Padişahın hüzuruna çıkmış” (86, 130). Yuxarıda qeyd etdiyimiz qəhrəmanın atla hərəkət etməsini təsvir edən formulları bu qrupa da aid

etmək olar. Məsələn, “Dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi, ata bir mahmız vurdu, atın quyruğu oldu ələm, qulaqları oldu qələm. Ayaq üzəngidə, diz qabırğada, özünü yetirdi bir çəmən qırağına...” (32, 300); “Rüzgar oğlu ceylan gibi güzel atına biner, yay gibi hızlı iki kopeğini yanına alır, her attığını vuran tüfeğin de omuzuna asarak sabahları ava çıkarmış” (99, 37) və s.

Qəhrəmanın yolu tez getməsini fantastik formada göstərən fərqli formullardan Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında istifadə olunur. Məsələn, “Bəli, Hatəm çəkib çarığın dabanını, qırıb yerin amanını, günə bir mənzil, təyyi-mənazil, nağıllarda mənzil olmaz; az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz geti, bir neçə gündən sonra gəldi çıxdı həmin dərviş nişan verdiyi yerə” (32, 28); “Hatəm dərələrdən yel kimi, təpələrdən sel kimi, badeyi-sərsər kimi, dağların dabanıyan, yolların kənarıyan, gündə bir mənzil, teyyi-mənazil bir müddət sonra gəlib çıxdı həmin kor padşahın vilayətinə” (32, 33); “Hiç vaxit kaybetmeden yollara düşmüş. Her bir adımı atmış arşınmış. Bunda basmış, onda bulunmuş. Durmamış, dinlenmemiş. Yürümüş. Üç aylık yolu iki günde almış” (85, 27); “Yedi saatlık yola ateş püskürterek, yedi deniz karşıya geçti” (85, 67); “Dört iklim yedi deniz aşmış varmış karşıya” (85, 68) və s.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, Kıbrıs Türk nağılları qəliblənmiş sözlər yönündən daha zəngindir. M.Gökçəoğlunun təbirincə desək, yalnız bir yerdən başqa yerə getmə anı altmışdan çox qəliblənmiş sözlə anladılır. Məsələn, “Tabanlarını yağlamış, koşa koşa kaçırmış”, “Onda basmış bunda bulunmuş, bunda basmış onda bulunmuş”, “Yel yepək koşmuş”, “Yolğalamış yola düşmüş”, “Git gitmemesine, git gitmemesine yürümüş”, “Bir ayağı kalk gidelim, demiş, bir ayağı oturduğun yerde su mu çıxdı, demiş”, “Meymele mesmele, don çözüp uçkur bağlayana kadar iş işten geçmiş...” (85, 20) və s.

Azərbaycan nağıllarına uzun məsafəni uzun zaman və reallıqdan uzaq olaraq qısa müddətə qət etməni bildirən aşağıdakı

təhkiyə formulları xasdır: “Bu minvalla otuz doqquz gün, otuz doqquz gecə yol getdilər” (39, 133); “Beləliklə, tamam qırx gün, qırx gecə yol getdilər, ta ki gəlib çıxdılar Gülüstani-İrəmin sərhəddinə” (25, 34). Sözügedən formul qrupuna qismən reallığa yaxın “Səttarla Ülkər meşə ilə yeddi gün, yeddi gecə yol gedib, bir böyük dağa çıxdılar” (39, 30); “Səttar qızla görüşüb, daban aldı, üç gün, üç gecə gedib, bir gəmi düşərgəsinə çıxdı” (39, 32) tipli formullar da çoxdur. Məsələn, “Altı gün, altı gecə yol getdi. Dərələrdən keçdi, təpələrdən aşdı, gəldi bir dağın ətəyndəki mağaraya” (34, 36); “Yeddi gün, yeddi gecə yol gedəndən sonra gəlib çıxdılar həmin yeddi yolun ayrıcına” (28, 74) və başqa formullar daxildir. Oxşar formullar Türkiyə nağıllarında da mövcuddur: “Az gitmiş, uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş, üç gün, üç gece yol almış...” (98, 55).

Göründüyü kimi, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə söyləyiciləri təhkiyə (medial) formullarında epik zamanın təsvirində daha çox yer alan “yeddi” rəqəmindən yararlanırlar. “yeddi”-lə yanaşı, “üç”, “qırx”, “on”, “altı” rəqəmləri də nağılların müxtəlif yerlərində tez-tez işlənir. Bu rəqəmlər xalqların mifologiyasından, İslam inanclarından, mərasim və adətlərdən irəli gələrək, müqəddəs sayılaraq folklor janrlarında kök salıb. Y.V.Çəmənminliyə görə, hər bir irqin özünəməxsus bir rəqəmi var, türkün – 9, samilərin – 40, 7, qədim Misir və Yunan – 12 və s. (49, 279). D.N.Medriş hesab edir ki, bu məsələdə milli və regional ənənələr əsas rol oynayır. Əsasən milli ənənələrdən irəli gələn sakral rəqəmlərin təhkiyədə variasiya olunması onların şərti xarakterli olmasını xüsusi vurğulayır, hətta çox hallarda bu müddətlər reallıqdan uzaqlaşır (111, 20-21).

Xalqımızın inamına görə, müəyyən “sehrli saylar” magik təsir edir, belə ki, onlar xeyir, şadlıq və yaxud əksinə bədbəxtlik, itki gətirir. Deməli, insanlar sayların “sehrli qüvvələrindən”, “bəd-xahlar”dan xilas olmaq üçün kömək gözləmiş və nəsillərin ənənəsi müəyyən saylar yaratmışdır (53, 118). Belə ki, “sehrli saylar”dan ibarət olan formulları da sehrli formullar qrupuna aid etmək olar.

3. Dialoqa girən formullar qrupu ən geniş yayılmış formullar qrupudur. Belə ki, ayrı-ayrı nağıl qəhrəmanlarının işlətdiyi ifadələr, icazələr, müraciətlər və xitablara Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarında tez-tez rast gəlinir. Bura qəhrəmanla padşahın, düşmənin, qəhrəmanla xilaskarın, köməkçilərin, iki dostun, tanış olmayan iki adamın, analıqla atanın, ögey uşaqların dialoqlarını təsvir edən formullar daxildir. Məsələn, aşağıdakı dialoqda çətin situasiyadan çıxmağın, düşməndən xilas olmağın yolları araşdırılır:

Dedi:

Quyunu görürsənmi?

Dedim:

– Görürəm.

Dedi:

– Üç dəfə əyilib quyuya deyəcəksən:

“Astan, Astan, Astan, çıx”. Çıxdı, çıxdı, çıxmadı, yay oxunla göydə ulduzu paraladın, paraladın, paralamadın, bax bu adamlar kimi, sən də daş olacaqsan, mən də...” (74, 159).

Aşağıdakı dialoqlarda tanış olmaq məqsədilə gənc oğlanla gənc qızın biri- birini sınaması özünü göstərir:

– Terzi kızı, terzi kızı! Dikersin, biçərsin, gökdə yıldız kaçıdır, bilirmisin?

– Beyoğlu, beyoğlu! Okursun, yazarsın. Karanfilin yaprağı kaçıdır, bilirmisin? (81, 46);

– Nerden gəlirsən?

– Dere köyden?

– Nereye gedirsən?

– Tepe köyü?

– Adın ne?

– Ese!

– Benimki de Köse! (84, 92).

Şadalanmış dialoqlar bir sıra nağıllarda rast gəlinir. Bunları ənənəvi formullar hesab etməmək də olar. Ancaq söylədiyimiz macərələri əhatə edən oxşar dialoq formullar var ki, onlar həqiqi-

qətən də ənənəviləşib və klassik formul növü kimi bütün nağıllarda istifadə olunur. Məsələn, “Adam-badam iysi gəlir, yağlı badam iysi gəlir. Qatır gələr dırnaq salar, quş gələr, qanad salar. De görək bura kim gəlmişdi?” (25, 117) formuluna həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında rast gəlmək olar. Formul qəhrəmanın düşdüyü mövcud şəraitlə uyğunsuzluğu, sonra bu şəraitin qeyri-təbiiyi, əfsanəvili və bunlarla əlaqədar olaraq, yaxın gələcəkdə baş verəcək qəhrəmanla düşmən arasındakı döyüş epizodu ilə bağlıdır. Formulun Ağa Həsən Mirzəzadənin topladığı “Məlik Məmməd” nağılındakı variantındakı sonluğu da maraqlıdır: “– Ey çəpəl, adam-badam iysi gəlir, yağlı gödəm iysi gəlir, de görüm buraya kim gəlib? – Ey kafir, o qədər yemisen ki. Dişivin dibinnən gəlir” (62, 11). Formulun oxşar variantı Türkiyə nağıllarında da var: “Bre oğul, buralarda in yok, çin yok, insana dediyin ne gezer, olsa, olsa dişinin dibinde kalmışdır” (84, 46). Qəhrəmanla düşmənin dialoqunu bəzi sözlərdə və sintaktik qaydalarda fərqlər olsa da, hər iki xalqın nağılları üçün ortaq dialoq formul hesab etmək olar. Məsələn, “Üç Turunçlar dediyin yedi başlı bir devin bahçesinde dalları göklərə varan bir ağacın tepesinde el ermez, göç yetmez ona: “İyisi mi, ahını yel-lere, dərini sellere ver de gel bu sevdadan vaz keç” demiş, daha da ne diller dökmüş ya, şəhzadə: “Dev kardeş, yel üfürür, sel köpürür, söndürürse Üç Turunçlar söndürür ateşini. Ben de bu başı bu yola koydum bir kere, kader ne ise öyle olur gayrı” (83, 10); “Pəhləvan, onu bil ki, pəhləvanlarda üç nişan olar: bir-birinə hər bə-zorba gəlmək, qılınc çalmaq, gülüşmək. Mən üçünə də varam, buyur, bu meydan, bu şeytan” (25, 154).

Ancaq Azərbaycan və Türkiyə nağılları üçün xarakterik olan bir-birindən fərqli dialoqlar da var. Azərbaycan nağılları üçün səciyyəvi olan qəhrəmanın səhrli köməkçilərinin (göyərçin bacılarının) dialoqunu əks etdirən formullar buna misal ola bilər:

”Böyük göyərçin dilə gəlib kiçik göyərçinə dedi:

– Bacılı, bacılı.

– Can bacılı. Böyük göyərçin dedi:

– Bu qarını tanıyırsan? Kiçik göyərçin dedi:
– Bu qarının başına gələnı Allah heç kafirə qismət eləməsin. Kiçik göyərçin dedi:
– Bacılı, bacılı, danış görək, bu qarının başına nə gəlib?” (33, 9).

“– Bacılı, bacılı, tanıyırsan bu oğlanı?
– Yox tanımıram.
– Bu Məlik Duçardı, atası bunun gözlərini çıxartdırıb” (25, 176).

Bu tip dialoqların ənənəviləşməsi təsadüfi deyil. Bir çox xalqların mifologiyasında göyərçin quşu müqəddəs sayılır. Hətta bəzi arxaik dinlərdə, sonralar isə xristianlıqda göyərçin göylə yer, Allahla insan arasında vasitəçi hesab olunurdu (44, 43-44).

Azərbaycan nağıllarında çox təsadüf olunan şahın qəhrəmana, sarayın işçilərinə əmrini əks etdirən cümlələri də bu qrupa aid etmək olar: “– Uzun danışma, qırx günə kimi almanı gətirdin, gətirdin, gətirmədin, boynunu vurduracağam” (25, 95). Özündə hədəni ifadə edən belə nümunələrin sayı çoxdur. Ögey ananın uşaqları barədə hədə-qorxudan ibarət əmrləri də bu qəbildən olan formul dialoqlardır. Gələcək döyüş təhlükəsi barədə xəbərdarlığı ifadə edən bu dialoq formul daha çox Azərbaycan nağılları üçün xarakterikdir, desək, yanılmarıq: “– Heyif deyilsən, bu quyuya enmişən?! İndi səni bilsə, ətinə aşıq olar, qanına qaşığı! Məlik Məmməd dedi: – De görüm div haradadır? Qız dedi: – Bu otaqdan o otağa keçərsən, orada yatıbdır” (62, 11).

Yalnız Türkiyə nağıllarında təsadüf etdiyimiz dialoq formulları isə bunlardır:

“– Ne yapıyorsun, ne ediyorsun, in misin, cin misin, ne işin var burada? – demiş.

O da olayı anlatmış. Demiş: Böyle, böyle” (81, 34);

– Sen is misin, cis misin? – diye seslenmiş.

Limon kızı saklandığı yerden çıkararak: – Ne inim, ne de cin, demiş. Bir peri kızımı. Ama artık senin gibi bir insan oldum” (99, 91). Yaxud,

– “Sen neyin nesi, kimin fesisin? Ben nereden bileyim?

– Ben senin dostunum.

– İn misin cin misin?

– İnsanoğluyum” (86, 295). Günahı üzə çıxan mənfi obrazın cəzalandırılması üçün ona təklif olunan cəza üsulunu ifadə edən müxtəlif variantlı dialoq formullara da yalnız Türkiyənin bölgələrindən toplanmış nağıllarda rast gəlmək olar: “Padişah oğlu sormuş: – At mı istersin, yoksa kılıç mı? – Kılıç düşman boynuna. At isterim, binip seyran edeymiş, demiş” (86, 165). Yaxud: – “Ay mı güzel, gün mü güzel, sen mi güzel ben mi güzel, Nardane mi güzel? – Ne ay güzel, ne de gün güzel. Ne sen güzelsin, ne de ben güzelim. İlla Nardane Hanım, illa da Nardane Hanım, diye bir ses eşitir” (96, 137) dialoq formuluna da Azərbaycan nağıllarında rast gəlinir.

Bəzən nağıllar bütünlüklə dialoqlardan ibarət olur. Məsələn, H.Zeynallının topladığı Azərbaycan nağıllarının birinci cildindəki “Keçəlin divanı” nağılı demək olar ki, dialoqlardan ibarətdir. (36, 303). M.Oğuzun Kıbrıs Türk folklorundan topladığı “Sarılı ipim pırla yopuzum” (85, 452); “Kambur Ahmet” (102, 200) nağılları da bütünlüklə dialoqlardan təşkil olunub. Bu amil daha çox heyvanlar haqqında nağıllara xasdır. Ümumən, dialoq oyunu həqiqətən ifa – oyun mədəniyyətinin bir sıra mərhələlərinin meydana gəlməsinə gətirib çıxarır. Bu söyləyicinin əyləndirici oyun qabiliyyəti ilə izah olunur ki, dinləyicilər yorulmasın.

4. Nağıllarda sehrlı qüvvələrə, əşyalara, vasitələrə müraciətlərdən, məsləhətlərdən, əmrlərdən ibarət magik mahiyyət daşıyan formullar da mövcuddur. Cadu, tilsim şifahi xalq yaradıcılığının ən qədim formalarından biridir. O, hər hansı dini etiqadlar meydana gələndə insanların təbiətin gücünə təsir etmək məqamında yaranıb. N.Roşianuya görə, bu formullar nağıllarda ya ovsunun sonrakı təsiri altında meydana gəlir, ya da ovsundan asılı olmayaraq, birbaşa ənənədən irəli gəlir (121, 118-119). Azərbaycan folklorşünaslığında uzun müddət iyirmi dörd oğuz boyundan biri olan Bayat boy adına bağlı olaraq izah olunan

“bayatı” termini və slavyan dilindəki “bayat” sözü həm söyləmək, həm də sehləmək mənalərini verməsi də məlumdur.

İ.Razumova hesab edir ki, nağılın nəql olunması ilə bağlı olan “tabu” (qadağa) sistemi, həmçinin tipoloji cəhətdən mətnə uyğun digər birbaşa dəlillər təhkiyənin ilkin funksiyalarından xəbər verir (122, 87). Belə müşahidələrdən sonra D.K.Zeleninə görə, bir çox xalqların şifahi ənənəsində başlanğıc və sonluq formullarına görə nağıllara qadağa qoyulurdu (122, 87). Çünki başlanğıc və sonluq formullarına xüsusi magik əhəmiyyət verilmiş. N.M.Gerasimova da nağıl eposunun inkişafının ilkin mərhələsində başlanğıc və sonluq formullarının xüsusi magik əhəmiyyət daşıdığını vurğulayıb. D.K.Zeleninin fikrincə, sözügedən qadağalar sözün guya insanlara doğru “meşə şeytanları”nı cəlb etməyə çağırış kimi rolunun göstərilməsindən doğur. Digər tərəfdən isə sonluğun magik funksiyası əksinə, xeyirli ovsunla əlaqədardır (122, 88). Neklyudov hesab edir ki, ümumiyyətlə, nağıl sehri “klassik” sehri nağıllardan qədimdir (90, 195).

Hətta bu günədək bəzi yerlərdə belə bir inam var ki, nağılın nəqli axşamlar şər qüvvələri uzaqlaşdırır, onların evə daxil olmasına mane olur. Belə ki, həm tilsimə, həm də nağıla aid olan sehri formullar insanın sözə verdiyi əhəmiyyəti ilə bağlıdır. İnsanın şüuruna təsir edən qeyri-adi, cazibəli sözlərlə, formullarla nağıllardakı personajlar öz istəklərinə nail ola biləcəklərini düşünürlər. Belə formullar həm müstəqil, həm də dialoq tərkibində mövcud olur. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında qəhrəmanlar “sehri at”, “sehri süfrə”, “özü yeriyan ayaq-qabı”, “sehri üzük”, “uçan xalça”, “sehri çubuq”, “sehri alma”, “sehri süfrə”, “sehri dovşan”, “sehri bulaq” “sehri ayna”, “sehri xoruz”, “sehri əncir ağacı”, “sehri dəyirman” və başqa köməkçi vasitələrdən ibarət ənənəvi formulların köməyi ilə arzularının həyata keçməsinə nail olurlar. “Sehri alma”dan ibarət epik formullar Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında daha geniş yayılıb. Məsələn, “Bu almanı görəndə o saat başa düşdü ki, bu almada bir sirr var. Xudavəndi-ələmin qüdrətindən deyir, yaxa

qurtarsa, təbib qarşı gələr öz-özünə (74, 139); “Aldım ele, vurdum yere, veren Allah bir can vere, deyip alır elmayı, vurur yere, şəhzadə de elma gibi kızara, bozara gelir meydana” (84, 46);

“Sehri üzük” nağlında möcüzəli xalçanı və üzüyü ələ keçirən keçəl çətinliyə düşən kimi onlara müraciət edir:

– “Üzük, Həzrət Süleyman eşqinə səndən bir imarət istəyirəm bir kərpici qızıldan, bir kərpici gümüşdən. Özü də o qədər hündür olsun ki, başı buluddan binəsi də yerdən nəm çəksin”. Bu mürəkkəb formulda həm dialoq, həm personaja aid olan predmetin təsviri, həm də sehri formul öz əksini tapıb.

Yaxud keçəl:

– “Xalça, Həzrət Süleyman eşqinə bizi apar öz qızıl kərpicli evimizə” – deyir, arzusu yerinə yetir” (53, 108)

Azərbaycan nağıllarında az rast gəlinən “Açıl süfrəm, açıl” sehri formulunda söhbət bir anda üstü naz-nemətlərlə dolan möcüzəli süfrədən gedir. Məsələn, “Açıl sofram açıl, bir iki tür saçıl” (96, 148). Epik əsərlərdə sehr-cadu, falabaxma ilə məşğul olan “Münəccimbaşı” obrazı və onun dili ilə deyilən sehri formullar da həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında rast gəlinir. Şah Abbasın arvadı nağıllar toplusunda “Münəccim”, “Rəmmal” adlı nağıllarda sehri formullardan istifadə olunub: “Münəccimlər nə illah elədilər bu vəğiyəni yoza bilmədilər. Münəccimbaşı dedi: – Şah sağ olsun, bizə qırx gün möhlət ver, tapaq” (74) və ya “Münəccimbaşı baxandan sonra: “Allah encamını hayra təbdil etsin!” demiş” (84, 42); “Dünyada cinci, sihrbaz, efsuncu, düzenbaz kalmamış, gelip toplanmış. Bey oğlunun sağına keçmişlər, soluna keçmişlər, allem etmişlər, kallem etmişlər, nafile...” (84, 76).

Zümrüd quşu və onunla bağlı olan formulları Azərbaycan və Türkiyə nağılları üçün ortaq təhkiyə (medial) formulları hesab etmək olar. Hər iki xalqın nağıllarında sehri Zümrüd quşu qəhrəmandan onu qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya çətdirməyə üçün eyni müraciəti edir: “Padşahdan qırx şaqqa ət və qırx tuluq su al. Elə ki, mənim dediklərimə əməl elədin, bu tükümü oda tut, mən hazır olaram, səni işıqlı dünyaya çıxararam” (33, 306); “Kırk

gövde etle kırk tulum su olsa, olsa ile bulsa bir araya gelse, dileyin yerini bulur, senin için düğün benim için bayram olurdu” (84, 267). Türkiyə nağıllarında Zümrüd ağacında yatan “Zümrütanka” adlı bu quş E.C.Güneyin topladığı nağıllarda hərtərəfli təsvir olunur: “Hani gördüyümdən, bildiyimden degil ya, ben de ilin yalancısıyım; sözde bu kuşun yüzü insane yüzünə benzəmiş ama iki yanında dörd kanadı varmış. Tüyleri öyle yeşil, öyle yeşilmiş ki, her göz ne ise ne ya, kem gözler kaşını kaldırır da bakamazmış. Ağzında bir dili varmış, her kanadıyla bir fili kaldırırmış... Bu kuş her yıl, ne bir eksik, ne bir fazla iki yumurta yumurtlamış; hem de nasıl, bu dağ büyüklüyündə deyilsə, şu dağ büyüklüyündə... Velakin yumurtalardan çıxanlar, kabuğunu begenir mi, begenmez mi orasını bilmem ama kendileri ufak mı ufak; bildirçindən büyük, güverçindən küçükmüş...” (84, 265). Azərbaycan nağıllarında isə xeyrixah Simurq quşu qısa şəkildə təsvir olunur: “Simurq elə bir quşdu ki, yerin altını da, üstünü də bilir. Simurq elə bir quşdu ki, fəqirləri çox sevir” (31, 53).

Azərbaycan və Türkiyə nağılları üçün ortaqlıq olan aşağıdakı dialoq həm sehrli, həm də dialoq-formula yaxınlaşır: “Sinan Güle neyledi, Gül Sinana neyledi?” (96, 159); “De görüm, Gül Sənavərə neynədi, Sənavər Güle neynədi?” (31, 132). Çünki küpəgirən ifritəyə çevrilən qoca qarı ilə baş qəhrəmanın bu dialoqu tilsimli sözlərdir. Əgər qəhrəman bu sözlərin mənasını açma bilməzsə, küpəgirən qarı onu sehrli çubuqla daşa çevirir. Ümumən, “Gül Sənavərə neynədi, Sənavər Güle neynədi?” adlı bu sehrli nağıl əvvəldən sonadək sehrli çubuq vasitəsilə müxtəlif heyvanlara çevirmələr və ovsunlarla zəngindir. Məsələn, “Qız bir kasa su gətirdi, bir əfsun oxuyub pələdi suya, tökdü mənim başıma. Sonra çubuqla məni vurub dedi: - Ol Sənavər padşahi!” (31, 139). Sözügedən dialoq yalnız bir neçə nağılda rast gəlinə bilər, forma və ritm baxımından onu qəlib ifadə hesab etmək olar.

Dünya xalqlarının nağıllarında bağlı qapıya müraciət olunan oxşar “Sim sim açıl” sehrli formulu çox yayılıb. Həmçinin Azərbaycan və Türkiyə sehrli nağıllarında müəyyən dəyişiklik-

lərə uğramış bu tip formullara rast gəlinir. Məsələn, “Açıl kapım, açıl!” der, açılır kapı; gümüş eşiyi keçerlər. Akça kız da sabırsızlanır: “Örtül kapım, örtül!” der, örtülür kapı; bir bahçeye girerler ama...” (84, 202); “O devlər gedəndə bir lov oxuyurlar, qapılar açılır, çıxırlar bağçadan çölə” (32, 40) və s.

Türkiyə nağıllarında müraciət olunan “sehrli dovşan”, “sehrli eşşək”, “sehrli xoruz”, “sehrli div qarısı”, “sehrli dəyirman”, “küpəgirən qarı”dan fərqli olaraq, yalnız xoşniyyətli “Akca nine”, “Akca baba” köməkçi vasitəli formullar isə Azərbaycan nağıllarında təsadüf olunmur. Məsələn, “Küçük şehzade sihri tavşana binmiş, hemen yola koyulmuşlar kuşlar gibi uçub, rüzgarlar gibi eserek kuşlar padişahının sarayına varmışlar” (99, 63); “Tır eşeyim, dur eşeyim”, deyərək müraciət olunan sehrli uzunqulağı Türkiyə söyləyiciləri belə təsvir edirlər: “Bu horoz yenmək için deyildir. Çok marfetleri vardır. Gördüyünü bir görür, duyduğunu bir duyar. Sorana anlatır” (86, 226); “Sağa çevirirsen, altın öyütür, sola çevirirsen, gümüş ögütür, bugüne de yeter, yarına da yeter, düğüne de yeter bayrama da yeter! Bilegine kuvvet, çek çeke bildigin, çevir, çevirebildigin kadar” (84, 126); “Akca nine! Altında bir hasır, karşısında bir ayna, hemen egilip eline varmış. Meger o ayna devran aynası imiş...” (84, 3) və s. Türkiyə nağıllarında geniş yayılan tükələrin bir-birinə sürtülərək, yandırılaraq sehrli ata və paltarlara malik olaraq düşməndən qurtulma motivinə (Kanayan kanadımdan üç tüy alıp da sakla; günlerden bir gün başın derde düşerse, ne şuna bak, ne buna bak; bu tüylerden birini yak; ateşi bitip dumanı tütmeden beni karşında bularsan) (84, 157) Azərbaycan nağıllarında da rast gəlinir. Məsələn, “Elə ki, o getdi, oğlan durdu ayağa, atın tükünü çıxardı tutuzdurdu. At hazır oldu...” (36, 281); “Simurq atın tükünü çəkdi bir-birinə, o saat Simanın atı gəlib hazır oldu” (31, 80).

Ümumiyyətlə, düşməndən qorunmaq üçün sehr-cadu oxuyub cildini dəyişmə motivli təhkiyə formulları həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında mövcuddur. Məsələn, “Qız bir

sehr-cadu oxuyub Məlik Məmmədi bir süpürgə etdi, qoydu bir divarın küncünə” (62, 11); “Qorxma ağacda almalar dil açıb deyəcəklər ki: “məni dərdilər”, səs gələcək: “kim dərdi”. Deyəcəklər ki, “ağac”, ağac ağacı dərməz. Bu kimi sözlər eşidəcəksən, qulaq asma, çıx gəl! İbrahim tilsimi oxuyub oldu quş, qanad çalıb qalxdı göyə, gəlib çatdı həməm yerə” (31, 91); “Dev karısı şahzadenin iki yanağına iki tokat vurmuş, ne Amasya, ne Yafa, bir Tokat elması yapar onu, götürüb kor rafa”, sonra isə “Aldım ele vurdum yere, veren Allah bir can vere” (84, 45) sehrliləri söylərini deyərək, əvvəlki cildinə qayıdır. Qorunmaq üçün həyata keçirilən bu motiv düşməni aldadıb ona qalib gəlmək məqsədi daşıyır. O.Əliyev vurğulayır ki, nağıl qəhrəmanlarının müxtəlif cildlərə düşməsi, çevrilməsi və ya başqalarını müxtəlif şəkillərə salması sehrliləri nağılları üçün xarakterikdir. Geyim-paltardəyişmə motivlərinə isə sehrliləri nağıllarla yanaşı, digər nağıllarda da təsadüf etmək olar. Məsələn, sehr, cadu öyrənməklə cildini dəyişmənin üstünlük təşkil etdiyi “Sehrkar padşahla sehrkar vəzir” nağılı məhz çevrilmələr üzərində qurulmuşdur. Müəyyən işləri yerinə yetirmək üçün geyim – paltardəyişmə, ümumiyyətlə, folklor poetikasının mühüm xüsusiyyətlərindən biridir (53, 90). Araşdırıcılar nağıllardakı fərqli süljetlərdə rast gəlinən cilddəyişmələrin, çevrilmələrin mifdən keçməsi, əski inamlardan qaynaqlanması fikrini irəli sürürlər. E.Tursunov hesab edir ki, adam o dünya sakinləri ilə kontakt nəticəsində cildini dəyişir, eybəcər şəklə, o dünya sakinlərinin şəklinə düşür (125, 111). Motiv və süljetlərin göstəricisinə çevrilən sehrliləri sözləri də sehrliləri formul qrupuna aid etmək lazımdır.

L.Parpulova sehrliləri (magik) formulaları canlı nitqin nağıllarda kvintenssensiyası hesab edir. Maddi sübut, güc kimi deyilən hər bir sözə münasibət ona gətirib çıxarır ki, nağıl yaxınlaşdırır və həmin an da cadunu, deyilən adı sözü qaydaya salır (123, 92). İ.Razumova qeyd edir ki, “sözün magik funksiyasının qalıqları” yazılı ədəbiyyatda da özünü göstərsə, nağıl onu xüsusən qoruyub saxlayır (123, 87). Ancaq nağıllarda sözlər hər zaman sehr

effektinə hesablanmayıb, sözlər daha çox hərəkəti müşayiət edir, onu təkrarlayır. Bununla İ.Razumova “müraciət olunan” tipin təkrarlarının dominantlığını izah edir: 1. köməkçinin qəhrəmanı antoqonistə qalib gəlməyə öyrətdiyi sözlər; 2. stereotip replikalər; 3. döyüşün ətraflı təsviri. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarından gətirilən nümunələrdə daha çox birinci və ikinci növ ifadə cümlələrə rast gəlinir.

5. N.Roşiyanu daxili təhkiyə formulaların beşinci qrupuna başlanğıc formulalara xarakterik olan elementlərdən ibarət formulaları daxil edir. Bu qrup çox zəif təqdim olunub. Çünki, başlanğıc formulunun xüsusiyyətlərini daşıyan formulalar həm azdır, həm də onları müəyyən etmək çox çətinlik törədir. Yəni giriş formulunun ifadə etdiyi hadisələrin baş verdiyi zaman və məkanı göstərən formulardan bəzən nağılların ortasında istifadə olunur. Bu formulaların çoxu keçid formulalarının tərkibində olur. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının ortasında hadisələr nağılların başlanğıcında olduğu kimi, qeyri-müəyyən zaman kəsiyində baş verir, əsasən “günlərin bir günündə” zaman formulundan istifadə olunur, bəzən də həftənin günləri və günün müxtəlif saatları göstərilir. Məsələn, “Günlərin bir günü bu şəhərə bir tacir gəlmişdi” (36, 172); “Bir gün gec idi. Təzəcə yatmışdım ki, qapı döyüldü” (74, 204); “Günlərdən bir gün, dağ, bayır dolanırken bir dalda bir quş görmüş...” (84, 302); “Günlər günleri izlemiş. Pazar olmuş...” (84, 226). Hadisələrin baş verdiyi məkanlar da başlanğıcda adları çəkilən məlum (Çin, Yəmən, Misir, İsfahan, Qahirə, Şam, Bəndər, Batum, Şirvan, Təbriz, Marağa, Gəncə, Şəki və s.) və naməlum (Gülnahar, Gül, Maçın, Hazan-dastaran, və s.) yerlərdir: “Bir neçə gündən sonra Qahirə şəhərinə çatdı” (55, 161); “Kağal köyün Yəmən şəhərində bir qalaçası vardı...” (74, 42); “Nasıl olsa Mısraa gidiyorum” (99, 115).

Türkiyə nağıllarının təhkiyə formulalarında da başlanğıcda adları çəkilən və çəkilməyən dəqiq və naməlum məkan adları özünü göstərir. Məsələn, “Nardan kırmızı, kardan beyaz, kumru kumru duruşu, ahu ahu bakışı bir yana, sadə gözleriyle kaşları,

Acem ülkesinin tacına, tahtına deger” (84, 158), “Ulu ulu bezirganlarım Hindde, Yemende; türlü türlü kuşlarım yurttta, yuvada” (84, 171) və s. N.Tezelin topladığı Türkiyə nağıllarındakı bu qarışıq medial formul nümunəsində həm zaman, həm də məkan adları təqdim olunur: “Ne ise... Yolculuk hazırlığına başlanmış. Güneşli bir bahar gününde, atlas və ipek kumaşlarla süslenmiş, her birini altışar atın çekdiyi on altın araba, Mısırda doğru yola çıkmış” (98, 105). Bu formulda günün müəyyən vaxtından və bir şəhərdən sanışılır: “Səhər İsfahanın şahı oyananda baxdı ki, şəhərin hər tərəfində çadır çadıra söykənib” (74, 112). İraqın şimalından toplanmış “Arzu Qəmbər” Kərkük nağıl variantında Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında olduğu kimi, Səfəvilər dövründə mövcud olmuş Əcəm yer adı xatırlanır: “He burda, he orda, az getti, uz getti, yeristi Acem şahı yanına” (101, 273). Həmin nağılda qəhrəmanın dilindən deyilən bayatıda Şirvan, Təbriz və Marağa şəhərlərinin adları çəkilir:

“Arzum endi bulağa
Sesi geldi qulağa
Arzuya peşkeş olsun
Şirvan, Tebriz, Marağa” (101, 272) və s.

Ə.Bəndəroğlunun topladığı “Palañçı qızı” nağılında Çin, Maçın, Gül şəhərlərinin adları çəkilir (46, 163-165). Həmin topludakı “Arzu Qəmbər” nağılında söylənilən bayatıda Araz çayının adı çəkilir:

“Quruyasan ey Araz,
Əlimizdən düşdü saz,
Qəmbəri çay apardı
Yetiş ey Xızır İlyas” (46, 188)

Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının əsasən başlanğıcında istifadə olunan oxşar və fərqli məzmunlu atalar sözləri və deyimlərdən bəzən təhkiyə boyu da istifadə olunur. Məsələn, “Yaxşı deyiblər, kor nə istər, iki göz, biri əyri, biri düz” (40, 29); “Neye derler ki “anasına bak, kızını al; kenarma bak, bezini al!” (84, 289). Artıq birinci fəsildə xatırladığımız kimi, həm Azər-

baycan, həm də Türkiyə nağıllarında İslam dini ilə bağlı qəliblənmiş ifadələr çoxluq təşkil edir. Deyimlərdə, xitablarda, dialoqlarda da yaranışın, hər şeyin Allahdan gəldiyi bir daha vurğulanır, dini sözlər, etiqadlar və müqəddəslərin adları tez-tez xatırlanır. Məsələn, “Allaha da qurban olum, qonağına da” (36, 148), “Hər kimsən çıx, and olsun Süleyman peyğəmbərin başının cıq-qasına sənnən işim yoxdu” (36, 28), “- Ey Məhəmməd hümməti! Allah yolunda bu dəvələrin altısını mana ver, əhli-əyalım acdır” (36, 162), “- Əşi, gəl sən get Məkkəyə, Xorasana ziyarət elə, bu ömrüyün axır çağında” (36, 349); “Yönümü çevirdim ulduza: “Allah, Məhəmməd, ya Əli” dedim. -Xudavəndi-ələm, Əli hamı darda qalanın dadına çatsın” (74, 159); “Veren Allah verdikden geri er de verir, gec te verir; er de verir, yer de verir” (84, 200), “Ama Allah ne yapmaya kadir deyil, dokuz yıl, dokuz ay, dokuz gün, dokuz dakika sonra bir ikiz çocukları dünyaya gəlməsin mi?” (84, 236); “İslamın şartı beş, altıncısı da haddini bilməkdir” (84, 39); “- Mağrurlanma padişahım, senden büyük Allah var. Mağrurlanma, padişahım, senden büyük Allah var!” (84, 149- 150). “Şah Abbasın arvadı” nağıllar toplusunda tez-tez işlənən təəccüb və təəssüf hissini bildirən “lələ köçüb yurd ağlayır, dönüb-dönüb bir də ağlayır” formulu Türkiyə nağıllarında rast gəlinmir: “İspin şah gəldi gördü, oho, lələ köçüb yurd ağlayır, dönüb-dönüb bir də ağlayır” (74, 130).

Hər hansı bir hadisənin, hərəkətin yasaq olunması da ənənəvi formulda ifadə olunur. Həmin yasaq olunan olay və ya hərəkətin pozulması yeni olay və hərəkətin baş verməsi ilə nəticələnir. Bəzən bütöv süjet xətti yasaq olunmanın pozulmasından sonrakı hadisələr üzərində qurulur, bəzən isə yasaq olunmanın pozulması süjetdə ancaq bir epizodu təşkil edir. O.Əliyev belə hesab edir və “Şahzadə və qurbağa”, “İlan və qız” xalq nağıllarından nümunələr gətirir. Məsələn, “Əgər donumu yandırsan, mən yoxa çəkiləcəyəm, mənə tapmaq üçün gərək bir dəmir əsa, bir də dəmirdən çarix geyib, yeddi il gecə-gündüz axtararsan. Çarığın dabanı yırtılanda, hasanın da ucu yeyiləndə bəlkə mənə

tapasan” (53, 109). Kiçik qardaş böyük qardaşın sözü ilə qızın donunu yandırır. Və qız yoxa çıxır. Bundan sonra nağilin əsas süjet xətti başlayır. Bəzən isə həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında qırxıncı otağa girmək yasaq olunur. “Ax-vay” nağılında qoca Səlimə xəbərdarlıq edərək qırxıncı otağa girməməyi tapşırır: “... Burada hər nə istəsən var. Bu otaqlar hamısı sənin. Ancaq qırxıncı otağa girmə. Bizim hamımızın ölməyinə səbəb həmin otaqdı” (24, 208); “Cebindən çıkarttığı kırk anahtarı padişah oğluna verdi. Otuz dokuz anahtarı bir yana, birini de öte yana koydu. –Hepsini aç, bunu açma dedi” (86, 395) və s. Yasağı əks etdirən formulda təhkiyənin mühüm epizodu qeyd edilir. Bu formulda hərəkətin sonrakı inkişafını müəyyənləşdirən mühüm an əks olunur. Bu epizodsuz nağıl sona çatmalıdır, ancaq bu epizodla qəhrəman əvvəlki simasını alır, hadisələr yeni axarda cərəyan etməyə başlayır (53, 110).

Ənənəvi formullar epik əsərləri üslubi baxımdan nizamlayan ən uğurlu bədii vasitələrdən biri olan təkrarların köməyi ilə də yaranır. Bu təkrarlardan həm əsas hadisələrin (müharibə, döyüş və s.) təfərrüatlarının açılması zamanı, həm də qəhrəmanlar, at, müdrik qoca və s. ilə bağlı detalların təsviri zamanı istifadə olunur. Məqsəd təhkiyəni daha canlı və cəlbedici aparmaqdır. Yəni hadisələrin və fikirlərin ardıcıl olaraq və təhkiyənin müxtəlif yerlərində təkrarı dinləyicilərin beyninə nəyisə yeritmək üçün deyil, sadəcə mətnin gözəlliyinə rəng qatmaq üçün edilir. Dediymiz kimi, bu təkə feil qoşulaşması deyil, formulların tərkibindəki ayrı-ayrı sözlərin tautologiyası da ola bilər. İ.Razumova hesab edir ki, üslubi təkrarlamalar nağıllarda müxtəlif cür özünü göstərir. Onun növləri kifayət qədər fərqlidir: tautoloji söz birləşmələrindən bəzən bütün nağılları əmələ gətirən mətnin vacib fraqmentlərinin təkrarınadək (123, 93). Bununla yanaşı, təkrarlamalar təhkiyənin monotonluğu təəssüratını əmələ gətirir, nağılların dərk olunmasına mane olmur, əksinə bədii vasitə rolunu oynayır. Təkrarlamalar folklor poetikasının və üslubunun ümumi qanunudur. Qədim təsəvvürlərdən çıxış edərək demək

olar ki, nağıllarda təkrarlar əvvəldən məhz janrın vəzifələrinə uyğun gəlir. A.Nikiforov hesab edir ki, söyləyicinin ağılına gələn daha təbii və ilkin üsul təkrarlamadır. Zamanla bu ilkin üsullar ənənəyə çevrilir və poetik şəkil alır (123, 94). Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının söyləyicilik təcrübəsində epik təkrarlardan çox istifadə olunur. Bu da söyləyicinin təhkiyəsinin daha maraqlı və rəngarəng olmasına xidmət edir.

Epik təkrarlamaları həyata keçirtmək hər bir söyləyici üçün çox asandır. Çünki təkrarlamalardan fərqli olaraq, formullar şifahi improvizasiya şəraiti ilə bağlıdır. Bu özəllik daha çox yuxarıda nəzərdən keçirtdiyimiz keçid formullarına xarakterikdir. Məsələn, “Gidiyorlar aha öte aha beri, aha öte aha beri...” (100, 87); “Öyle asker gider, öyle asker gider...”, “Asker kırar, asker kırar...”, “O tarafi arar, bu tarafi arar” (97, 97); “Akca kız, içinden böyle alıp vere dursun, uğradığı bin manaya yora dursun. Gide gide gider; vara vara varır, sırça sarayın kapısına dayanırlar” (84, 202); “Az gedib çox dayandılar, çox gedib az dayandılar, gəlib çıxdılar bir mağaraya...” (33, 56), yaxud, “Çıraq çıraq, qızı uddu. Çıraq-çıraq, başladı yavaş- yavaş qızı çəkməyə. Nə vardısı, hamısını uddu. Mülkü də uddu, qızın özünü də uddu. Oğlan dustaqları da uddu...” (74, 86); “Burada yeyənə bax, içənə bax, tutana bax. Vurana bax.” (74, 60); “Gəz, gəz, gəz...məmləkəti kəşf edillər”; “Qalxar get, get, get... gider baxar bir dev oturup” (101, 278, 280) və s.

Təkrarlamaları paralellər də müşayiət edə bilər. Sintaktik paralellər leksik reduplikasiyalar və çoxsaylı təkrarlara uyğun gəlir. Onlar bir-biri ilə sıx bağlıdır (123, 53-54). V.M.Jirmunskinin fikrincə, qəhrəmanlıq nağılları məhz türk xalqlarının epik əsərləri üçün xarakterik olan ritmik-sintaktik paralellizm əsasında yaranır (108, 680). Ümumiyyətlə, folklor üslubunu xarakterizə edən təkrarlar və paralellizm formul stereotiplərinin yaranmasında iştirak edir, ancaq formulun əsas yaradıcı elementi hesab olunmur. Sadaladıqlarımız təkrarlar, müraciətlər, epitetlər, rifmalar, məcazlar və ritmikalar formulları sadəcə bədii cəhətdən

maraqlı edir. Bu mənada oxucunun zövqünü oxşamaq üçün söyləyicilərin hər biri öz dünyagörüşünə, anlayışına görə nağılların dilini, üslubunu dəyişdirir və formalaşdırır.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ənənəvi təhkiyə formulları çox böyük rəngarəngliklə seçilir. Onlar ilk növbədə nağıl personajlarının çoxobrazlılığına borcludur. Hər bir tip, bir qayda olaraq, spesifik formula malikdir, yəni formulun köməyi ilə nağıl söyləyiciləri onun müəyyən xüsusiyyətlərini, hərəkətlərini qeydə alırlar, təsvir edirlər. Bu mənada N.Roşiyanu nağıl təhkiyəsində formul kimi qeydə alınan personajların funksiyalarını nağılda araşdırarkən onları V.Proppun sxeminə uyğun olaraq, ziyankarlıq, bədbəxt hadisə barədə xəbər, qəhrəmanın əmri yerinə yetirmək üçün evi tərk etməsi, qəhrəmanın gələcək məsləhətçisi ilə görüşü, qəhrəmanın məsləhətçini sınaqlarına reaksiyası, qəhrəmanın sehrli vasitələr əldə etməsi (heyvanlar, predmetlər), qəhrəmanın sehrli vasitələr əldə etdikdən sonra istədiyi yerə gətməsi, mübarizə, qələbə, qəhrəmanın qayıtması, qəhrəmanın izlənməsi- xilası, yalançı qəhrəmanın meydana gəlməsi, çətin vəzifənin yerinə yetirilməsini əhatə edən və gələcək qəhrəmanın, antoqonistin, köməkçinin, xəbər gətirənin, məsləhətçinin, şahzadənin formullar qrupu kimi göstərir. Belə ki, qəhrəmanların vacib hərəkətləri, funksiyaları formul kimi qeydə alınıb. Bu nəticə daha başqa bir maraqlı faktla təsdiqlənir: medial (“daxili”) formulları bilən adam uyğun formullardan yararlanaraq (həmçinin bunlarla əlaqədar olan sözlərdən istifadə edərək) nağıl süjeti tərtib edə bilər; əgər “xarici” medial formulları və ya inisial (başlanğıc) və ya final (sonluq) formullarını da əlavə etsək, onda nağıl “bitmiş” olar (121, 130). Odur ki, ənənəvi formulun epik təhkiyə üçün necə vacib ünsür olduğunu diqqətdən qaçırtmaq olmaz.

Fikrimizcə, sadalanan cəhətlər də daxil olmaqla ənənəvi təhkiyə formullarına Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının təmsilində bu fəsildə geniş surətdə toxunmuş olduq.

III FƏSİL

SONLUQ FORMULLARI

Söylənən hər bir əhvalatın, hadisənin başlanğıcı olduğu kimi, sonu da olmalıdır. Ədəbiyyatın bütün janrlarında əsərlərin sonunda hadisələri yekunlaşdırmaq üçün müəyyən qəliblərdən, ədəbi qanunauyğunluqlardan istifadə edilir. Ədəbiyyatın özülü hesab olunan folklor nümunələrində də qəliblənmiş ifadələr və ənənəvi formullarla hadisələrə yekun vurulur. Bu artıq folklorşünaslıqda qəbul edilən ənənəvi dil normasıdır. Folklorşünas K.Vəliyev yazır: “Folklor dili Azərbaycan dilinin əbədi örnəyidir. Bizcə, bədii dil üçün də bu söz gerçəkdir. Nağıllarımızda, atalar sözlərində, bayatılarda, dastanlarımızdakı dil sanki dil üstündə bir dildir. Bu dil tutarlı dildir, yığcamdır, sərrastdır, ən başlıcası isə bu dilə baxsan, bu dildə danışan xalqın özünü, düşüncə tərzini, duyum yönünü aydın görərsən, hiss edərsən” (76, 208).

Şifahi xalq ədəbiyyatının demək olar ki, bütün janrlarında epik əsərin sonunda ənənəvi-epik formullardan istifadə olunur. Dastan və nağıl janrında isə ənənəvi formulların dominantlığı daha çox özünü göstərir. Ənənəvi sonluq formullarının əsas funksiyası dinləyiciləri həqiqət dünyasına gətirməkdir. Burada söyləyicinin təsvir edilən hadisələrə, xeyir və ya şər qüvvələrə qarşı münasibəti də əks olunur. O.Əliyev qeyd edir ki, nağılın bu elementi funksional əhəmiyyətə malikdir. Birincisi, sonluq formullarının köməyi ilə təhkiyə başa çatdırılır, nağılçı söylənən hadisələrə dinləyiciləri inandıрмаğa çalışır. İkincisi, əgər başlanğıc formulları vasitəsilə nağılçı dinləyiciləri real aləmdən fantaziya aləminə aparırsa, sonluq formulları dinləyiciləri nağıl aləmindən real aləmə gətirmək məqsədi də daşıyır (53, 98). Bir sözlə, sonluq formulları ideya məzmununun ifadəsində əhəmiyyətli yer tutur, aydın şəkildə onu ümumiləşdirir.

Dünya xalqlarının nağıl təhkiyəsində baş vermiş əhvalatları yekunlaşdırmaq üçün özünəməxsus oxşar və fərqli sonluq formul-

ları mövcuddur. Ənənəvi sonluq formulları digər formullardan fərqli olaraq, müasir söyləyicilərin dilində dayanıqlıq göstərir. İ.Razumova hesab edir ki, ənənəvi sonluq üçün elə bir tipik element yoxdur ki, hətta son illərin nağıllarında belə rastlanmasın. Həmçinin sonluq formulları başlanğıc formullarından fərqli olaraq, daha az dərəcədə deformasiyaya uğrayır (123, 121). Ancaq sonluq formullarında başlanğıc formullarında olduğu kimi, bu və ya başqa cür, birbaşa və ya dolayısı ilə söylənilən hadisələrin doğruluğuna təsdiq formulları ilə önəm vermək və ya inkar formulları ilə nağılı tam uydurma kimi ixtisaslaşdırmaq tendensiyası mövcuddur. Əsasən nikbin nəticə, xoş əhval-ruhiyyə göstərən sonluq formullarında həqiqəti vurğulayan cəhətlər daha çoxdur.

Sonluq formulları digər formullarla müqayisədə daha rəngarəng və çoxsaylıdır. Bəzən nağıl söyləyiciləri başlanğıc formullarından yararlanırlar, ancaq sonluq formulları bütün nağıllarda iştirak edir. N.Roşiyana görə, sonluq formullarının tətbiqi müxtəlif formalarda "nəticə" çıxartmaq arzusu ilə izah olunur. Bu "nəticə"nin mənası süjetin xarakterindən, söyləyicidən, auditoriyadan və əlbəttə, xalqdan xalqa, söyləyicidən söyləyiciyə dəyişərək keçən ənənənin intensivlik dərəcəsindən asılıdır (121, 54).

Sonluq formulları digər formullar kimi, məzmunca bir-birlərinə bənzəyir, ancaq formasına, quruluşuna görə müxtəlifdir. Dünya xalq nağıllarının sonluq formullarının forma və məzmununda bəzi oxşar xüsusiyyətlər vardır. Türk xalqlarının nağıl təhkiyəsində isə bu formullar bəzi istisnalar olmaqla, demək olar ki, eynidir. Sonluq formullarını da dünyanın bir çox xalqlarının nağıllarında araşdıran N.Roşiyana onların özünəməxsus mənası olan dörd elementini (P, A, D, B) ayırd edir:

1. Söyləyicinin padşahın qonaqlığında, ziyafətdə iştirakı (P);
2. Söyləyicinin mümkün (A) və ya qeyri- mümkün (Av) fəaliyyəti;
3. Söyləyicinin hadisə yerindən dinləyicilərə yönəlməsi (D);
4. Yönlənmənin məqsədi- nağılın izahı (B) (121, 55).

N.Roşiyana sonluq formullarına nağıl söyləyicilərinin toyda və ya qonaqlıqda iştirakı ilə bağlı iki elementi də əlavə edir: "C – söyləyici hədiyyə alır" və "R – söyləyici mükafat istəyir" (121, 67, 72). Bu elementlərin hamısı bir-birilə bağlı və biri digərindən asılıdır.

1. Sadalanan formul tiplərinin oxşar və fərqli variantlarına Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının əksəriyyətinin sonunda rast gəlinir. Sözügedən qonaqlıq isə hər iki xalqın nağıllarında adətən toy şənliyindən ibarət olur: "Təzədən qırx gün, qırx gecə toy eləyib öz muradlarına çatdılar. Mən də orada idim, aş yedim, nə əlim batdı, nə əlim daddı, nə də qarnıma bir şey getdi. Siz də eləcə yeyin, doyun! Siz yüz yaşayın, mən də iki əlli. Hansı çoxdu, siz götürün! Siz sağ, mən də salamat" (37, 229); "Təzədən toy edib başladılar şadlıqla gün keçirməyə" (24, 31); "Təzədən-nən qırx gün, qırx gecə toy elədi. O orda şad oldu, qardaşoğlu, sən də burada şad oldun" (74, 138); "Burada başladılar toy eləməyə. Yemək-içmək. Onlar orada şad oldular, biz də burada" (74, 179); "Düyünə ben de davetliydim. Giderken yolda ayağıma diken batdı. Topallamaya başladım. Bakdim yol uzun. Geri evime döndüm" (85, 199); "Padişah oğlunu damat yapmış, padişahlığı da ona vermiş. Kırk gün kırk gecə düğün yapıp evlənmişlər. Oğlan gardaşlarını da affetmiş, onnara bol bol para vermiş. Onnar ermiş muradına, ben de geldim meseli annatmaya..." (102, 96); "Kırk gün, kırk gecə düğün yapallar murad alıp murad verillər. Ben da onnarı daha düğün bitmeden bıraktım, da geldim. Darısı sizin başınıza..." (102, 185) və s.

Göründüyü kimi, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarından gətirilən nümunələrdə toy mərasimləri qırx gün qırx gecə, yeddi gün yeddi gecə və ya üç gün, üç gecə çəkir. Bəzi tarixi-etnoqrafik araşdırmalardan bilirik ki, həqiqətən qədim zamanlarda Şərqi xalqlarının folklorunun, ənənəsinin bariz göstəricisi olan toy şənlikləri bu qədər uzun sürüb. Tədricən müəyyən bəlli səbəblərdən toyun, şənliklərin zamanı sonralar daralmış, üç gün olmuş, hazırda isə bir gün və bir neçə saatadək azalmışdır. Son-

luq formulları çox zaman xoşbəxt yekunu göstərir və toy mərasimi ilə yanaşı, qəhrəmanın gələcək xoşbəxt həyatına eyham vurulur: “O gündən bir yerdə yaşayıb, xoş ömür sürməyə başladılar” (41, 45); “Rüstəm də çox ədalətli padşah olub, ömrünün axırına kimi Mələk xanım ilə ömür sürməyə başladı” (31, 326); “Sonra padşah Hindistan padşahının qızını oğluna alıb qırx gün qıx gecə toy elətdirdi. Öz tacını da başından götürüb oğlunun başına qoydu” (34, 173); “Mədəd, arvadı, qarını da yanlarında saxlayıb xoş güzəran keçirdilər” (34, 314); “Böylece mesut yaşamışlar. Darısı meseli dinneyenlerin başına” (102, 137); “Böylece işlər bi güzel düzəlmiş, herkes mutlu olmuş. Ben de birağdım genneri da geldim size annadayım” (102, 39) “Ağaclar yenə də gül açdı, quşlar cəh-cəh vurub oxumağa başladılar. Oğlan qızı bağına basıb öpdü. Siz sağ, mən salamat” (45, 391).

2. Söyləyicinin nağılın sonunda təsvir etdiyi ziyafətdə iştirakı və ya baş vermiş olaylarla bağlılığı və orada hər hansı bir hərəkəti, fəaliyyəti Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında ya açıq, ya da üstüörtülü şəkildə göstərilir: “Ondan sonra Abdul qayıtdı öz arvadının yanına. Söhbətini elədi. Arvad şad oldu, kişi də şad oldu, siz də şad oldunuz, mən də şad oldum” (74, 82); “Məlik Duçar başladı bu şəhərdə ədalətnən padşahlıq etməyə. Onlar keyf çəkib yerə keçdilər, siz də burada var olun” (33, 52). Bu ənənə formulsuz bitən nağıllarda da özünü göstərir: “Deyirlər ki, o vaxtdan bir də heç vaxt o kəndə quldurlar hücum etmədilər” (41, 108).

Türkiyə nağıllarında sadalananlardan fərqli olaraq söyləyicinin qəhrəmanları buraxıb gəlmələrini bildirdiyi aşağıdakı formullar mövcuddur: “Qırx gün, qırx gece düğün yapallar, murat alıb murat verillər. Ben de onları daha düğün bitmədən bıraxdım, da geldim. Darısı sizin başınıza” (102, 185); “Çevrelerine, işte onlardan duyanlar bizim duyduqlarımıza anlatmış, biz de size anlattık. Siz de gelecek kuşağa anlatır masaldaki özü yavru-larımıza işlər, daha mutlu ve sevecen bir nesil yetiştirmesine vesile olursunuz ve hüzur dolarsınız diyelim ve sizlerle başa biralalım. Darısı tüm sevenlerin başına” (81, 49); “Yediler,

içdiler. Ben de boş durmadım. Cebimdeki kaşığı çıkarıp rede pilav yedim. Doyunca, ben de bıraxdım da geldim” (99, 312); “Düğünde ben de bulundum. Kaçıp yanınıza geldim” (85, 193); “Ben de oradaydım. Kılıç bana çarpmasın diye konağın penceresinden atlayıp kaçdım. Yanınıza geldim” (86, 409).

Nağılların sonunda nağılçının ziyafətdə iştirakı, ondan sonrakı doğru və yalan hərəkətləri Azərbaycan nağıllarında az təsədüf olunur. Bu Türkiyə nağıllarında daha geniş təsvir olunur: “Büyük ziyafetlər çekildi. Bizi de davet etdiler. Yedik, içtik. Sizlere de bir sini dolusu yemek gönderdiler. Yüklenip sırtımıza, yola koyulduk. Yolda karşımıza bir köpek çıktı.

– Nedir o, diye sordu. Biz de:

– Düğün yemeyidir. Dostlarımıza götüreceğiz, dedik.

– Ver ben yeyeyim, dedi.

Köpek artık eksik söz söyledi.

– Ben de sahanın kenarıyla köpeğe uyuğu vurdum. Kuyruğu kopdu. Koca alıcının yanına düştü.

– İnanmazsanız gidip bakın” (85, 92) və s.

Bəzən isə söyləyicinin nağılla heç bir əlaqəsinin olmadığı, onun söylədiyi əhvalatların iştirakçısı olmadığı üstüörtülü və ya üstüaçıq şəkildə bildirilir: “O gündən onlar cəh-cəlal içində ağ günlər keçirib, ömür sürməyə başladılar” (41, 31); “O orda şad oldu, biz də burada şad olduq” (74, 200); “Qaytaranın şərəfinə şadlıq oldu, yemək-ichmək oldu. Onlar orada şad oldular, biz burada şad olduq” (74, 235); “Onlara masal... bizlərə ömür...” (99, 162); “Onlara masal, bizlərə sağlq...” (99, 139).

Bəllidir ki, əksər folklor janrlarında əsas qayə müsbət emosiyalar aşılamaq, tərbiyəvi, ibrətamiz nəticə əxz etməkdir. Bütün dünya xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının nağıllarından nümunə gətirilən sonluq formullarında nağıl qəhrəmanlarının xoşbəxtliyə qovuşmasını izhar edən, söyləyicilərin dinləyicilərə də xoş gün-güzəran, sağlqla bağlı nikbin arzuları bildirilir: “Onlar qalan ömürlərini birlikdə xoşbəxt yaşayıb ömür sürdülər. Onlar mətləblərinə çatdılar, siz də bütün arzularınıza

çatasınız” (41, 105); “Oğlannan qız evlənib öz arzularına çatırlar. Siz də muradınıza çatasınız” (41, 216); “İlyas nənəsini də yanma gətirib, keyf-damağnan ömür sürüb, gün keçirdilər. Siz də xoş günlər görüb ömür sürəsiniz“ (40, 256); “Onlara masal, bizlere sağlıq” (98, 138); “Onlara masal...bizlere ömür” (99, 162); “Onlara kömür, bizlere ömür” (99, 153); “Onlar ermiş muratlarına. İnşallah biz de gideriz yanlarına” (99, 238); “Onlar da yedi, içdi, muradına yetişdi. O gün olsun ki, olmayanlar üçün olsun” (36, 220); “Onlar yeyib-içib yerə keçdilər, siz də yeyin-için, sağ-salamat olun” (37, 203); “Oğlannan qız evlənib öz arzularına çatdılar. Siz də muradınıza çatasınız” (40, 216); “Onlar qalan ömürlərini birlikdə xoşbəxt yaşayıb ömür sürdülər. Onlar mətləblərinə çatdılar, siz də bütün arzularınıza çatasınız” (41, 105); “Halk yedi-içdi. Onnara duada bulundu. O duaların yüzü suyu hürmetinə ömür boyu mutlu yaşadılar” (102, 30); “Bunlar da ermiş muradına, biz çıkalım kerevetinə. Gökden üç elma daha düşdü. Kimin ne muradı varsa onun başına” (84, 386) və s. Bundan sonra qəhrəmanlarla nə baş verəcəyini güman etmək olmur. Bir sözlə, yekun xoşbəxtlik nağıl zamanının sonunu bildirir.

3. Söyləyicinin olayların baş verdiyi yerdən dinləyicilərə yönəlməsi ənənəsi də məhz dinləyicilərə xoş arzular diləmək və əhvalatları bu günlə bağlamaq məqsədilə həyata keçirilir. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının sonu üçün bu tip formullar oxşar olsa da, variantlar fərqlidir. Belə ki, Azərbaycan nağılları üçün əsasən “Onlar yedi-içdi, yerə keçdi” və ya “Onlar yedi-içdi, dövrə keçdi”, Türkiyə nağılları üçün isə daha çox “Onlar eriyor muradına, biz çıkalım dam ardına, tavan arasına və ya biz çıkalım kerevetinə” formulları xarakterikdir. Məsələn, “O yedi işdi, yerə keçdi, siz də addayın dövrə keçin. Olar mətləbinə çatdılar. Allah hamını mətləbinə çatdırsın, biz də onun biri” (37, 52); “Başladılar özlərinə qırx gün, qırx gecə toy vurdular bütün fağır-füqəranın tərəfində olub, camaatnan yaxşı rəftar elədilər. Onlar yeyib-içib yerə keçdilər. Siz də yeyin için, muradınıza çatin” (36, 26); “Məlik Cümşüd qalır burda, öz arzularına

çatırlar. Siz də öz arzunuzda çatasız” (16, 130); “Onnar eriyor muradına, biz çıkalım kerevedinə” (102, 181); “Onlar ermiş muradına, biz çıxıyoruz dam ardına” (98, 73); “Onlar ermiş muradına, biz çıkalım tavan arasına” (99, 36); “Onlar ermiş muradına, biz gidelim kapı ardına” (98, 233). Türkiyənin yalnız Ərzurum bölgəsindən toplanan nağıllarda B.Seyidoğlu Azərbaycan nağıllarında çox rast gəlinən “onlar yedilər, yerə keçdilər” formülünü işlədir: “Onlar yer içər yerin dibinə keçerler” (96, 273); “Yerler içerler yerin dibinə keçerler biz de yeyip içelim muradımıza geçelim” (96, 149).

Azərbaycan nağıllarından nümunə gətirilən yuxarıdakı sonluq formulları insanların həyatda yaşamının sonunda bu dünyadan o dünyaya köçmələrinə bir işarə ola bilər. Türkiyədən toplanmış nağıllarda isə söylənilən olaylarla və haqqında danışılan insanlarla dinləyicilərin ayrı-ayrı məkanlarda və zamanlarda olmaları nəzərə çarpdırılır. İnternet səhifələrində Şakir Güldenin müasir dövrdə toplayıb nəşr etdirdiyi Türkiyə nağıllarında da sözügedən sonluq formulu yada salınır, ardınca isə söyləyicinin özünə aid yorumları verilir: “Onlar ersin muratlarına, biz çıkalım kerevetlərinə... Bu masalı kurarken hep insanların koydukları kuralların nedenini düşünmeye çalıştım. Sanırım kuralların çoğu, bir yönden insanlara karşı alınmış önlemlerden oluşuyor” (136).

Çox zaman sözügedən sonluq formulları “göydən üç alma düşdü” motivinin əlavə olunması ilə inkişaf edir. Bu cür sonluqlar bir çox Şərq xalqlarının, daha çox Azərbaycan və Türkiyə nağılları üçün daha çox xarakterikdir. Məsələn, “Onlar yeyib içib yerə keçib, biz də yeyəy içək, dövrə keçək. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri nağıl deyəninin, biri də dinləyənin” (36, 123); “Göydən üç alma düşdü, biri nağıl söyləyənin, biri nağıla qulaq asanların, biri də nağılı yadında saxlayanın” (1, 113.); “Onlar yeyib-içib yerə keçdilər, siz də yeyin için, ömür sürün... Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri sənin, biri də bacadan baxanın” (41, 65); “Onlar yedi yerə keçdilər, siz də yeyin xoşbəxt olun. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri nağıl deyən-

nin, o bir dənədən nə olacaq, o da olsun özümün” (41, 85); “Göydə üç alma düşdü. Biri baxt quşunun, biri tikəncinin, biri də nağıl söylüyənin” (40, 268); “Göydən üç alma düşdü, üçü də öz ağzıma düşdü” (34, 305); “Gökden üç elma düşdü. Biri yeni çife, biri meseli annadana. Biri dinneyennere...” (102, 34); “Gökden üç elma düşdü. Birini yedim ben. Birini yedi masalçı. Üçüncüyü de yedi dinneyenner” (102, 153); “Gökden üç elma düşdü. Biri söyleyene, biri dinleyene, biri yanımdakı arkadaşına” (81, 21); “Gökden üç elma düşmüş. Birisi bana, ikisi de dinleyenlere. Burada da masal bitmiş” (81, 73) və s.

Topladığı nağılların hamısını göydən almaların düşməsi ilə yekunlaşdıran E.C.Güneyin nağıllarında bu formulun daha maraqlı və fərqli nümunələrinə rast gəlmək olar: “Gökden üç elma düşdü. Biri, bu masalı dizip koşana; biri, okuyup dinleyene, birini okudum, üfledim insan çocuğumun ruhuna bağışladım” (84, 169); “Gayri karadı köz, tükendi söz; gökden üç elma daha düşdü anasız kuzulara kol, kanat olanların başına...” (84, 185). Müəyyən qədər ənənəvi fonda yararlanan E.C.Güney daha çox öz təxəyyülünün bəhrəsi olan bu formulları nağılların məzmunu ilə bağlayır.

Sözügedən formullarda qədim türk inanc sistemində müqəddəs meyvə sayılan alma payı müxtəlif şəkildə bölüşdürülür, çox zaman isə söyləyici birbaşa və ya dolay yolla almaların hamısının özünə qaldığını zarafatla vurğulayır. Bu formulun Azərbaycan nağıllarında daha çox və müxtəlif variantları işlənir: “Atasını öldürüb özü padşah oldu. Həmin vəziri də özünə baş vəzir elədi. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyənin. Siz də yeyin, mən də” (37, 137); “Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyənin, tap görüm almalar kimə qaldı” (38, 131); “Göydən üç alma düşdü. Biri mənim, biri nağıl deyənin, biri də özümün. Sən sağ, mən salamat. Sən yüz yaşa, mən iki əlli, hansı çoxdu, onu sən götür” (39, 75); “Onlar yedi, içdi, yerə keçdilər. Siz də yeyin,

için, kama çatın. Göydən üç alma düşdü. Biri mənim, biri özümün, biri də nağıl danışanın” (39, 285).

Türkiyə nağıllarının sonunda bu variantla az rast gəlinir, burada daha çox almaların yarımbarı bölünməsi üstünlük təşkil edir: “Gökden üç elma düşmüş. Biri bu masalı yapana, biri okuyanlara. Biri de bana” (85, 245); “Gökden üç elma düşmüş; biri bu masalı dizip, koşana; biri okuyup dinleyene; birini de okudum, üfledim; insan çocuğumun ruhuna bağışladım” (84, 112); “Gökden üç elma düşdü. Biri anlatanın, biri söyleyəninin, biri de benim” (99, 8); “Gökden üç elma düşdü. İkisi sizin, birisi benim” (99, 29). Sadalanan formulları nağılçının yaradıcılığının bəhrəsi də hesab etmək olar. Ümumiyyətlə, Azərbaycan və Türkiyə epik ənənəsində “alma” meyvəsi müqəddəs hesab olunur və onun vasitəsilə nakam arzuların həyata keçdiyinin şahidi olur.

“Bacı və qardaş” adlı Azərbaycan nağılının yekununda almaların yerinə tağda bitən üç yemişdən söhbət açılır: “Tağda üç yemiş yetişdi. Biri sizin, biri bizim, biri onların. Onlar yedilər, o yana getdilər, biz yedik, bu yana gəldik” (39, 110). Türkiyə nağıllarında isə bu variantla rast gəlinmir.

Bəzi nağılların sonunda sözügedən formul digər formullarla birləşərək, mürəkkəb tərkibli sonluq formulları əmələ gəlir. Məsələn, “Vəzir, vəkil, bir də camaat pişvaz edib, qırx gün qırx gecə yeyib, içib şadlıq elədilər. Siz də yeyin, için muradınıza çatın. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyənin. Tap görüm almalar kimə qaldı” (38, 131); “Məlik Əjdərə burada qırx gün, qırx gecə toy elədilər. Onlar yedilər yerə keçdilər, siz də yeyin dövrə keçin. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyənin. Siz sağ, mən salamat. Siz yüz yaşayın, mən iki əlli” (41, 60); “Onlar ermiş muradına, darısı herkesin başına... Gökden üç elma düşdü. Biri benim, biri anlatanın, biri de sizin...” (98, 97); “Keloğlanın çal-kaşık edip bu cennət yemeğini cennətlik gövdəyə atıkdan geri, gözleri fal taşı gibi açılır, o gün Keloğlan bir başqa Keloğlan olur, Gayrı ne tuz, ekmeğini yedirir ele, ne elin yününü, yuma-

ğını verir yele, hele kilimi, keçeyi suya vermek şöyle dursun, bir daha yanılıp, şaşıp da her oyuna, ayine gelmez öyle. Ana ağıl yer, içer, muradına köçer, gökden bir, bir daha iki elma düşer Keloğlanın kabak başına!” (84, 143) və s.

Sonluq formullarında söyləyicilərin hadisə yerindən dinləyicilərə yönəlməsinin məqsədi nağılın həqiqətən söyləyicinin baş vermiş olaylarda iştirakını və özünün təhkiyəsinin sona yetdiyini vurğulamaqdır. Bu formullar söyləyicilərin dinləyicilərə xoş arzu və diləklərini ifadə edən formulların oxşar variantlarıdır. P.N.Boratav “100 soruda türk halk edebiyatı” əsərində qeyd edir: “Nağılın sonunda söylənənlərin ən qısaları, yəni formullar, nağılın ortağ xüsusiyyətini bildirmək istəyirlər: bütün macəraların hər kəsin könlündən keçən xoşbəxt bir yekuna gəldiyini anlatmaq və hər kəsə eyni xoşbəxtliyi diləmək... Onlar ermiş muradına...” misalında olduğu kimi” (93, 77). Məsələn, “Onlar yeyib kef çəkdi. Siz də var olun” (37, 110); “Qırx gün, qırx gecə Əhmədlə qızma toy elədilər, şadyanalıq keçirdilər. Onlar şad şalayın ömür sürüb dövrən keçirdilər. Sizin də kefiniz kök, damağınız sağ olsun” (38, 79); “Burda bir toy oldu ki, gəl görəsən. Mənim kimi kasıb-kusub yesin, içsin, desin ki, qurtaracaq. Onlar orada şad oldular, bunlar da burada” (74, 52). Bu özəllik Türkiyə nağıllarında daha çox və fərqli şəkildə yayılıb: “Onlar ermiş muradına, darısı hepimizin başına...” (99, 122); “Böylece mesut yaşamışlar. Darısı meseli dinneyenlerin başına” (102, 128); “Şu bey oğlu misali çevreler atmıyorlar ama, kırk güne varmadan şekerleri ezilip, şerbetleri içiliyor. Darısı yurdu muzun güzelleri başına...” (84, 80); “Kırk gün, kırk gece düğün yapıb evlenmişler. Onnar ermiş muradına Ben de bırаğdım da geldim size nakledeyim” (102, 32); “Yedilər, içdilər. Ben de boş durmadım. Cebimdeki kaşığı çıkarıp rede pilav yedim. Doyunca, ben de bırаkdım da geldim” (99, 312); “Odunçu ikinci padişahın kızına bir daha gitmemiş. Mutlu mutlu yaşamış. Ben de bırаkdım da geldim” (85, 360) və s.

Bəzən nağılların sonunda N.Roşiyanın təqdim etdiyi sonluq formullarının üçüncü və dördüncü morfoloji elementləri-söyləyicinin fəaliyyəti (A) və söyləyicinin hadisə yerindən dinləyicilərə yönəlməsi (B) və bu formullarla P elementi, yəni söyləyicinin ziyafətdə iştirakı birləşir. Bu zaman mürəkkəb tərkibli qarışıq formul nümunələri yaranır. Bu Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında fərqli variantlarda ifadə olunur. Məsələn, “Bundan sonra Məlik Düşar, Pəri xanımı, bir də mehtər Şabanı götürüb gəldi şəhərə. Qırx gün, qırx gecə toy elədi. Padşahın nə ki, tərəfdarları vardı, hamısının boynunu vurdurdu. Məlik Düşar başladı bu şəhərdə ədalətnən padşahlıq etməyə. Onlar keyf çəkib yerə keçdilər, siz də burada var olun” (38, 152); “Çevrelerine, işte onlardan duyanlar bizim duyduqlarımıza anlatmış, biz de size anlattık. Siz de gelecek kuşağa anlatır masaldaki özü yavrularımıza işler, daha mutlu ve sevecen bir nesil yetiştirmesine vesile olursunuz ve huzur dolarsınız diyelim ve sizlerle baş başa bırakalım. Darısı tüm sevenlerin başına” (81, 49); “Kırk gün kırk gece düğün yapallar murad alıp murad veriller. Ben da onnarı daha düğün bitmeden bırаkdım, da geldim. Darısı sizin başınıza...” (102, 185) və s.

Beləliklə, sonluq formullarında həmçinin əsas məqsəd söyləyicinin söhbət açılan hadisələrdə iştirakının doğruluğuna və dinləyiciləri olayların həqiqiliyinə inandırmaqdır. Bu tip formullar Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında özünəməxsus, həm oxşar, həm də fərqli şəkildə ifadə olunur: “Mələk xanım Rüstəmi padşah tikdi. Rüstəm də çox ədalətli padşah olub, ömrünün axırına kimi Mələk xanımla ömür sürməyə başladı” (99, 245); “Ərlə arvad çönüb baxanda qoca yox oldu. Onlar başladılar orada yaşamağa, biz də burada” (74, 37); “Ondan sonra Abdul qayıtdı öz arvadının yanına. Söhbətini elədi. Arvad da şad oldu, kişi də şad oldu, siz də şad oldunuz, mən də şad oldum” (74, 82); “Onlar ermiş muradlarına, biz de gideriz yanlarına” (99, 238); “Masal bu ya... İnsanlar o gündən sonra mutlu yaşamışlar” (85, 275); “A canlarım bırаktım kötü devi, geldim buldum sizi

iyi” (85, 490). Bu formullarda oxşarlıq nağil qəhrəmanlarının bu gündən sonra xoşbəxt, şad yaşamalarına vurulan eyhamdır. Fərqli cəhət isə nağılın məzmununun nəticəsi ilə əlaqədar olan ani sonluq, yəni formulsuz nəticədir: “Sabahısı gedib bazardan bir nökr tutdu gətirdi, öz əhvalatını ona deyəndən sonra öldü” (31, 265); “Böylece kötü kalpliliklərinin cezasını almışlar, başlarını önlerine eğerek, saraydan çıkıp gitmekten başka çare bulamamışlar” (99, 77).

Bəzən sözügedən sonluq formulları söyləyicinin istəyindən və nağılın məzmunundan asılı olaraq məzəli xarakter daşıyır, bədahətən deyilə bilər. Bu uzun təhkiyə boyu diqqətini bir yerə cəmləyən dinləyicilərdə yaranan yorğunluğu aradan qaldırmaq məqsədi ilə deyilə bilər. Belə sonluqlar Türkiyə nağıllarında çoxluq təşkil edir. M.Gökçəoğlunun Kıbrısdan topladığı nağılların sonluq formulları əsasən bu qəbildəndir. Məsələn, “Ondan sonrakı günləri hep birlikde mutlu geçirdiler. Yediler içtiler. Ben de boş durmadım. Cebimdəki kaşığımlı çıkarıp zerde pilav yedim. Doyunca, ben de bıraktım da geldim” (85, 312); “Ondan sonra iyi günləri olmuş. Ben de onların yanında idim. Yolda gelirken bana bir tepsi baklava verdiler. Size erken gelmek için çabuk çabuk koşunca yoruldum. Dinlenmek için uyattım. Uyuya kaldım. Bir köpek geldi. Baklavaları yedi” (86, 427). Azərbaycan nağıllarında isə bu qəbildən olan formullar çox toplanmayıb: “Allahverdi xan, gördün ala bilməzsən? Mən ədalətsizlik eləmişdim, qızıl vermişdim, at vermişdim. Atı da sən verdin, çox sağ ol!” (39, 277); “Keçələn kosa həmişə söhbətlərində bir-birinə heylə dav gəlillər. Söhbət burda qurtarır. Ordan aynası hara gedir, nələr olur, məlumatım yoxdur” (22, 272). Belə sonluqlar qeyri-ənənəvi olduğundan formul sayılmaya bilər.

Bu tip nağil formulları ən arxaik nağil formulları hesab olunur. Belə formullarda bəzən qəhrəmanların hətta bu günədək yaşamaları bildirilir. Bu fikir sonluq formullarında tez-tez vurğulanmır, yəni formullar çox zaman üstüörtülü şəkildə qəhrəmanların hələ həyatda olmalarını, onların dinləyicilərin və söyləyici-

lərin müasirləri olduqlarını, hadisələrin bu günə bağlılığını göstərir: “Toydan sonra Qara Qulaməli yenə öz yolu ilə getdi. Şahzadə Qəzənfəri xalq özünə padşah seçdi. Qəzənfər Şahbaz pəri ilə var-dövlət içində ağ günlər keçirib ömür sürməyə başladılar” (41, 42); “Ərlə arvad çönüb baxanda qoca yox oldu. Onlar başladılar orada yaşmağa, biz də burada” (74, 37); “Nağil tamama yetdi, camaat da durub evlərinə getdi” (34, 67); “Onlar orada şad oldu, siz də kaldırıp, davullar dövdürerek getirtmiş onu köyden ve tamam kırk gün, kırk gece toy, düğün edip almış oğluna... Onlar yemiş, içmiş, muratlarına geçmişler. İşte o gündən geri, bu dağın adı “Köse dağı”, köyün adı da “Ese köyü” olup kalmış” (84, 98); “Herkes karısını alıp, yemiş, içmiş, muratlarına ermiş. Şimdi onlar zevk ve sefalarında olsunlar, biz gelelim kendi işimize... Gökden üç elma düşdü. Biri anlatanın, biri söyleyenin, biri de benim...” (99, 8); “Kırk gün kırk gece düğün yapıp oğlu ile Güneş Kızını evlendirmiş. Hepsini birlikde mutlu yaşamaya başlamışlar” (99, 29); “O gündən sonra saraya bir daha dönmemiş. Torunlarının yanında kalmış. Onlarla oyalanıp oynamış. Kalan ömrünü kızının yanında geçirmiş. Ben de bıraktım da geldim” (86, 309).

E.Todoran hesab edir ki, bu tip ifadələr onu göstərir ki, nağil qəhrəmanları ölmür, onlar mifoloji dünyagörüşə əsasən bütün yer sakinləri kimi ölümsüzdürlər. N.Roşiyanyaya görə, bu fikri nəzərdə saxlasaq, formul bir qayda olaraq, daha bir elementi əmələ gətirir (121, 76). Nəticədə iki bir-birindən asılı elementlərdən ibarət formul yaranır, beləliklə, nağil qəhrəmanlarının zamanda mövcudluğu adi insanların real yaşam müddəti ilə uyğunlaşır. Belə formullar dini təfəkkürdən irəli gələrək, insanların cismən ölməsi, ruhən yaşaması ilə əlaqədar ola bilər. Bu sonluqlar həmçinin söyləyicilərin öz qəhrəmanlarına əbədi həyat arzu etmələri, onların ölməzliyinə inanmalarından irəli gələ bilər. Sözügedən fikirlər sonluq formulları ilə yanaşı, başlanğıc formulları sisteminə də daxil olur. Bu formul sistemlərində hər bir təsdiq adətən birbaşa və dolayı yolla inkarla müşayiət olunur.

Beləliklə, belə formulların birinci hissəsi əsas məqsədi dinləyiciləri təsvir olunan hadisələrin doğruluğuna inandırmaq olan təsdiq elementinə (V), ikinci hissəsi isə bu təsdiqi şərtləndirərək, nəticədə onu absurda (V) gətirib çıxarır (121, 77). Bəzən formulun ikinci hissəsi iştirak etmir, çünki burada nağıl qəhrəmanlarının ölməzliyinin mümkünlüyünə inamsız yanaşılır. Həmçinin bu söyləyicilərin hər şeyə “yuxarıdan”, ironiya ilə baxmaları ilə əlaqədardır. N.Roşyanu hesab edir ki, məzəli cəhətlər qəhrəmanların “hələ ölməmələri”, nağılçının dinləyiciləri gedib buna əmin olmaları üçün dəvət etmələrini göstərən formullarda çox hiss olunur. Bu cür sonluq formulları Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında azlıq təşkil edir. Məsələn, “Büyük ziyafətlər çekildi. Bizi də davət etdilər. Yedik içdik. Sizləyə de bir sini dolusu yemək göndərdilər. Yüklənib sırtımıza, yola koyulduq. Yolda qarşımıza bir köpekçi çıxdı.

– Nədir o? diye sordu. Biz de:
 – Dügün yemeyidir. Dostlarımıza götürecegiz, dedik.
 – Ver ben yiyeyim, ded. Köpek artık söz söyledi.
 – Ben de sahanın kenarıyla köpeğe uyruğu vurdum. Kuyruğu kopdu. Koca alıcın yanına düştü.
 – İnamazsanız gidip bakın...” (85, 92);
 “Şimdi kafası gabak mı gabak... İnanmazsan git da bak” (102, 24). Azərbaycan nağıllarında belə formullar qələmə alınmayıb. Çox zaman söyləyicilər nağılın sonunda üstüörtülü şəkildə dinləyiciləri hadisələrin doğruluğuna inandırırırlar. Məsələn, “Məlik Məhəmməd qardaşlarını tapdı. Gəlib Məlik Cümşüdü arvadını da götürüb öz vilayətlərinə getdilər” (37, 101); “Deyirlər, nə qədər ki Nərbala sağ idi, qorxudan heç kim yoxsullara zülm eləyə bilmirdi” (35, 302). Sadaladığımız ənənəvi sonluq formulları tədricən maddi sübut kimi öz mənalarını itirir, onlar yalnız bədii funksiyalarına görə istifadə olunurlar.

Sonluq formullarının digər tipi başlanğıc formullarında olduğu kimi, qeyri-mümkün, məzəli situasiyalarla qonaqlıqda iştirakın mümkünlüyünü, nağılın doğruluğunu inkar edir. N.Roşi-

yanu Avropa və Asiyanın müxtəlif bölgələrindən toplanan nağıllardan belə formulların bir neçəsini sadalayır: “Mən də orada idim, soba üçün odunu şiş ilə, suyu xəlbir ilə, zarafatları isə vedrə ilə daşdım”; “Mən də orada idim, odunları toxa ilə yardım, suyu xəlbir ilə daşdım, yumurtaları dırmıqla yığdım” və s. (121, 56). Azərbaycan və Türkiyənin ayrı-ayrı bölgələrindən toplanmış nağıllarda həm qonaqlıq məclisləri, həm də başqa durumlarla əlaqədar özünəməxsus qeyri-real, gülüş doğuran yekun cümlələr çoxlu saydadır. Məsələn, “İskəndərin anası oğlunun bu sözlərini eşidənnən sonra düz gəldi evlərinə. Burada nağıl tamam oldu, qazan aşla doldu, toxlar yedi, aclar doydu” (40, 143).

Yalnız Türkiyə nağıllarında rast gəlinən söyləyicinin ziyafətdən geri dönərkən qurbağa və ya itlə rastlaşması və əlindəkiləri itirməsi və dinləyicilərin qarşısına boş əllə çıxması bu qəbildən olan formuldur. Məsələn, “Bana da bir sini baklava verdilər. Yemedim. Size getirecekdin. Aldım siniyi. Vurdum omuzuma. Ortaköyün deresinin kenarından gecerken kurbağalar vırak vırak dedilər. Ben de bırak bırak anladım. Ben de bıraktım da geldim” (99, 129); “Padişah konuşa dursun, düğün kırk gün, kırk gece sürmüş. Duyan düğüne koşmuş. Ben de düğüne gittim. Kısmetime bi az patates kebabıyla fasulya salatası düşdü. Allaha şükür olsun. Yedim doydum. Son olarak da yoğurt tatlısıyla baklava getirdiler. Aldım tatluları size getirmek için yola çıktım. Tam develerin yanından geçerken kurbağalar “vırak vırak” dedilər. Bende “bırak bırak” sandım. Baklava ve yoğurt tatlısı tepsi-lerini derenin kenarına bıraktım da geldim” (99, 269).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan və Türkiyə nağıllarından araşdırdığımız ənənəvi sonluq formullarında zarafat və ironiya ilə deyilmiş ifadələr, məzəli xarakterli sözlər tez-tez iştirak edir. Bu yolla söyləyici nağıl dünyasını “uçurur”. Ancaq belə xüsusiyyətlər bütün təhkiyəyə aid edilmir. Həmçinin bu cəhət uzun təhkiyə zamanı diqqətini bir yerə cəmləyən dinləyicilərin yorğunluğunu aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır: “Burda nağıl tamama yetdi. Hamı durub evlərinə getdi. Göydən üç alma düşdü, üçü də

öz ağzıma düşdü” (40, 230); “Düğüne ben de davetliydim. Giderken yolda ayağıma diken battı. Topallamaya başladım. Bakdım yol uzun. Geri evime döndüm” (85, 199).

Söyləyicinin hədiyyə almasını N.Roşiyanu sonluq formullarına daxil olan yeni motiv (C) hesab edir və İ.Kunoşun topladığı türk nağıllarından nümunə gətirir: “Toy barədə eşidəndə getdim, mənə zəfəranlı plov verdilər. Yolda gedərkən it hürə-hürə gəlib ayağımdan yapışdı. Plovu əlimdən saldım və qaçmağa başladım, qarşıma siçan çıxdı. O ora-bura qaçanda haradansa bir ərəb peyda oldu. O qışqırdı: “Tut onu, öldür!” – siçan isə qorxudan burnuma girdi, mən asqırdım, ərəb isə dedi: “Allah bəlanı versin!” – mənim boynuma vurdu: mənə elə gəldi, gözlərim alnıma çıxdı. Əgər toya tələssən, burnuna siçan girər” (121, 68). Türk xalqlarının nağıllarında üstünlük təşkil edən bu motiv folklor sirkulyasiyası nəticəsində Balkan və Şərqi Avropa xalqlarının nağıllarına da sirayət edib. Əlbəttə, sonluq formullarına daxil olan bu yeni cəhət ciddi qəbul edilə biləcək “arqument” daşımır. Azərbaycan və Türkiyə nağılları üçün xarakterik olan “Göydən üç alma düşdü”, Azərbaycan nağıllarında işlənən “Mən yüz yaşayım, siz iki əlli, hansı çoxdu, siz götürün, yerdə qalanı mənim” və yalnız Türkiyə nağıllarında rast gəlinən söyləyicinin ziyafətdən geri dönərkən aldığı payı itirməsi və dinləyicilərin qarşısına boş əllə çıxması formulları məhz bu qəbildən olan sonluq formullarıdır.

V.Pomerantseva hesab edir ki, inkar xüsusiyyətlərinin xas olduğu sehrli nağılların sonluq formullarının əsas funksiyası dinləyiciləri nağılın fantastik dünyadan real dünyaya yönəldilməsindən ibarətdir. Əgər başlanğıc formullarla söyləyici təhkiyə üçün, nağılın dinlənməsi üçün müəyyən xoş atmosfer yaratmağa cəhd edirsə, sonluq formulları ilə bu atmosferi dağır (121, 57).

N.Roşiyanu bu halı yaradıcı xülyanın bəhrəsi kimi nağılın öz spesifik xüsusiyyətindən irəli gələn sonluq formulunun mütləq qanunu olan qaydalara çevrildiyini söyləyir. Yəni sözügedən C elementi (söyləyicinin hədiyyə alması) digər elementlərlə birgə (A, B, D) nağılların qanunlarına tabe olan xalq yaradıcıla-

rının təxəyyülünün bəhrəsinin bədii üsuludur. (121, 72). Biz də hesab edirik ki, söyləyici ümumi ənənəvi qanunauyğunluqları əsas tutaraq öz auditoriyasını əlində saxlamaq istəyi ilə nağıldan real həyata uyğun nəticə çıxartmaq üçün formullara müəyyən elementlər daxil edir.

N.Roşiyanu öz araşdırmasında sonluq formullarına xas olan R elementini (söyləyicinin birbaşa və ya dolayı yolla mükafatlandırılması) xüsusi qeyd edir. Bu cəhət dünya xalqlarının nağıllarında çoxluq təşkil edir. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında isə belə sonluqlara az rast gəlinir. Həmçinin bu ənənə şifahi təhkiyəyə aid olduğundan qələmə alınmaya bilər. Baxmayaraq ki, söyləyicinin danışdığı nağılın qarşılığında müxtəlif hədiyyələr (gül, yemək, geyim, əşyası və s.) alması faktı bölgələrdən, ənənədən asılı olmayaraq, geniş yayılıb. Bu nağılçıların şəxsi xarakterindən irəli gəlir.

Bəzən söyləyicilərin mükafatlandırılması məsələsinə digər xalqların nağıllarının müxtəlif yerlərində də rast gəlmək olur. Məsələn, bir alman söyləyicisi nağılın ən maraqlı yerində dayanaraq, dolayı yolla buna işarə vurur: “Boğazımın suyu qurudu, elə burada nağılın sonudur” (121, 73). Ancaq Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında biz belə formullara rast gəlmədik. Folklorçuların fikrincə, R elementinin (söyləyicilərin mükafatlandırılması) üstünlük təşkil etdiyi ödəmə formulları əvvəllər nağılın əvəzində söyləyiciyə yaxşı qulluq göstərmək üçün dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədi daşıyırdı. Hətta mükafatlandırma qazanc mənbəyi kimi də çıxış edirdi. Hazırda Azərbaycan və Türkiyənin xalq ifaçıları arasında da öz beyinlərinin məhsullarının qarşılığında nə isə əldə etmək istəklərinin olması təcrübədən bəllidir. Ancaq belə formulların toplayıcılar tərəfindən yazıya alınması məqsədəuyğun bilinmir.

Sadalanan sonluq formullarından başqa, söyləyicilər nağılları mənəvi-əxlaqi nəticə (M), yaxud atalar sözü, məsəl və aforizmlərlə də bitirirlər. Bu sıraya Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının nağıllarının sonunda çox işlədilən nəsihət, deyim, alqış,

dua xarakterli ibrətamiz yekun ifadələr daxildir. Hətta sosial istiqaməti bəlli olan kəskin iraddan ibarət formullar da mövcuddur. Məsələn, “Mən onda qəsdən elədim ki, siz çıxıb, gedib özünü zərərçək axtarasınız. Çünki öz əli ilə qazanmayıb ata malına göz dikənlər axırda bədbəxt olurlar” (36, 274); “Qardaşlar gördülər ki, doğrudan da güc birlikdədir” (4, 466); “Bunun mənası budur ki, göydən bəla enəndə adamın heyvanına-zadına enir. O, qadama sovuşdurmaqdan ötürür. Bu, qadama qoymadı heyvanla sovuşdurma, canını qurban verdi. Bu da bunnan getdi” (74, 242); “Oğul həmişə hamıya yaxşılıq elə! Görürsən ki, ölüyə də yaxşılıq eyləyəndə yerdə qalmır” (36, 288); “Dünyada bilik, bir də iradə hər şeyə üstün gəlir” (39, 255); “Əsgərin də bəxti belə gətirdi. Allah həmişə, hər yerdə yaxşılardan Allahıdır. Nağılimız da burda bitdi” (11, 185); “Mərdlik eləyəndə adama Allah da verər” (60, 194); “Düzenle düzencinin elindən kurtuluş olmaz. Onlara məsal... Bizlere ümür...” (99, 162); “Gördün mü karıcığım, bənə sana Allahdan ümüt kəsilməz deməmiş miydin. Öyle verməyən Allah böylə verdi, həm öyle bir evlat verdi ki hər evedə nasip olmaz, bunun gibisi... Yaşarsak, elimizə bir tas su verir; ölsək, arkamızdan mevlit oxur; bizim de isteyimiz bu deyil miydi, muradımız hasil oldu işte!” (84, 90); “Demək ki demiş, insan yazğını dəyişdirəmez” (102, 196).

Sözügedən formulların deyim tərzini eyni olmasa da, xalqların tarixi-etnoqrafik kökləri eyni olduğundan məna baxımından oxşar xüsusiyyətlər çoxdur. Həmçinin bu tip formullar nağılın məzmunundan irəli gəlir. Məsələn, “Allah guluunu kötü qarışerindən əmin eylesin... der başqa bir şey söyleməmiş” (102, 110); “Ama dünyada, ölümün dışında her şeyin bir çaresi vardır” (102, 202); “Sirrini açığa vuran hayatta kalamaz” (81, 24); “Masal bu olmaz demeyin, her şey olur da. Darıcı nənəniz Size iyi anlayasınız diye böyle başından geçmiş gibi anlatır. İyiyler yaşasın kötüler yok olsun. İyilik eden iyilik bulur unutmayın. Gökden düşen üç elmayı paylaşmayı unutmayın” (81, 25); “Onun için demişler, sen iyi ol da, kam belasını bulur” (81, 32);

“Taktirin yazdığını tədbir bozamamış” (81, 40); “Yolda içlerinden biri : -Azgınlığın sonu budur, demiş. Bir diğeri de: - Eden bulur. İnileyen de ölür, demiş. Bənə bıraktım da geldim” (85, 145); “Hz. İsa der ki, “Ölüyü diriltmək cahili yola getirməkten çox hayırlıdır, çox kolaydır” (96, 227); “Atalar deyib ki, üç yüz il yox, min ildən də sonra su gələn arxdan bir də gələr” (74, 229); “Dünyada bilik, bir də iradə hər şeydən üstün gələr” (40, 15); “Qismətdən qaçmaq olmaz – dedi Badi-Səba Allah özün günahından keçsin! Onlar qalan ömürlərini birlikdə xoşbəxt yaşayıb ömür sürdülər. Onlar mətləblərinə çatdılar, siz də bütün arzularınıza çatasınız.” (41, 105); “Əsil qazanc zəhmət, bacarıq, ağıl nəticəsində əldə edilir” (34, 321).

Bu qəbildən olan formullar xalqların milli özünəməxsusluğunu, tarixini, ənənəsini, dinini, mənavi dəyərlərini, məişətini özündə əks etdirir. Hikmətli deyimlərdən, atalar sözlərindən geniş surətdə yararlanıldığı müasir dövrün nağıllarında da bu tip formullardan çox istifadə olunur: “Bənə bu masalı kurarkən, dilim gölgesindən kərkup, onun tutsağı olabileceğini yansıtmaya çalıştım. İyilik yap altın olsun. Gönülden iyilik yapanlar hiç bir zaman karşılık beklemezler. İyiliği yaptıktan sonra unuttur giderler. İyiliğin eninde sonunda ödüllendirileceğini düşünüyorum. Ama, iyilik yapan herhangi bir karşılık beklememeli” (137); “Almanı götürür, silib deyir:

– İndi mən bunu yiyim, gör qismətimdi, ya yox?

Deyir:

– Oğul, ye, yesən qismətindi, yeməsən yox.

Yəni Allah verməsə, bəndə versə də onun mənası yoxdur” (21, 245).

M.Həkimovun topladığı nağıl mətnlərində “Amin” kəlməsi ilə bitən alqış xarakterli maraqlı formullar çoxluq təşkil edir. Məsələn, “Bəli, onlar yüzü qoydular böyrünə, görüm sizi də iki əllini qoyun böyrünü zə. Amin!” (23, 293); “Qoy Allah hamının əvvəlini gətirincə, axırını gətirsin. Amin!” (23, 291) və s.

Yekunda N.Roşiyanu bir çox xalqların nağıl söyləyicilərinin toyda və ya qonaqlıqda iştirakı ilə bağlı sonluq formullarının altı elementdən ibarət olduğunu qeyd edir:

1. P– söyləyicinin nağıl ziyafətində iştirakı;
2. A– söyləyicinin nağıl ziyafətində fəaliyyəti;
3. D– söyləyicinin hadisə yerindən dinləyicilərə yönəlməsi;
4. B– yönəlmənin məqsədi- nağıl barədə xəbər verilməsi;
5. C– nağılçı hədiyyə alır.
6. R– nağılçı mükafat istəyir (121, 84-85).

N.Roşiyanu sadalanan elementlərin bütün variantlarını qeyd almışdır:

A– həqiqətəuyğun, mümkün fəaliyyət: A1 – “orada yedim”; A2 – “içdim”; A3 – “oynadım” və s; Av – həqiqətəuyğun olmayan, qeyri-mümkün fəaliyyət: Av4 – “vertolyotla odun daşdım”; Av5 – “xəlbirlə su daşdım”; Av6 – “vedrə ilə zarafat daşdım”; Av7 – “dırmıqla yumurta daşdım” və s.

D – nəqliyyatın həqiqətəuyğun növü: D – “nəqliyyat növü” göstərilir; D1– atın tərkisi; Dv – nəqliyyatın həqiqətəuyğun olmayan növü: Dv2 – arı; Dv3 – təkər, Dv4 – kirpi, Dv5 – toyuq, Dv6 – balaca qaşiq, Dv7 – ağsaq dovşan, Dv8 – güllə, Dv9 – kirpi və s.

B – nağıl; Bv – uydurma (yalan).

C – həqiqətəuyğun hədiyyələrin alınması; Cv – həqiqətəuyğun olmayan hədiyyələrin alınması; C (Cv) – hədiyyələrin itirilməsi.

R – “mükafatlandırma formulu”: “buna görə mənə mükafatlandırın”, “hədiyyə gözləyirəm” (121, 85) və s.

Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarının nəzərdən keçirdiyimiz ənənəvi sonluq formullarının çoxu bu sistemdəki elementlərə uyğun gəlir. Söyləyicinin nağıl ziyafətində iştirakı və oradakı hər hansı bir həqiqətəuyğun və uyğun olmayan hərəkəti Azərbaycan nağıllarından çox Türkiyə nağıllarının sonunda rast gəlinir. Söyləyicinin sonda hadisə yerindən dinləyicilərə yönəlməsi həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarının sonluq for-

mullarında çoxlu saydadır. Dinləyicilərə yönəlmənin məqsədi və çatdırılan nağıl olaylarının sonda həqiqət və ya uydurma olması barədə informasiya Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında bərabər saydadır. Türkiyə nağıllarının sonu üçün ənənəvi olan nağılçının doğru və ya yalançı hədiyyələr alması, bəzən isə onu yolda itirməsi barədə formullar Azərbaycan nağıllarında demək olar ki, yoxdur. Mükafatlandırma formulları isə həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarının sonunda azlıq təşkil edir.

N.Roşiyanın sistemləşdirdiyi ənənəvi nağıl formullarına əsasən Azərbaycan və Türkiyə nağıllarından araşdırdığımız sonluq formullarından başqa, bu xalqların milli özünəməxsusluğunu ifadə edən digər oxşar və fərqli sonluq formulları da mövcuddur. Nağılların məzmunundan, hadisələrin gedişatından irəli gələn məntiqi yekun və ya əqli nəticə kimi təqdim olunan sonluq formulları buna misal ola bilər. Forma etibarını ilə formul sayılan belə sonluqlar nağılların məzmununun nəticəsi olduğu üçün Azərbaycan və Türkiyə nağıllarına fərqli şəkildə təqdim olunur: “Əziz dinləyicim, sizin də axırınız Məhəmməd və Sənubər kimi xoşbəxt olsun, amma siz yalan danışmayın” (55, 43); “Bu gündən sonra mən ovçuluq sənətini yerə qoydum. Mən günahsız qanlar tökməyəcəm. Qoy vətənimizdə turaclar, qırqovullar insanlardan qorxmasınlar” (55, 132); “Dedi ki, doğurdan da dünya belə getməz, indi qardaş, dünya belə getməz” (74, 240); “Beləlikə, hələ uzun müddət hamının pisləklə xatırladığı qəddar qız öz cəzasına çatdı. Fatma isə şah Məmmədlə kef çəkib dövrən sürdü” (41, 21).

Türkiyənin tanınan folklorşünası E.C.Günəyin topladığı nağılların sonunda məzmunun irəli gələn və “göydən üç alma düşdü” formulundan ibarət qeyri-adi sonluq formulları variantları işlədilir: “Velakin cümləmizin üstünə hayırlar günler açılsın, bir akşam Bahtiyar çıxıp geline, başlarına öyle bir gün doğmuş ki. Gayri ne siz sorun, ne ben söyleyim, dünya onların olmuş sanki! Uğur taşını da ocak başına asınca bir daha ne bir uğusuzluğa uğramışlar; ne de kara üstüne kara bağlamışlar; Gülbaharla günlerini gül, gönüllerini bahar edərək yemiş, içmiş; bahtiyarlığa ermışler.

Gökden üç elma daha düşmüş, hasret çekenlerin başına!” (84, 354); “Cümle alem ermiş muradına biz çlkalım kerevetine. Gökden üç elma daha düşdü. Hakkından fazla hak istemeyenlerin başına” (84, 40); “Gökden üç elma düşmüş, doyulur mu tadına! Biri bu masalı okuyup dinleyenlere; biri Sabırtaşından daha sabırlı olup, yerine göre ağlamasını gülmesini bilenlere; birini de yine okudum, üfledim; insan çocuğumun ruhuna bağışladım...” (84, 237). Bu tip formullar folklorçunun öz təxəyyülünün, qələminin məhsuludur və digər nağıllarda rast gəlinir.

Bəzən sonluq formulları nağılların təhkiyəsi, məzmunu ilə heç uyğunlaşmır. Belə formulları da ənənədən gəlməyən müasir formullar hesab etmək olar. Söyləyicilər onları mexaniki olaraq, nağılı maraqlı və rəngarəng sonluqla bitirmək məqsədilə işlədirlər. Məsələn, “Uşaxlara belə nağıl deyirdim, tay ayrı nağıl bil-mirəm” (22, 148); “Nağıl qaldı orda, biz burda, Fındıqla qoz, bir girdəkan tərəziyə vurduq təkən, şah Şah Abbas cənnətməkan” (1, 124); “Ustamızın adı Hıdır, elimizdən gelen budur. Gökden üç elma düşdü. Biri benim, ikisi de sizin” (98, 61); “A canlarım, bıraktım kötü devi, geldim buldum sizi iyi” (85, 490). Bu sıraya Azərbaycan və Türkiyə xalq nağıllarının sonunda az rast gəlinən və fərqli variantlarda səslənən ritmik söz oyunu, yaxud metafora ilə deyilmiş sonluqları da aid etmək olar. Məsələn, “Göydən üç alma düşdü, birini söyləyən yedi, birini kəsin siz yeyin, birini də siz yeyin, birini də yolda Pirimin atının qabağına çıxan ilanın xoruz yarı bölüb yesinlər. Mən sağ, siz salamat, mən yüz yaşayım, siz iki əlli, hansı çoxdu siz götürün, yerdə qalan mənim olsun” (40, 15); “Burada nağıl tamam oldu, qazan aşla doldu, toxlar yedi aclar doydu” (35, 143); “Yav bu yaştan sonra sen okumayı ne yapacaksın, yazmayı ne yapacaksın. Eline geçmiş bir katır, yesene çatır, çatır der. Masal da burada biter” (81, 64); “Onlara kömür... bizlere ömür...” (99, 153); “Onlar ermiş muradına. Ustamızın adı Hıdır, elimizdən gelen budur. Gökden üç elma düşdü. Biri benim, ikisi de sizin” (98, 61) və s.

Daha asand yola əl atan, söz oyunu qurmaq istəməyən söyləyicilər nağılın bitməsini sadə yolla, bir cümlə ilə, Azərbaycan nağıllarının sonunda “Burada nağılımız bitdi”, “Bu da son”, Türkiyə nağıllarının sonunda isə “Masal bitmiş”, “Masal sona eriyor”, “Burada bitiyor” variantları ilə və ya digər sadə yekun cümlələrlə bitirirlər. Bunlar sadə sonluqlu ənənəvi formullardır. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında belə formullara tez-tez rast gəlmək olar. Məsələn, “Altı dul qadının hekayəsi bununla bitir” (36, 321); “Hamı Məhəmmədi alqışladı. Məhəmməd ədalətli padşah oldu” (55, 65); “Bu əhvalatı hamı bildi. Loğmanın ağlma heyran qaldılar” (40, 123); “Bu da bunnan getdi” (74, 242); “Bu da belə getdi” (21, 177); “Padşah kiçik qızını çağırtdırıb, ondan üzr istədi, oğlanı isə taxt-tacına varis elan etdi” (41, 74); “Bundan sonra Gülabla İlyas şəhərin ən gözəl qızlarına evlənib, doğma qardaş kimi yaşamağa başladılar” (41, 150); “Böylece masal bitiyor” (81, 19); “Mutlu bir hayatları olmuş” (81, 126); “Burada bitiyor” (81, 134); “Masal da bitmiş” (85, 289); “Karı koca güzelliği bir-birlerinde aramışlar. Bulmuşlar” (85, 449).

Bir sıra Azərbaycan və Türkiyə nağılçıları isə nağılların məzmunundan və öz istəklərindən irəli gələn sonluqları deyir, onun ardınca həmin sadə sonluq formullarını işlədirlər. Bunları qarışıq tipli sonluq formullarına aid etmək olar. Məsələn, “Demək ki, Allahın yazısı bozulmuyormuş. Ben öyle yazmadım, şöyle yazdım sanıyordum. Yiyor içiyor oradan muradına geçiyor” (81, 51); “Yav bu yaştan sonra sen okumayı ne yapacaksın, yazmayı ne yapacaksın. Eline geçmiş bir katır, yesen çatır, çatır, der. Masal da burada biter” (81, 64); “Əlqərəz, hər iki şah atlanıb düşdülər yola. Gəlib çıxdılar bu şahın torpağına. Qırx gün, qırx gecə yeyib-içdilər” (74, 185); “Nuşapəri xanım əvvəlcə adam elədiyi küçüklərə yeddi gün yeddi gecə toy elədi, əmi qızıyan əmi oğlunu bir-birinə çatdırdı. Sonra başladı özlərinə qırx gün, qırx gecə toy vurdurdu, bütün fağır-füqərəyə, əlsiz-ayaqsızlara xörək payladı. Bunlar fağır-füqəranın tərəfində olub,

camahatnan yaxşı rəftar elədilər. Onlar yeyib-içib yerə keçdilər. Siz də yeyin-için, muradınıza çatın” (32, 25).

Nadir hallarda həm Azərbaycan, həm də Türkiyə xalq nağılları ənənəvi formulsuz, sadəcə hadisələri yekunlaşdıran bir cümlə ilə bitir. Məsələn, “Atası da gəldi gördü ki, qızların üçü də evdədi” (34, 11); “Yeşil vadi yamaçlarında boyunlarını büküb, taşlarda tünyerek bekleşən akbabalar, yüreklerde taş çölü özlemiyle dinazorları izleyip durdular...” (142). Bu söyləyicilərin formullardan yararlanmamaq və nağılı tez başa vurmaq istəyindən asılı ola bilər. Bəzi nağıllar isə hadisələrə yekun vurulmadan, dialoq şəklində, yenə də ənənəvi formulsuz bitir. Bu zaman dinləyicilərin özləri hadisələrdən nəticə çıxartmağı bacarmalıdır. Bu qəbildən olan sonluq formulları Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında fərqli variantlardadır. Məsələn, “Torpaq onu kənara tulladı. Nə qədər əlləşdilər, qəbir qışqırır dedi:

– Ay aman, məndən uzaq eləyin!

– Torpaq qışqırır dedi:

– Ay aman, onu məndən uzaq eləyin!

– Kəllə də elə bunu sevirdi.

– Bir təpənin başında tullanıb- düşür, həmişə deyirdi:

– Qırx qanan eləmişdim, qırx birini də elədim. (39, 127);

“Bir gün oğlan əmisinə dedi:

– Əmi, biz gedəsiyik.

Gedəsiyik, deyəndə tacir dedi:

– Gərək mən sana bir peşkəş verəm. Bu tacir Əhməd çox gəzmişdi, əlinə sehri bir toqqa keçmişdi.” (74, 142);

“Yolda içlerinden biri:

– Azgınlığın sonu budur, demiş. Bir diğəri de:

– Eden bulur. İnileyen de ölür, demiş. Ben de bıraktım da geldim” (99, 145);

“Kocakarının oğlu eve varmış.

Anasına:

– Ana kadın, demiş.

Anası da:

– Gözü kor olmayaası. Unu yolladım, un oldun. Nerelerde kaldın be oğlum? Demiş.

Oğlu:

– Ne oldu ana kadın? Diye sormuş.

Kocakarı da:

– Hani unlar, hani buğday? Demiş. Ben de bıraktım da geldim. (86, 512)

Türkiyə nağıllarının sonunda mənfi obraza cəza vermək üçün təklif olunan “At mı istərsin yoksa satır mı” ifadəli dialoq tipli sonluq formulları da bu qəbildəndir:

– “Padişah oğlu anasıyla ebeye dönmüş. Onlara sormuş:

– Söyleyin bakalım. At mı istersiniz yoksa satır mı?

Padişah karısı:

– Oğlum satır düşmanımızın boynuna, bize iki at ver seyran edelim” (86, 30). Bu onu göstərir ki, səhvini başa düşən mənfi obraz daha ağır cəzadan qurtulmaq üçün ata üstünlük verib aradan sıxmaq istəyir. Formul Azərbaycan nağıllarının sonunda işlədilmir. “Şəminin nağılı”nda sonda mənfi obraz olan Şəminin aqibəti sonda belə olur. Ancaq bu Türkiyə nağıllarından fərqli olaraq, ənənəvi hal almayıb və formul kimi formaləşə bilməyib. Azərbaycan nağıllarında rast gəlinməyən sonluq formullarından digəri nağılın məzmunundan asılı olaraq, ya mənfi, ya müsbət qəhrəmanın, ya da bu qəhrəmanların timsalında onlar kimi insanların ruhuna almaların bağışlanmasını ifadə edən formullar E.C.Güneyin topladığı nağıllarda çox istifadə olunur: “Gayrı karadı köz, tükəndi söz; gökden üç elma daha düşdü anasız kuzulara kol, kanat olanların başına...” (84, 185); “Tamam üç gün, üç gece öyle bir şenlik, şadumanlık yapmışlar ki, felek bile girmiş, yeniden bir yaşına, Allah da bereket üstüne bereket yağdırmış toprağına, taşına; meleketin de yüzü gülmüş, onların da... Artık ne bir dert, ne bir mihnet... Dövlet üstüne devlet sürüp, mürüvvet üstüne mürüvvet görmüşler; yemiş, içmiş, muratların ermişler. Gökden üç elma daha düşdü; yerini, yuvasını dağıtmayanların başına...” (84, 315). Bu formulda səslənən “felek bile girmiş bir yaşına”

deyimi Türkiyə nağıllarının sonunda çox işlədilir. Məqsəd inanılmazacaq situasiyalar və sözlər qarşısında heyranliyi bildirməkdir. Azərbaycan nağıllarında bu formula rast gəlinir.

Bu fəsildə nəzərdən keçirdiyimiz əksər sonluq formulları Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının daxili zənginliyindən, yumor hissindən, poetik qabiliyyətindən, yəni şəxsi keyfiyyətlərindən və fantaziyasından asılıdır. Yəni peşəkar nağıllarla həvəskar söyləyicilərin təhkiyəsində səslənən ənənəvi formullar bir-birindən fərqlənir. Auditoriyanın emosional vəziyyəti, dinləyicilərin reaksiyası da önəmli yer tutur. Qeyd etdiyimiz kimi, yaxın tarixi yolu keçmiş, dili, mədəniyyəti, folkloru oxşar olan Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının zəngin təcrübəyə malik nağıl söyləyiciləri bəzi variantlar istisna olmaqla, epik ənənədən gəldiyinə görə, əksər sonluq formullarını demək olar ki, təkrarlayırlar. Bunu araşdırmalarımızdan, gətirilən nümunələrdən də aydın görmək olur. İ.Rüstəmzadə bildirir ki, Qarsdan toplanan nağılların formulları ilə Azərbaycan nağıllarının sonluq formulları arasında da ehtəs bir ciddi fərq müşahidə olunmur. Məsələn, “Bu da burda sona erdi”, “onnar yedi-işdi yerə geşdi, biz də metti-murazımıza erdik”, “artux Avçı Ehmetin hikayəsi burda sona erdi”, “yedilər, işdilər, muradına erişdilər, gögden iki tene alma düşdü. Biri benimdi, biri de söylüyenin” və s. bu kimi formullar işlədilir (68, 104).

Ümumiyyətlə, sonluq formulları başlanğıc və təhkiyə (medial) formullarından fərqli olaraq, müasir söyləyicilərin dilində daha çox dayanıqlıq göstərir. Yəni digər formullarla müqayisədə sonluq formullarının bütün nağıllarda iştirakı vacibdir. Söyləyicinin toy məclisində iştirakı ilə bağlı olan sonluq formulları Azərbaycan və Türkiyə, həmçinin başqa xalqların nağıllarında tez-tez işlədilir. Sonluq formulları Azərbaycan folklorunda sehrli nağıllarda daha rəngarəng şəkildə işlənir. Ənənəvi sonluq formullarının əsas funksiyası dinləyiciləri həqiqət dünyasına gətirməkdir. Yüngül zarafatın, istehzanın köməyi ilə sonluq formulları nağıl dünyasını alt-üst edir. O.Əliyev hesab edir ki, hər bir sonluq formulunda sevimli qəhrəmanın xoşbəxt həyatı,

onun istəklərinin həyata keçməsi, həqiqətin təntənəsi ifadə olunur. Deməli, sonluq formullarında nağılçı qəhrəmanın toyu və ya haqlı qələbəsi, xoşbəxtliyi haqqında yığcam məlumat verir, dinləyiciləri nağıl aləmindən real aləmə gətirir. Zəhmətkeş xalqın yüksək əxlaqi, demokratik dünyagörüşü və nikbinliyi bu formulların ideya istiqamətini müəyyənləşdirir (53, 99). Nağılların başlanğıc və sonluq formulları nağılların əsas janryaradan əlamətlərini, onun poetika və üslubiyyətini təcəssüm etdirir. Bu onların semiotika baxımından digər üslubi stereotiplərlə müqayisədə daha yüksək dərəcəsini müəyyən edir (53, 77).

Beləliklə, nağılların başlanğıc və sonluq formulları nağılların mövcudluğunun sonrakı mərhələsində yeni funksiyalar əldə edir. Fantastik, qeyri-müəyyənlik xarakteri daşıyan formullar tədricən dəqiq və konkretliklərlə əvəz olunur. Başlanğıcda xronoloji koordinatlar meydana çıxır, lokallaşma isə həqiqətə uyğunlaşmağa başlayır. Həmçinin sonluqda xronologiya konkretləşdirilir. Söyləyicinin gərginlikdən yaxa qurtarmaq üçün yumşalması və sonda hadisələrin lap daxilinə can atması nağıl dünyası ilə həqiqətin yaxınlaşmasını bir daha sübut edir. İ.Razumova formulu bir tərəfdən nağılın məhz məzmununa aid olduğunu söyləyir, digər tərəfdən onu nağıla aid olmayaraq, danışmaq və ideoloji kontekstdən ayrı hesab edir. Başlanğıc və sonluq formullarını “çərçivəyə salan formullar” adlandıran müəllif deyir ki, onların belə ikili təbiəti “təsdiq” və “inkar” formullarının mövcudluğu zamanı meydana gəlib. “Təsdiqlik” əlaməti formulların informativlik xüsusiyyəti, “inkarlıq” əlaməti isə onların nişanəli təbiəti ilə əlaqədardır (123, 75). Həqiqətən də başlanğıc və sonluq formulları məlumat xarakterlidir, təhkiyə formullarında isə daha çox təsvir üstünlük verilir.

Bir sözlə, nağıl mətnlərinin analizi onu göstərir ki, üslubi ənənə məhz ənənəvi formullarla, qeyri-formul təkrarlarla, qəlib ifadələrlə xarakterizə olunur. Ənənəvi formulların çox hissəsi nağıl janrının inkişafı boyu onunla birgə dəyişir, inkişaf edir. Bəziləri öz aktuallığını itirib, folklor səhnəsindən silinib gedir.

NƏTİCƏ

Digərləri isə bu günədək mövcuddur və ənənəvi üslubu hələ də qoruyub saxlayır. Sadələşmə prosesi sonluq formullarından da yan keçməmişdir. Digər formullar kimi sonluq formulları da bir neçə variantlarla folklor sirkulyasiyası nəticəsində bir bölgədən digər bölgəyə yayılaraq qalmaqda, sadələşməkdə və tədricən sıradan çıxmaqdadır. Belə ki, ənənəvi başlanğıc formulu ilə yanaşı, sonluq formulu da olmaya bilər. Yəni nağılçılar hər zaman söylədikləri nağılları hər hansı bir formulla başlamağa və bitirməyə məcbur deyillər.

Hələ əsrimizin əvvəllərində “fin məktəbinin” tanınmış nümayəndələrindən olan A.Olrik nağılla bağlı danışarkən bildirmişdir ki, “epik qanunlar” şifahi təhkiyənin azadlığını məhdudlaşdırır. Digər alimlərin fikrincə, formullarla zəngin nağıllardan tədqiqatçılar az yararlına bilirlər. Çünki belə zənginlik nağıl mətnlərinin sadəliyinə zərər vurur və mənasını korlayır. Ancaq bu ona əsas vermir ki, ənənə yaddan çıxsın, unudulsun.

Nağıllar özündə yaradıcı mətni təmsil edir və ənənəvi folklor mədəniyyəti sistemində estetik funksiyanı yerinə yetirir. Həmin funksiyanı digər janrlarda olduğu kimi, məhz ənənəvi formullar yerinə yetirir. Zənnimizcə, ənənəvi formullar olmazsa, nağıllar həm yaddaşlarda qalmaz, gələcək nəsillərə çatdırıla bilməz, həm də onların ənənəvi üslubi quruluşuna xələl gələ bilər. Formullar nağılın cəlbediciliyinin və aktuallığının bu gün də qalmağına kömək edir. Bu üstünlük nağılın keçmişdən bu günə gəlməsinə və gələcəyə körpü salmasına imkan yaradır.

Nağıl janrından yalnız elm adamları faydalanmır. Onunla həm toplayıcılar, həvəskar söyləyicilər, həm də kiçik yaşlı uşaqlar yaxından maraqlanırlar. Zahirən xəyali görünə də, nağıllarda tarixin, mədəniyyətin, etnoqrafiyanın, dilçiliyin, psixologiyanın və başqa elmlərin müəyyən izlərini görməmək mümkün deyil. Odur ki, nağılları toplamaq, onların üzərində hər dəfə yenidən işləmək aktual və maraqlıdır.

Nağılları geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq istəyən toplayıcılar və söyləyicilər xalq sənətinin bir növü kimi ya onu olduğu kimi saxlayır, ya da onun üzərində işləmələr aparırlar. Toplayıcıların çoxu isə dinləyicilərin marağını cəlb etmək məqsədilə nağılların ilk əslini olduğu kimi saxlamağa, yəni orijinal mətnini axtarmağa çalışırlar. Bu orijinal mətnlərin içərisində əsas yeri nağılların ənənəvi formulları tutur. Ənənəvi formullar nağılların ehtiyat xəzinəsidir. Onlar əsasən xalq danışığı dilindən götürülür. Belə ki, formulluq təkcə folklorda deyil, həm ədəbiyyatın bütün janrlarında, həm də şifahi nitqdə mövcuddur. Onların formalaşmasına müəyyən arxaik təsəvvürlər, adət-ənənələr, tarixlə yanaşı bütün janr sistemi təsir edir. Belə ki, həm forma, həm də məzmun baxımından “formul” məfhumu müxtəlif janr və xalq yaradıcılığı növlərində fərqlidir. Onların araşdırılması üçün şifahi ənənədən başlayaraq ədəbiyyatın digər ən mürəkkəb yazılı janrlarına da müraciət etmək gərəkdir.

Formulların çoxluğu şifahi nağıl təhkiyəsini yüngülləşdirir. Formullar, onların məzmunu, frazeoloji birləşmələrin sintaktik düzülüşü, təkrarçılıq, paralellizm, intonasiya və ritm maraqlı nağılı söyləyicilərin təqdim etməsinə, dinləyicilərin həvəslə mənimləməsinə kömək edir. Nağıl mətnlərinin analizi onu göstərir ki, üslubi ənənə məhz ənənəvi formullarla, qeyri-formul təkrarlarla, həmçinin leksik və qrammatik ifadələrlə xarakterizə olunur. Bir sözlə, xalq nağıllarını onların əsas tərkib hissəsi olan ənənəvi formullarsız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Azərbaycan və Türkiyə nağılları üzrə araşdırmamızdan belə nəticəyə gəlmək olur ki, tək bir sözdən, söz birləşməsindən, cümlədən, bir neçə cümlədən, hətta bir abzasdan ibarət ənənəvi formullar mövcuddur. Bütün formullar, stereotip ifadələr həmçinin ənənəvi motiv və süjetlərlə sıx bağlıdır. Nağılın müəyyən olunmuş motivi ilə birgə formullar süjet tipinə də daxil olur, hətta süjetin göstəricisinə çevrilir. Belə ki, bir qism formullar tarixi-etnoqrafik mənaya malikdir, digər qism formullar isə sadəcə linqvistik nöqtəyi-nəzərdən asılı olaraq sözlərin şəklini dəyişməsi, təkrarlanması yolu ilə yaranır. Ona görə də onların məna və etimologiyalarını analiz etmək maraqlı olardı. Ancaq bir monoqrafiya işinə bütün məsələlərin hamısını sığdırmaq qeyri-mümkün olduğundan, onu gələcək araşdırmalara saxlamalı oluruq.

Proppun təbirincə desək, dünyanın bütün nağılları bir-birilə bağlıdır. Həmçinin müxtəlif türk xalqlarının nağıl poetikasının qanunları eynidir. Bu mənada ortaq tarixi yolu keçmiş, soy-kökü eyni olan Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının nağıl mətnlərində bütün növ formulların zəngin və oxşar nümunələri diqqət çəkir. Qeyd edək ki, Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında bir çox ənənəvi formulların, əsasən başlanğıc və sonluq formullarının bütün nağıllarda üst-üstə düşməsi nəzərə çarpır. Başlanğıc formullarına daxil olan zaman və məkan formullarının əksəriyyəti demək olar ki, oxşardır. Məsələn, başlanğıcda işlədilən klassik “Biri vardı, biri yoxdu, qədim zamanlarda bir padşah vardı”; “Qədim zamanlarda bir məmləkətdə bir ailə vardı” kimi formullar, yaxud oxşar ərazi adlarının iştirak etdiyi məkan formulları həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında oxşardır. Təbiidir ki, Azərbaycan və Türkiyə sərhədlərinə aid olan, müasir söyləyicilərin yaşadıkları fərqli məkan adlarına da rast gəlmək mümkündür. Əhvalatların bitməsini göstərən sonluq formullarından isə “Nağıl tamama yetdi. Göydən üç alma düşdü...” formulu və söyləyicilərin nağıl ziyafətində, toyda iştirakı ilə əlaqədar olan formullar hər iki xalqın nağıllarında demək olar ki, eynidir. Yalnız ziyafət-

dən geri dönmən söyləyicinin əlindəki yemək mükafatını hər hansı bir maneə ilə qarşılaşaraq itirməsi ilə bağlı olan formullar Türkiyə nağıllarında istifadə olunur.

Nağıllarda rast gəlinən bəzi formullar nağıl janrının hansısa növünə xarakterikdir. Sehrli nağıllarda qəhrəmanın bir yerdən başqa məkana getməsi, yoldakı hərəkətlərini, maneələri dəf etməsini ifadə edən formullar üstünlük təşkil edir. Bahadırlıq nağıllarına qəhrəmanların fəaliyyəti, xarici görünüşü və ona aid olan canlı, cansız varlıqların təsviri xarakterikdir. Heyvanlar haqqında olan nağıllarda məlum başlanğıc və sonluq formulları ilə yanaşı, “az getdi, uz getdi, dərə-təpə düz getdi” keçid formullardan tez-tez yararlanılır.

Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının formullarında oxşar cəhətlərdən biri də onların dini məzmun daşmasıdır. Hər iki xalqın klassik nağılları yeri-göyü yaradan Allahın və onun qullarının mövcudluğu ilə bağlı formullarla başlayır. Bundan başqa, nağıllarda peyğəmbərlərin (əsasən Süleyman peyğəmbər) adları çəkilir, dəyərli dini kəlamlar xatırlanır.

Xalq nağıllarının içərisində rast gəlinən ənənəvi formullar məhz qəhrəmanın bir yerdən başqa yerə getməsi və epizodların dəyişməsi, qəhrəmanların xarici görünüşünü təsvir edən formullardır. Bu formullar bəzi cəhətlər istisna olmaqla, Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında demək olar ki, eynidir. Gedilən yolu təsvir edən “Az getdi, uz getdi, dərə-təpə düz getdi, iynə yarım yol getdi”, “Nağıl dili yüyrek olar” keçid formulları, gözəl qızların görünüşünü göstərən “O elə bir qız idi ki, Aya deyərdi, sən çıxma, mən çıxım, Günə deyərdi sən çıxma, mən çıxım”, yaraşlıq və güclü oğlanların kənanlı Yusiflə müqayisə olunduğu təhkiyə formulları bu qəbildəndir.

Nağıllara xas olan, yalnız nağıl üçün yaradılan formullarla yanaşı, digər janrlardan, məsələn, bayatılardan, xalq mahnılarından, atalar sözləri və məsəllərdən nağıllara keçənləri də mövcuddur. Sadalananları da ənənəvi formul hesab etmək olar. Çünki onlardan çoxu bir deyil, bir çox nağıllarda işlədilir, təkrar olu-

nur və ənənəviləşirlər. Müasir nağıl söyləyiciləri daha çox atalar sözləri və alqış xarakterli formullardan yararlanırlar. Bu özəllik ailə-məişətlə bağlı olan nağıllarda çoxdur. Azərbaycan və Türkiyə nağıllarında bu tip formullar milli özünəməxsusluğu və fərqliliyi ilə seçilirlər. Bu da labüddür. Çünki hər bir xalqın özünün tarixi inkişafı, onun əmək fəaliyyəti, həyat şəraiti, insanların ictimai, sosial münasibətləri və başqa amillər dilin ənənəvi vasitələrinə təsir edir. Sadalanan bütün fərqli formullar Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının mədəniyyətinin bariz ifadəsidir, onlarda həm dünyanın mədəni dərkinin əksi, həm də milli xarakter mövcuddur.

Bir sözlə, istər yararlandığımız nağıl kitabları, dinlədiyimiz audiovizual nağıl mətnlərində motiv və süjet xətti ilə yanaşı, əsas ənənəvi formulların da ortaqlığını görmək olmur. Həmçinin belə bir nəticəyə gəldik ki, ənənəvi başlanğıc formulları və sicilləmələr kəmiyyət baxımından daha çox Türkiyədən toplanan nağıllarda zəngindir. Bu gün Türkiyədə çap olunan toplularda, internetdə yerləşdirilən nağıl mətnlərində klassik formullarla yanaşı, yeni-yeni qəlib ifadələr, təkrəlmələr də diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, son dövrlərdə Azərbaycan və Türkiyə nağıl söyləyicilərinin çoxu yaddaşlarında bir neçə sicilləməni saxlayır və yalnız onlardan istifadə etməklə kifayətlənirlər.

Ənənəvi formulların nağıllarda tətbiqi lokal və individual xarakter də daşıya bilər. Yəni bəzi regionlarda formullardan geniş istifadə olunduğu halda, digər yerlərdən toplanan nağıllarda isə söyləyicilər formullardan yararlanmağa maraqlı olmaya bilərlər. Məsələn, Türkiyənin Şimali Kipr, Çorum bölgələrində yaşayan söyləyicilər, yaxud həmin ərazilərdən toplanan nağıllarda ənənəvi formullardan çox istifadə olunduğu görünür. Azərbaycan folklor antologiyasına baxdıqda, əsasən, Göyçə, Qarabağ və Şəki bölgələrində formulların dominantlığı nəzərə çarpır. Coğrafi bölgələrə xarakterik olan nağıl formulları da ola bilər. Məsələn, Daşkəsəndən toplanmış “Şah Abbasın arvadı” nağıl toplusunda, Türkiyənin Kibris ərazisindən toplanmış nağıllarda

dini kəlamlardan, müraciətlərdən ibarət qəlib ifadələr üstünlük təşkil edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ənənəvi formulların işlədilməsi daha çox fərdi xarakter daşıyır. Bəzi nağılçıların təhkiyəsində ənənəvi formullardan geniş şəkildə yararlandığını, bəzi nağıl söyləyicilərinin təhkiyəsində isə formullardan az istifadə olunduğunu müşahidə etmək olar. Bu xüsusiyyət peşəkar nağılçılarla həvəskar söyləyicilərin təhkiyəsini bir-birindən fərqləndirir. Məsələn, Şimali Kiprdə yaşayan folklorçu M.Gökçəoğlunun topladığı nağıllarda zəngin ənənəvi formullar var. E.C.Güneyin topladığı nağıl mətnləri də ənənəvi formullar yönündən olduqca zəngindir. O, öz sələflərindən qalmış formullarla yanaşı, özünəməxsus yeni formul nümunələri də yaradıb. Ərzurum nağıllarının toplayıcısı olan Bilgə Seyidoğlunun, “Türk nağılları”nı toplayıb nəşr etdirən Naki Tezelin nağıllarında isə formullardan qismən az istifadə olunub. Azərbaycan dilində Məşədi Əyyub Əliəkbərov İrəvanın 1912-ci ildə nəşr etdirdiyi, Ağa Həsən Mirzəzadənin topladığı nağıllarda maraqlı qəlib ifadələr işlədilib. F.Bayatın “Şah Abbasın arvadı” nağıllar kitabında daha çox dini kəlamların, Allaha, peyğəmbərlərə olunan müraciətlərin iştirak etdiyi özünəməxsus formullar təqdim olunub. Müxtəlif illərdə çap olunan beş cildlik “Azərbaycan nağılları” antologiyasında da kifayət qədər ənənəvi formullara rast gəlmək olar. Ancaq yeni çapdan çıxmış Azərbaycan Folkloru Antologiyasının nağıllar bölümündə artıq ənənəvi formulların demək olar ki, yoxluğu nəzərə çarpır.

İnternet səhifələrində yerləşdirilən müasir dövrün nağıl mətnlərində (əsasən Azərbaycan nağıllarında) tədricən ənənəvi formullardan çox az yararlanıldığı görünür. Ümumiyyətlə, son dövrlərdə toplanan nağıl mətnlərinə nəzər saldıqda, araşdırdıqda belə nəticəyə gəlmək olur ki, bir sıra ənənəvi formulların həyata davamlılığına baxmayaraq, onların yoxsullaşması, səhnədən getməsi prosesi gedir. Nağılların başlanğıcında söylənilən ritmik məzəli söz oyununa isə söylədiyimiz kimi, artıq az rast gəlinir.

Qeyd edək ki, nağıllarda rast gəlinən hiperbola, təşbih, bən-zətmə, idiom, təzad bə başqa bədii təsvir vasitələrini də formul hesab etmək lazımdır. Onlar təkrarlanaraq dildən-dilə keçir, ənənəviləşir. Nağılların dil və üslubunu formalaşdıran ənənəvi formullardan yetərinə yararlanmaq şifahi təhkiyəni maraqlı və cəlbedici edir. Buna görə onları araşdırmaq, yaşatmaq və nəsil-lərdən nəsilərə ötürməkdə fayda var. Ancaq təəssüf ki, nağılların formulları digər epik janrlar olan dastanlara nisbətən Azərbaycan və Türkiyə folklorşünaslığında qismən az öyrənilib. Nağıl formullarının ayrı-ayrı tərəfləri, özəllikləri və etimologiyası isə fundamental şəkildə araşdırılmayıb. Bu sahədə ən mükəmməl nəzəri iş hesab olunan N.Roşiyanın əsərində də formulların semantikasi və etimologiyası təhlil edilmir. Çünki motivlərin göstəricisinə çevrilən nağıl formullarının yaranma səbəbi və mənbələrinin aydınlaşdırılması bir qədər çətin işdir. Bunun üçün müxtəlif xalqların nağıllarını diqqətlə araşdırmaq, nağılların yaranması, onun tarixi və genezisi məsələsini diqqətlə təhlil etmək gərəkdir.

Bütün bu məsələlərə nağılın inkişafının ümumi problemi kontekstində yanaşmaq lazımdır. Gələcəkdə bu problemləri nəzərə alaraq, araşdırmalarımızı davam etdirməyi nəzərdə tuturuq.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Allah yıxan evi qızlar tikər (İlk dəfə nəşr olunan nağıllarımız) / Tərtibçilər: O.Əliyev, R.Xəlilov, Bakı: Yazıçı, 1994, 304 s.
2. Araslı H. Azərbaycan türk nağılları haqqında. Ədəbiyyat qəzeti, 1936, 1 may.
3. Azərbaycan el ədəbiyyatı. Nağıllar / Toplayanı H.Əlizadə. I hissə, Bakı: Azərbaycan Öyrənən Cəmiyyət, 1929
4. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri (nağıllar) / Tərtib edən N.Seyidov. Bakı: Yazıçı, 1985, 508 s.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, I c., Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər T. Fərzəliyev, M.Qasımlı, Bakı: Səda, 1994, 388 s.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, II c., İraq-Türkman folkloru / Tərtib edənlər Q.Paşayev, Ə.Bəndəroğlu. Bakı: Ağrıdağ, 1999, 467 s.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, III c., Göyçə folkloru / Toplayanı və tərtib edən: H.İsmayılov. Bakı: Səda, 2000, 768 s.
8. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, IV c., Şəki folkloru / Tərtib edənlər R.Qafarlı, O.Əliyev, V.Asan. Bakı: Səda, 2000, 498 s.
9. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, V c., Qarabağ folkloru / Toplayanlar İ.Abbaslı, T.Fərzəliyev, H.Nazim (Quliyev). Bakı: Səda, 2000, 414 s.
10. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, VI c., Şəki folkloru / Tərtib edən H.Əbdülhəlimov. Bakı: Səda, 2002, 564 s.
11. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, VII c., Qaraqoyunlu folkloru / Tərtib edənlər H.İsmayılov, Q.Süleymanov. Bakı: Səda, 2002, 564 s.

12. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cilddə, VIII c., Ağbaba folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, T.Qurbanov. Bakı: Səda, 2003, 476 s.

13. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cilddə, IX c., Gəncəbasar folkloru / Tərtib edənlər H.İsmayılov, R.Quliyeva. Bakı: Səda, 2004, 522 s.

14. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cilddə, X c., İrəvan folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli. Bakı: Səda, 2004, 472 s.

15. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cilddə, XI c., Şirvan folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, S.Qəniyev. Bakı: Səda, 2005, 443 s.

16. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cilddə, XII c., Zəngəzur folkloru / Toplayanlar V.Nəbioğlu, M.Kazımov, Ə.Əsgər. Bakı: Səda, 2005, 464 s.

17. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cilddə, XIII c., Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru / Tərtib edənlər İ.Abbaslı, O.Əliyev, M.Abdullayeva. Bakı: Səda, 2005, 550 s.

18. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cilddə, XIV c., Dərbənd folkloru / Toplayanlar H.İsmayılov, S.Xurdamiyeva. Bakı: Səda, 2006, 430 s.

19. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cilddə, XV c., Dərələyəz folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.Mirzəyev, H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli. Bakı: Səda, 2006, 484 s.

20. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cilddə, XVI c., Ağdaş folkloru / Toplayıb tərtib edən: İ.Rüstəməzadə. Bakı: Səda, 2006, 496 s.

21. Azərbaycan folkloru antologiyası, XVIII kitab, III c., Şəki folkloru, Bakı: Səda, 2009, 530 s.

22. AMEA, Qarabağ: Folklor da bir tarixdir. II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonundan toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 483 s.

23. Azərbaycan xalq dastanları, əfsanə, əsatir və nağıl deyimləri, Toplayanı M.Həkimov. Bakı: Maarif, 1999, 269 s.

24. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, I c., / Tərtib edəni M.H.Təhmasib. Bakı: Azərb. SSR EA, 1960, 325 s.

25. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, II c., / Tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA, 1961, 370 s.

26. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, III c., / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA, 1962, 282 s.

27. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, IV c., / Toplayanı və tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Azərb. SSR EA, 1963, 288 s.

28. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, V c., / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA, 1964, 282 s.

29. Azərbaycan nağılları / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. 2 cilddə, I c., Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1970, 278 s.

30. Azərbaycan nağılları / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. 2 cilddə, II c., Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1970, 326 s.

31. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, I c., / Tərtib edənlər: Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 367 s.

32. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, II c., / Tərtib edənlər: Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 350 s.

33. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, III c., / Tərtib edənlər: Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 348 s.

34. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, IV c., / Tərtib edənlər: Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 335 s.

35. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, V c., / Tərtib edənlər: Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 325 s.

36. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, I c., / Toplayanı H.Zeynalı. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.

37. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, II c., / Tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.

38. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, III c., / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.

39. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, IV c., / Toplayanı və tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.

40. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, V c., / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.

41. Azərbaycan Türk nağılları. Hazırlayan: Xəlilova A.Ə, Bakı: Nurlan, 2009, 157 s.

42. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII c., Bakı: Azərbaycan SSR Dövlət Nəşriyyatı, 1983,

43. Bayat (Gözəlov) F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz kağan dastanı", Bakı: Sabah, 1993, 194 s.

44. Bayat (Gözəlov) F. Azərbaycan sehrlı nağıllarının strukturu, Daşkənd, 1990, 240 s.

45. Behrəngi S. Məhəbbət nağılları: Seçilmiş əsərləri / Tərtib edən: İ.Qasimov, Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1987, 501s.

46. Bəndəroğlu Ə. İraq türkman folklorundan örnəklər. Kültür Bakanlığı, TKMY. Bağdad – 1993, 202 s.

47. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü, Bakı: Elm, 2003, 417 s.

48. Bu yurd bayquşa qalmaz (Laçın, Qubadlı, Cəbrayıldan toplanan folklor nümunələri). Tərtibçilər: V.Nəbioğlu, M.Qaradaşlı, Ə.Əsgərov, Bakı: Yazıçı, 1995, 240 s.

49. Çəmənəminli Y.V. Azərbaycan nağıllarının əhvalruhiyyəsi // Əsərləri, III c., Bakı: Avrasiya Press, 2005, 439 s.

50. Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası (Azərbaycan xalq nağılları). 50 cilddə, XXXVIII cild, Bakı: Gənclik, 1988, 462 s.

51. El çələngi / Tərtibçilər: T.Fərzəliyev, İ.Abbasov Bakı: Gənclik, 1983, 388 s.

52. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı: Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1981, 403 s.

53. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, 192 s.

54. Əsgərov Ə. Azərbaycan sehrlı nağıllarında qəhrəman (səciyyəsi və mənşəyi): Filol.elm.nam. ... dis. Bakı, 1993, 240 s.

55. Qaravəllilər, nağıllar / Toplayanı və tərtib edəni M.Tan-təkin, S.Əliyev. Bakı: Yazıçı, 1988, 170 s.

56. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı: Zaman, 1999, 417 s.

57. Hatəmi M. Türk xalqları folklorunda əjdaha surətinin rəmzləri-Azərb.SSR EA-nın "Xəbərləri" / Ədəb.dil və inc. ser. / 1969, № 2, s. 32-42.

58. Hatəmi M. Sehrlı nağıllarda pəri obrazı-Azərb. SSR EA-nın "Xəbərləri" Ədəb.dil və inc. ser. / 1980, № 4, s. 38-41.

59. Xəlilov R. Azərbaycan və ərəb sehrlı nağıllarında qəhrəman obrazlar / tarixi-tipoloji tədqiqat / Monoqrafiya, Bakı, 1989, 150 s.

60. Min bir gecə / Tərcümə edəni Nağı Nağıyev. 8 cilddə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 407 s.

61. Mirobil P. "Dədə Qorqud kimdir?" / Dədə Qorqud, 2007-1, s. 20-49

62. Mirzəzadə A.H. Nağıllar. Bakı: Özəl nəşriyyat, naşiri M.Ə.Əliəkbərov, 1912.

63. Nağıllar / Red: M.H.Təhmasib. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1941, 266 s.

64. Nağıllar / Tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Yazıçı, 1985, 508 s.

65. Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. 2 cilddə, II cild, Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2006, 648 s.

66. Orucov T. Qaravəlli janrının poetikası. Bakı: Folklor İnstitutu, 2009, 198 s.

67. Paşayev S. Azərbaycan folkloruna dair tədqiqlər, Gəncə, 2006, 402 s.

68. Rüstənzadə İ. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi (nəzəri və təcrübi problemlər): fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 2007, 135 s.

69. Seyidov N. Azərbaycan nağılları haqqında / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Azərb. EA, 1961, s. 52-117

70. Sözlü, nağıllı gecələr / Toplayanı və tərtib edəni L.Ağalı. Bakı: 1991, 120 s.

71. Süleymanova L. Şəki folklor mühiti: fil.elm.nam. ...dis. Bakı: 2008, 167 s.

72. Təhmasib M.H. Azərbaycan nağıllarında keçəl-“Revolusiya və kultura” jurnalı, 1939, № 1-2, s. 135-139

73. Təhmasib M.H. Azərbaycan nağıllarında div surəti-“Vətən uğrunda” jurnalı, 1946, № 1, s. 79-80

74. Şah Abbasın arvadı / Toplayanı F.Bayat. Bakı: Yazıçı, 1996, 244 s.

75. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru: Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1985, 416 s.

76. Vəliyev K. Dastan poetikası., Bakı: Yazıçı, 1984, 223 s.

77. Zeynalı H. Xalq ağız ədəbiyyatı / Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1983, s. 218-247

Türk dilində

78. Artun E. Anonim Türk halk edebiyatı nesri, İstanbul, 2006, 2. Baskı, 567 s.

79. Arpaçay köylerinden derlemeler. II baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, 398 s.

80. Azərbaycan masalları., Bakı: Yazıçı yayınevi, 1982, 193 s.

81. Çorumdan toplanan nağıllar. M.Öcal, Emine Aydoğan. Gazi universiteti, 2003-2005, 141 s.

82. “Folklor (Halk bilimi)” genel bilgiler, İstanbul. geliştirilmiş VI Baskı, Sirkeci: 2003, s. 79

83. Güney E.C. En güzel türk masalları, İstanbul: Ekim basımevi, 1957, 83 s.

84. Güney E.C. Masallar, Mersin: Mersin İmar İnş. Tic. Şti Basımevi, 1992, 388 s.

85. Gökçeoğlu M. Toplu masallar I, Lefkoşa: Özyay, 2005, 537 s.

86. Gökçeoğlu M. Toplu masallar II, Lefkoşa: Özyay, 2005, 543 s.

87. Gökçeoğlu M. Kıbrıs Türk Küme sözler (formeller) sözlüğü I, Lefkoşa: Gökçeoğlu yayımları, 2010, 544 s.

88. Gökçeoğlu M. Kıbrıs Türk Küme sözler (formeller) sözlüğü II, Lefkoşa: Gökçeoğlu yayımları, 2010, 547-1060 s.

89. Naili P.B. Az gittik, uz gittik, İstanbul: İmge kitabevi, 2006, 367 s.

90. Naili P.B. Zaman zaman içinde, tekerlemeler, masallar, İstanbul: Remzi kitabevi. 1958, 224 s.

91. Naili P.B. Türk halk edebiyatı nesri, İstanbul: Gerçek yayımları, 1992, 237 s.

92. Naili P.B. Halk hikayeleri ve halk hikayeciliyi. İstanbul: Adam Yayınları Yayınları, 1988, 198 s.

93. Naili P.B. 100 soruda türk halk edebiyatı, İstanbul matbaası, 1969, 250 s.

94. Kargı B. Georg Büchnerin “Woyzeck” ve Oflazoğlunun “Kösem Sultan” oyunlarında masalın işlevi // Milli folklor, 2002, 54, s 119-125

95. Rodop türk halk masalları. Derleyen Emil Boev, Hayriye Memova, Sofya, 1963 / 863

96. Seyidoğlu B. Erzurum masalları, İstanbul: Dergah yayımları, Türkiyede Şehir tarihleri, Folklor ve Gelenekler, 1997, 292 s.

97. Şenocak E. Mazgirtli bir masal anlatıcısı: Süleyman Gül // Milli folklor, 2002, 53, s. 94- 101

98. Tezel N. Türk masalları I, Ankara: Mersin İmar İnş. Ltd. Şti Basımevi, 1992, 233 s.

99. Tezel N. Türk masalları II, Ankara: Mersin İmar İnş. Ltd. Şti Basımevi, 1992, 162 s.

100. Turnalar. Uluslararası Türk Dili, Edebiyatı ve Çeviri Dergisi 2006, sayı: 20, s. 26

101. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Azerbaycan – Irak (Kerkük) Türk Edebiyatı. Tərtibçi: S. Saatçı. VI c. T.C. Kültür Bakanlığı Yay. Ankara – 1997, 485 s.

102. Yorğancıoğlu O.M. Masallar (Kıbrıs türk folklorundan dərləmələr), Mağusa, 1998, 214 s.

Rus dilində

103. Азербайджанские тюрские сказки / Перевод, статья и коммент. А.Багрия и Х.Зейналлы. М.: Академия, 668 с.

104. Аникин В.П. Русская народная сказка. М., 1959, 256 с.

105. Герасимова Н.М. Формулы русской волшебной сказки / Советская этнография, 1978, № 5.

106. Гиршманн М.М. Ритм художественной прозы, М: Советс. Писатель, 1982, 368 с.

107. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л: Наука, 1974, 726 с.

108. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. Москва, Ленинград: Государственное изд. художественной литературы, 1962, 433 с.

109. Лорд А.Б. Сказитель. Москва: Восточная литература, 1994, 368 с.

110. Мальцев Г.И. Традиционные формулы русской необрядовой лирики, Русский фольклор, Москва: Наука, Ленинградское отделение, 1989, 120 с.

111. Медриш Д.Н. Литература и фольклорная традиция. Саратов: Изд. Саратовского университета. 1980, 295 с..

112. Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. / Присхождение героя / М., 1963, 462 с

113. Неклюдов С.Ю. Богатырская сказка. Тематический диапазон и сюжетная структура / Проблемы фольклора: Сборник статей. М.: Наука, 1975

114. Неклюдов С.Ю., Мелетинский Е.М. Ранние формы искусства. Изд. «Искусства», Москва, 1972, 479 с.

115. Никифоров С.Ю. Сказка и ее бытование и носители. М., 1930, 120 с.

116. Новиков Н.В. Образы восточнославянской волшебной сказки. Л., Наука, 1974, 264 с.

117. Памятники книжного эпоса. Москва: Издательство “Наука”, 1978, 272 с.

118. Померанцева Э.В. Русская народная сказка. М., Наука, 1969, 126 с.

119. Пропп В.Я. Морфология сказки. Изд. 2-е, М.: Наука, 1969, 168 с.

120. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки, Л., ЛГУ, 1986, 364 с.

121. Рошияну Н. Традиционные формулы сказки, Москва: Наука, 1974, 215 с.

122. Разумова И.А. Стилистическая обрядность русской волшебной сказки. Петрозаводск: Карелия, 1991, 153 с.

123. Разумова И.А. Формулы сказки и их языковая реализация, Язык русского фольклора, Петрозаводск, 1985, с. 77-83

124. Старостина Ю.В. Традиционные формулы французской-русской сказки, Челябинск: Челябинский Государственный Университет, 30 с.

125. Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки: в аспекте связи первобытным фольклором. Алма-ата, 1973, 214 с.

126. Фольклор Азербайджана и прилегающих стран / Под. ред. А.В.Багрия, в 3-х т. □.1, Баку: АзГНИИ, 1930

127. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. Москва, 1978, 605 с.

İngilis dilində

128. Armstrong R.P. Content Analysis in Folkloristics / “Trends in Content Analysis”, Urbanda, 1959

129. Thompson S. The Folktale. Berkley-Los Angeles-London: University of California press, 1977, 510 p.

Alman dilində

130. Bolte J., Polivka G. Anmerkungen zu den Kinder und Hausmaerchen der Bruder Grimm. Bd. I-V, Leipzig, 1913-1932

131. Bolte J. Name und Merkmale des Maerchens, FFC, №36

132. Eberhard W., Boratav P.N. Typen türkischen Volksmaerchen, Wiesbaden, 1953

Internet resursları

133. Caveltı 1.htm, Изучение традиционных Формул. www.cultura.narod.ru.

134. / 00438/ 00438. html, Изучение литературных Формул. www.metodolog.ru.

135. Lit.1 september.ru / Xudojestvennoe vremeya v skazkax i bilinax. www.rambler.ru.

136. Keloğlan- masalları. www.bilgicik.com / yazı /

137. turk-masalları- 10 html, www.24.brinkster.com /... / turk masalları. Html. www.masal.biz /

138. Рафаева А.В. Теория и практика составления фольклорных указателей // Фольклор и постфольклор: структура, генеалогия, семиотика. www.ruthenia.ru.

139. Мелетинский Е.М. Сказка-анекдот // Фольклор и постфольклор: структура, генеалогия, семиотика. www.ruthenia.ru.

ƏLAVƏ

Başlanğıc formulları

A.Zaman formulları

1. “Biri var idi, biri yox idi” və Allahın mövcudluğu ilə bağlı formullar

1.1. Biri varmış, biri yoxmuş, Allahdan başqa heç kim yoxdu (36, 349).

1.2. Biri vardı, biri yoxdu. Allahın aciz bəndəsi çoxdu (36, 21).

1.3. Biri var idi, biri yox idi. Yaradan bir idi, bəndəsi çox idi (36, 208).

1.4. Biri var idi, biri yox idi, yaradan var idi, bəndəsi yox idi (39, 180)

1.5. Biri var idi, biri yox idi, tanrı var idi, bəndəsi çox idi (36, 329).

1.6. Biri var idi, biri yox idi. Allahın bəndəsi çox idi (40, 111).

1.7. Biri varıdı, biri yoxudu, Allah varıdı, şəriki yoxudu (38, 190).

Türkiyə variantları

1.1. Biri varımuş, biri yoğumuş, inallahdan kimse yoğumuş (102, 21).

1.2. Biri varmış, biri yokmuş, Allahın kulu çokmuş, çok söylemesi yokmuş, konuşanı dinlemeliymiş (81, 21).

1.3. Biri varmış, biri yokmuş, Allahın kulu çokmuş, diyerek masalın başlanğıcını atlamayalım (81, 26).

1.4. Biri varmış, biri yokmuş. Allahın kulu pek çokmuş (81, 106).

1.5. Biri varmış, biri yokmuş, Allahın kulu çokmuş, çok söylemesi günahmış (83, 5).

1.6. Bir varmış, bir yokmuş... Çok söylemesi günahmış, az söylemesi sevapmış... Allahın kulu dağdan, taşdan çokmuş... (98, 123).

1.7. Bir varmış, iki yokmuş. İllahdan başka bir padişah varmış (85, 260).

1.8. Varıydı yoxuydu, yalan gerçəkdən çoxuydu (46, 142).

2. Zamanla bağlı formullar

2.1. Günlərin bir günündə, əyyami-qədimdə, biri vardı, biri yoxdu, bir padşah vardı (39, 184).

2.2. Biri var idi, biri yox idi, keçmiş zamanlarda bir qoca ilə bir qarı var idi (1, 63)

2.3. Bir gün babam atını minib şəhərdən kəndə gəlirmiş (34, 242).

2.4. Sizə haradan xəbər verim, keçmiş vaxtlarda bir nurani, mömin bir kişi vardı (32, 311).

2.5. Belə rəvayət edirlər ki, qədim zamanlarda.....Günlərin bir günündə (34, 224)

2.6. O vaxtlar Ovçu Pirim adında bir nəfər vardı (74, 240)

2.7. O vaxtı bir dənə torçu olub (74, 179)

2.8. Belə rəvayət edirlər ki, keçmişdə bir kasıb kişi var imiş (41, 117)

2.9. Günlərin bir günündə, əyyami-sabiqdə, biri var idi, biri yoxdu, bir padşah vardı (26, 205).

2.10. Biri var idi, biri yox idi, keçmiş qərinelərdə Əhmədi-Çekkaş adında birisi vardı (33, 321).

2.11. Heç kimin yadına gəlməyən bir zamanda bir keçəl vardı adı da qaravul Məmi Qara (45, 372).

2.12. Biri var idi, biri yox idi, lap uzaq keçmişlərdə qəddar bir şah var idi (55, 164).

Türkiyə variantları

2.1. Bir vağdın hükmündə bir İran padşahı varıdı (102, 18).

2.2. Vahdın birində varıdı bir adam, bir də eşecii (102, 212).

2.3. Vaktıyla iki arkadaş, arkadaş oluyorlar (81, 29).

2.4. Vakti zamanında bir varmış, bir yokmuş üç arkadaş varmış (81, 72).

2.5. Zamanın birisində, evvel zaman içinde bir ayva ağacı varmış (81, 106).

2.6. Zamanın birində vaktın ikisində bir varlıklı adam vardı (85, 93).

2.7. Evvel zamanda bir padişah varmış (86, 230).

2.8. Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde. Vaktin bir zamanında, zamanın bir anında, bir padişahın bir oğlu, bu oğlanın da bir lalası varmış (138).

2.9. Yüzlərce sene evvel Karpazdaki bir köyde babamın büyük halası yaşardı (102, 47).

2.10. Gel zaman, git zaman, zamanlardan bir zaman, bir varmış, bir yokmuş. Allahın kullarından başka kimsecikler yokmuş, diyerek başlayalım masalımıza (85, 302).

3. Qarışıq formullar

3.1. Biri vardı, biri yoxdu, keçmiş zamanda bir şah vardı. Şahın adı yadımdan çıxıb (74, 38).

3.2. Günlərin bir günündə, Məmməd Nəsir tinində, biri varıdı, biri yoxudu, Göy İmamın belində, mən çox şiləsi yemişəm, heç belə yalan söyləməmişəm” (31, 104).

3.3. Biri vardı, biri yox idi. Allahdan başqa heç kim yoxdu. Hindistanda bir paçcah varıdı (31, 179).

3.4. Biri varmış, biri yokmuş, zamanın birinde bir akıllı, bir deli kardeş varmış (81, 20)

3.5. Gel zaman, git zaman, zamanlardan bir zaman, bir varmış, bir yokmuş, Allahın kullarından başqa kimsecikler yokmuş, diyerek başlayalım masalımıza. Vaktin birinde bir ebe varmış... (85, 302)

3.6. Bir varmış, bir yokmuş. Evvel zaman içinde bir adamla bir kadın varmış. Evliymişler. Gel zaman git zaman bir çocukları olmuş... (86, 200).

4. Sicillamələr

4.1. Badi-badi giriftar, hamam-hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik edər köhnə hamam içində. Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin qıçı batdı. Hamamçının tası yox, baltaçının baltası. Orda bir tazı gördüm, onun da xaltası yox. Ömrümdə çox şılaş yemişəm, heç belə yalan deməmişəm (33, 163).

4.2. Həkati-hükati. İldə verər yeddi tavar zəkati. Boyaqqı küpün açdı, boyadı məmləkəti. Milçək mənzilli Kür keçdim. Yaba ilə dovğa içdim. Bu boyda yalan görməmişdim... Belə rəvayət edirlər ki, müsəlman ölkəsində çox varlı bir sövdəgər var idi (15, 141).

4.3. Sizə kimdən deyim, kimdən danışım, dır-dır arvadlardan, ilan vuran, iman qıran, saman altdan su yeridən, yabaynan doğa içənlərdən, qarışqa minib çaydan keçənlərdən-paxıl bacılardan (17, 274).

4.4. Bəli, nağıl binasını qoyaq yavaş-yavaş, olum qapında qulnan qaravaş. Dövlətli plova şıllaq vurur, kasıb tapmaz bir kasa bozbaş” (32, 311); “Həkan-həkan içində, qoz girdəkan içində, xəlbir saman içində. Dəvə dəlləklik edər köhnə hamam içində, Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin böyrü batdı. Biri var idi, biri yox idi, Allahdan başqa heç kim yox idi, Sizə haradan xəbər verim Misir şəhərindən (33, 5).

4.5. Sizə haradan xəbər verim, az danışanlardan, qaradınməzlərdən, mırt-mırt arvadlardan, hürməyən itlərdən, ulamayan çaqqallardan, çoxdanışanlardan, dilli arvadlardan, küsəyənlərdən, oğrular, yalançılardan, yoldaşa xain olanlardan, vəfasızlardan, əhdinə əməl etməyənlərdən, buzov minib çay keçənlərdən, xoruz belində bostan əkənlərdən, kosasaqqallardan, göygözlərdən, nə bilim nədən, nə bilim nədən... Lənət quyruqlu yalana, rəhmət quyruqsuz düzə, bir qoz pozana, iki qoz düzənə. rəhmət yazana lənət pozana. Söz qalsın, insan getsin, yaxşılıq qalsın, pislik getsin, dost var olsun, düşmən puç olsun, ağıllı yesin, ağılsız hesablasın. İndi gələk mətləbə (4, 220).

4.6. Həkan-həkan içində, qoz girdəkan içində, dəvə dəlləklik edər qoz girdəkan içində. Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin qıçı batdı, milçək mindik, körpü keçdik, yabaynan dovğa içdik. Şah Abbas cənnət-məkan, tərəziyə vurdu təkan. İki qoz bir girdəkan. Günlərin bir günündə Sizə kimdən xəbər verim, Şah oğlu Şah Abbasdan (34, 172).

4.7. Raviyani əxbar, nağılani asar, şirin şəkər, xoş giriftar, Şah Abbas cənnətməkan, tərəziyə vurdu təkan, iki qoz bir girdəkan. Biri varıymış, biri yoxuymuş, bir padşah varıymış (34, 163).

4.8. Nağıl-nuğul bilmirəm, bilsəm də söyləmirəm, şahdan gəlmiş nökerəm, dinmə qabırğaların sökerəm. Sizə haradan danışım, kimdən danışım, keçmişlərdə bir kişi var imiş (34, 276).

4.9. Raviyani-əxbar, nağılani-əsar və tutiyani-şəkər, şəkərişirini-köftar, böylə rəvayət edir. Sür-süpür gəl, pibkər, gəl sənə kimdən xəbər verim, Şah oğlu Şah İsmayıl, mənzili məkan, iki qoz bir girdəkan tərəziyə vurdu təkan, Kürü o taya keçdik, yab ilə doğa içdik! Atovun goru dağılsın yalan yiyəsi, bir belə də yalan görməmişdik. Hindalan-hündalan Kür qırağı köndələn, kəklik otu bəndalan. Xan sənsən, mən mənəm qorxma sənə dəymərəm. Hekayəti-məkati, ildə verər əlli batman zəkati, boyaqçı küpü açdı boyadı məmləkəti, hamamçının tası yox, heç faydası yox. Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin gözü çıxdı. Ay ağalar, ay qaradaşlar, bir milçək ovladıq. Acıqlandı qalxdı havaya. onun yağın tutduq saldıq tavaya. Onun sümüyündən bir dəryaya körpü düşdü. Yüklü-yüklü, cüklü-cüklü sərcələr keçdi. Eniş gəldi, qəniş gəldi görək yazıq Məlik Məmmədin başına nə gəldi. Ötçidə yox, mətçi də Koroğlu közətçidə yox, İbrahim xan nayçıda yox, Bayram xan zurnaçıda yox, mənə tapılmaz çaxmağı yox tufəng. Çaxmağı yox tufəngi götürüb çıxdım ova. Eylə vurdum dovşanı iki qabırğaları sındı, özünün xəbəri yox. Yarışdım bir əlindən, bir ayağından. Ay qarınənə, bizə bir qazança ver aş eyləyək. Dedi: “Ay qadan alım, bu evdən o evə gedərsən üç qazança var, ikisi sınıq, birinin dibi yox”. Bu dibi yox qazançada dovşanı elə bişirdik sümkləri həlli-məhəl oldu, ətinin xəbəri yox. O qədər

yedik bindan dodaqlarımız çatladı, qarnımızın xəbəri yox. Ay qarı nənə, yandıq susunna! Dedi: “Ay qadan alım, bu evdən o evə keçərsən üç hovuz var, ikisi qurudu, birinin suyu yox.” Hovuzda qublanıban o qədər içdik ki, dodaqlarımız köpdü, qarnımızın xəbəri yox. Dedi: “Ay qarı nənə, amandı, götür bizim çarıqlarımızı” Dedi: “Ay qadan alım, bu evdən o evə gedərsən, çarıqlarınız ordadı” Bəli, Abı yoldaş dedi, obu yoldaş dedi: “Mən yoldaşın çarığının tayı yox” Bəli, səs saldıq, soraqçı saldıq rəvan olduq Küdrü sarı. Belə deyirlər ki, az getdik, uz getdik, acı yovşanlıq, şirin biyanlıq, mənzil kəsdik yol getdik, dərələrdən yel kimi, təpələrdən sel kimi, badeyi-sərsər kimi açıldıq qəlblər kimi, yığıldıq kəmənd kimi, gündə bir iynə boyu yol getdik, getdik çıxdıq Küdrünün belinə. Hayiqət gördük ki, çarıq bir zəni əkib ki, iki göz gərək tamaşaya. Bəli! Çini soluyub düşdük bu taxılı yaxşı-yaxşı biçməyə. Çin biçirdi, biz də dərz bağlayırdıq. Bira də gördük həmin dovşanın bir qaçır. Çini silkələdik, çinin dəstəsi şup eləyib girdi dovşanın qarnına, dovşan biçdi, biz dərz bağladıq, vurduq tavaya. Yoldaşın biri istədi papurus çəksin. Paprosu yandırcaq tayamızı od tutdu. Tayanın içindən bir palan çıxdı, palanı yarıdıq, hamısı yalan çıxdı! Biri varmış, biri yoxmuş, Allahdan başqa heç kim yox imiş (62, 7-8).

4.10. Matal, matal, mat atar, bir kişi xurma satar, Arvad deyər, gətir mən yeem, baxağ kim borca batar (46, 149).

4.11. Hamam hamam içində, xəlbir saman içində. Dəvə dəl-ləklik elər, kühnə hamam içində. Qarışqa şillaq atdı, dəvənin bu-du batdı. Hamamçının tası yux, dəlləyin güzgüsü yux (18, 308).

4.12. Sizə kimdən deyim, kimdən danışım, dır-dır arvadlar-dan, ilan vuran, iman qıran, saman altdan su yeridən, yabayan doğa içənlərdən, qarışqa minib çaydan keçənlərdən-paxıl bacılardan (17, 274).

4.13. Əriştə aş, kələm turşusu, isti-isti içər, yandırar ağzın kasıbın, bazara gedər, alverin bilməz, aldadarlar kasıbı (1, 206)

Türkiyə təkarlamaları

4.1. Evvel zaman içində, kalbur saman içində. Develer cirit oynarken eski hamam içində. Var varanın sür sürenin. Baykuşu çok olur eski viranenin. Bir varmış iki yokmuş. Allahın kulları çokmuş... (85, 225).

4.2. Masal masal matitas... kalaylandı bakırtaş...Çukura düşdü çıkmaz... Pır pır eder uçamaz. Var varanın, sür sürenin... Habersiz bağa girenin hali yaman demişler... masaldır bunun adı ... söylemekle şıkar tadı... her kim dinlemezse bunu, haqqından gelsin kambur tadı... (99, 49).

4.3. Evvel zaman içinde. Kalbur saman içinde. Koş koşalım. Tut turalım. Tutqal hanımın elinden. Sıyrılıb düşmesin altın nalından, Beybabamızın düyünü var. Pılav zerde yemeye gedecyiz. Kaşıklar elimizde diyerek başlayalım. Düşelim yollara... (86, 307).

Zaman zaman içində, kalbur saman içində. Deve teller iken, pire berber iken, ben babamın beşiyini tıngır mıngır sallar iken, babam aldı meşeyi, dolandırdılar köşeyi. Ben kaçırım onlar kovalar. Önümüzde ne dağlar kaldı ne ovalar... (81, 23).

4.4. Evvel zaman içinde, cinler cirid oynarken, aski hamam içinde... Üşüdüm Allah üşüdüm, daldan armud düşürdüm. Armudumu yemişler, bana çirkin demişler... Çirkin değil, güzeli-m, inci, mercan dizerim. Ben mercandan geçemem, Aksaraya göcemem... Aksarayın kilidi, bana vuran kim idi? Emmim oğlu Musacık, eli kolu kısacık... Çık çıkalım çardağa, taş atalım çay-lağa; çaylak başım kaldırmış, ayvaları çaldırmış... Hani kağıt, hani defter? Bir de gelmiş çevre ister; çevrede güller, sendeki diller; ben gider oldum, duymasın eller... (83, 332).

4.5. Bir varmış, bir yokmuş. Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde, develer teller iken, pireler berber iken, ben anamın beşiyini tıngır mıngır sallar iken, sür sürenin, var varanın, bağa destursuz girenin, alemin başına çorap örenin, boş yere öfkele-nenin, durup dururken gülenin, baykuşu çok olurmuş, Ak sakal, kara sakal, pembe sakal, çember sakal, keçi sakal, berber elinden

yeni çıkmış taze, taptaze sakal, Kasap olsam sallayamam satırı, nalbant olsam nallayamam katırı, hamam açsam dost ahbab hatırı. Hiç birisi karım değil benim, Doğru söz, güzel söz, derken başıma yıkıldı hamam, dereden, siz gelin. Tepeden ben. Sandıktan siz çıkın, sepetten ben. Tahta merdiven, taş merdiven, toprak merdiven. Ellerimde eldiven çıktım taş merdivenden, Bir beyaz perde, perdeyi kaldırdım, köşede bir hanım oturmuş. Şöyle ettim, böyle ettim hanımın tabanının altına bir fiske vurdum. Su paluzesi gibi titriyor. Gün bitiyor, söz bitmiyor. Ne yapalım, ne edelim? Kısa kesip masalımıza girelim. Evvel zaman içinde, bir padişah varmış (137).

B. Məkan formulları

5. Naməlum yer adları ilə bağlı formullar

5. 1. Bir şəhərdə bir yetim qız varıymış (34, 20).
5. 2. Azərbaycanın qədim əyalətlərinin birində Süleyman adında bir şah hökm sürərmiş (19, 233).
5. 3. Bir varıdı, biri yoxudu, çox böyük şəhərlərin birində bir dövlətli tacir var idi (32, 82).
5. 4. Biri vardı, biri yoxdu, bir padşahın ölkəsində bir ovçu, onun da bir arvadı vardı (26, 95).
- 5.5. Biri var idi, biri yox idi, göyün altında, yerin üstündə bir şah oğlu var idi (39, 250).

Türkiyə variantları

5. 1. Bir memleketin birinde bir Türkmen beyi varmış (84, 91).
5. 2. Yüksek bir orman köyünde mutlu bir aile yaşamakdaymış (81, 7).
5. 3. Deller ki, bir zaman bir köyde bir adam varıdı (102, 45).

6. Məlum yer adları ilə bağlı olan formullar

- 6.1. Sənə xəbər verim Rum padşahının oğlundan (37, 192).

6.2. Mədinə şəhərində Əhməd Tacir adlı var- dövlətli, həm də səxavətli bir tacir var idi (55, 159).

6.3. Biri var idi, biri yox idi, İsfahanda Hüseyn Tacir adlı məşhur bir tacir var idi (55, 139).

6.4. Qəndahar padşahının Məlik Məmməd adında bir oğlu var idi (24, 70). 6. 5. Biri var idi, biri yox idi, uzaq Çində Təhmuz adlı bir ölkədə bir padşah var idi (41, 86).

6.6. Biri var idi, biri yox idi. Yəmən şəhərində Aslan padşah adında bir ədalətli padşah var idi (1, 113).

6.7. Bəndərpuş vilayətində Əhməd adında kasıb bir kişi olurdu (31, 232).

6.8. Bəndər-Puşur mahalında Əhməd adlı bir kişi var idi (31, 251)

6.9. Salavat şəhərində Sam adlı bir padşah var idi” (33, 220).

6.10. Biri var idi, biri yox idi. Müharibədən əvvəl, Rusiyada Nikolay adlı bir padşah var idi (41, 120).

6.11. Mən Firəng vilayəti padşahının naxırçısının qızıyam (31, 217).

6.12. Biri varıdı, biri yoxudu, Yunan şəhərində bir Məmməd həsən adında padşah varıdı (32, 267).

6.13. Varıydı, yoxuydu Qaragüneytəpə addı təpənin yanında Qaragünə addı qoldan quvatdı, dildən yüyrəh bir igit varıydı (12, 184).

6.14. Oymadərən kəndində Dadaş adlı bir balıqçı yaşayırdı (41, 12).

6.15. Belə deyirlər ki, Qaradağ mahalında Qurban adında bir şair aşiq yaşarmış (41, 127).

6.16. Deyir, keçmiş zamanlarda Şirvan torpağında bir şah yaşayarmış (1, 3).

Türkiyə variantları

6.1. Bir varmış, bir yokmuş... Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde Bağdat ülkesinin son derecede zengin bir padşahı varmış (99, 102).

6. 2. Bir vağdın hükmündə bir İran padşahı varıdı (102, 18).
6. 3. Ezerekden, tezerekden, lale sünbül biçerekden, Manisada tirenden, evvelki halden geçerek varmışlar bir ölkeye (102, 109).

7. Qarışıq formullar (zaman və məkanla bağlı olan formullar)

7.1. “Biri vardı, biri yox idi. Allahdan başqa heç kim yoxdu. Hindistanda bir paççah varıdı. Adma Yunan deyərdilər (31, 79).

7.2. Günlərin bir günündə, Məmməd Nəsir tinində, biri varıdı, biri yoxudu, Göy İmamın belində, mən çox şılaşı yemişəm, heç belə yalan söyləməmişəm” formulundan istifadə olunur (31, 104).

7.3. Raviyani-əxbar, nağılani əsar, şirin-şəkər....Bəli, biri varmış, biri yoxmuş bir Hindistan padşahı varmış (38, 110).

Türkiyə variantları

7.1. Yüzlerle sene önce Karpazdaki bir köyde babamın büyük halası yaşayırdı (102, 147).

7.2. Bizim bilmediğimiz çok eski olmayan zamanların birinde, köylerden şirin mi şirin bir köyde, yaşamakta olan ailelerden biri de Keloğlan ile anasıymış” (137).

7.3. Evvel zaman içinde, galbur saman içinde develer delliken eski hamam içinde. Ben anamın beşiyinde salları babama biberondan süt içirirdim. İşte o zamanlarda bir memlekette bir gıral, bu gıralın da bir gızı vardı (102, 23)

7.4. Bir varmış bir yoğumuş. Bir zamannar yeşil bir memlekette büyük bir sarayda bir gıralınan üç kızı yaşarmış (102, 45).

7.5. Çok geçmiş zamanda diyarın birinde bir hükümdar yaşarmış (81, 38).

7.6. Zamanın birinde, köyün birinde bir fakir adam yaşarmış (81, 41).

Təhkiyə formulları

A. Xarici təhkiyə formulları

1. Dinləyicinin diqqətini cəlb etmək üçün onlarda maraq oyadan formullar

1.1. Qız gəldi, o yerdə Şah Abbasın imarətinin şəklini çəkdi. Nağıl dili yüyürək olar... (74, 192).

1.2. Dedi, otur burada mən söhbətimi eləyim. Dedi, bu gördüyün ağac balaca bir ağac idi, mənim də cavan vaxtım idi... (74, 196).

1.3. Odunçunun arvadı haçandan haçana özünə gəlib, gözlərini açdı, gördü ki, balaca bir otaqdı. Tez durdu ayağa qaçsın, gördü ki, burada bir qapı var. Sındırıp qapını girdi içəri, gördü ki, burada o qədər arvad var ki, gəl görəsən (31, 32).

Türkiyə variantları

1.1. “Gider bakar ki çadırın yerinde kimse yokdur”, “Bakar ki her kes eylenmekte, ziyafetler verilmektedir, “Bakar ki oğlu eşikte düşmüş bayğındır”, “Kolunu açıb gösterir ki her nereye tutmuşsa orasını simsiyah etmiş (97, 96).

1.2. Bu geceki masal da burda biter; biter ama doğrusunu ararsanız ne bittigi var, ne bitecegi var... (84, 184).

1.3. Sonra neylemişler, netmişler, orasını o kadar bilmiyorum ama (84, 108).

1.4. Şimdi sözü uzatıp da ne biz günaha girelim, ne de sizin başınızı ağrıtalım (84, 118).

Atalar sözləri və deyimlərlə dinləyicidə maraq oyadan formullar

1.4. “Paççah, taxtın tarac olsun, yəhərin qannan dolsun, nə yatırsan?” (36, 75).

1.5. “Ölən elə ölən yerdə qalar” (36, 282).

1.6. “İspin şah gəldi gördü, lələ köçüb yurd ağlayır, dönüb dönüb bir də ağlayır” (74, 130),

1.7. “Sabah açıldı, xeyirli sabahlar açılıns üzünüzə” (37, 228).

1.8. “Deyirlər, bir dərddə adam yatmaz bir də dəmli. Ondan qalan hamısı yatar. Bunlar belə fikir eyləyib başladılar şəhəri gəzməyə” (37, 240).

1.9. “O vaxt tacirlər cürbəcür olurdular. Sana haradan xəbər verim, bu vəzirdən. Vəzir geri ha qayıdan deyildi. Atı satdı. Dadanmış ağız, öyrənmiş boğaz, indi də yoxsulluq. Birtəhər gəlib çıxdı yeddi yol ayrıcına” (74, 63).

1.10. “Asta qaçana göy imam qənimdi” (74, 62).

1.11. “İnsan bir sevinəndə, bir də dərddən ağlayır. İnsan ya gərək gülə boşala, ya da ağlaya boşala. Bunlar ağlayıb sakitləşdilər” (74, 124).

1.12. “Qızla vəzir gecənin bir yarısı başladılar qaçmağa. Di qaçaqaç, asta qaçana göy imam qənimdi” (74, 62).

Türkiyə variantları

1.5. “Tanrının öldürmediyini kul öldürəmez” (86, 8).

1.6. “Allah insanın kavline görə vermez, kalbine görə verir! Neyse inek gitmiş, kız gitmiş, duman gitmiş, toz gitmiş, derken o yemlik yeşillik yere gitmiş” (84, 7).

1.7. “Ama ne diye başınızı ağrıtayım, varsın, varsın bir az da bu dizip koşmalar eksik olsun; yok başınızı şişirtmezsem şu kədarcığı kulağınızda kalsın...” (84, 165).

1.8. “Kor baklanın kor ahçısı olur derler, ya varlıklı bir koca bulup evlenmiş” (86, 207).

1.9. “Doğduğun yerde değil, doyduğun yerde, demişler” (86, 331).

Fasilə verərək dinləyicidə maraq oyadan formullar

1.13. “Müxtəsər, şahzadə oğlannan əvvəl görüşdükləri yerə gəlirlər” (31, 122)

1.14. “Bir gün belə, beş gün belə, axırda padşahın oğlu fikir eləyir ki, nə vaxta kimi bu oğlan qazanıb gətirəcək...” (31, 84).

1.15. “Qərəz, Şahzadə Mütəlib gəlib çıxdı lap böyük xalasının yanına” (31, 178).

1.16. “Tarix tərəqqinin tənəzzülü elə gətirdi ki, bu İspin Şahın uşağı olmadı” (74, 115).

1.17. “Bəli, baş ağrısı olmasın, bu da onlara qoşulub altı adam yola düşdülər...” (33, 165).

Türkiyə variantları

1.10. “Masalı fazla uzatıp baş ağrıtmayalım...” (86, 12).

1.11. “İşte, kuş cıvıltıları ve gözün alabildiğine bir çeşit çiçek kokuları və gözün alabildiğine uzanan yeşillikler arasında yaşayan bu mutlu ailenin, bir gün topac gibi bir oğlu olmuş” (99, 98).

1.12. “Ne ise... Yolculuk hazırlığına başlanmış” (99, 105).

1.13. “Neyse, varsın o yalan üstüne yalan dizip koşadursun, gelin biz öteki yüzden verelim” (84, 13).

1.14. “Ne ise gündüz geçer, akşam erer, el ayak çekilip sular kararınca...” (84, 149).

1.15. “Ya devlet başa, ya quzğun leşe” (84, 33).

Bədii təsvir vasitəsilə dinləyicidə maraq oyadan formullar

1.18. Bu tacirin varı dövləti, necə deyərlər, yer batırırdı (31, 247).

1.19. Siman da tez atıb gürzə, bir nəərə çəkdi ki, nərəsindən göydə quş qanad saldı (31, 57).

1.20. At iki əlləri üstündə qalxdı göyə, ucadan bir kişnədi, elə götürüldü ki, elə bil ox yayından çıxıb, bir göz qırpımında gözdən itdi (31, 352).

1.21. Əmiraslan bunu görcək bir nəərə çəkdi ki, qapını sındırıb özünü vurdu dəryayi-ləşkərə, bir cəngi-məğlubə oldu ki, ruzigarın gözü belə şey görməmişdi (36, 281).

1.22. Mənə elə bir qamçı çəkərsən ki, yeddi qat qarnımın altından gön qalxar, yeddi qat da sənün ayağının (74, 153).

1.23. Bir qışqırıq qopdu ki, elə bil ki, yerin göbəyi çatlayır (31, 123).

Türkiyə variantları

1.16. Günlerce süren hazırlıklardan sonra padişah küçük kızına öyle bir düyün yapmış ki, yedi iklim dörd bucakda dillere destan olmuş (99, 97).

1.17. Boşa koymuş, dolmamış, doluya koymuş almamış (84, 42).

1.18. Hele o gece öyle bir dügün yaparlar, öyle bir dügün yaparlar ki, bunu da akıllar almaz, kambur felek bir yana, dünya bile bir yaşına daha girer (84, 236).

Qəhrəmanın fəaliyyəti ilə xaricən bağlı olan formullar

1.24. Hatəm çəkib çarığın dabanını, qırıb yerin amanını, günə bir mənzil, teyyi mənazil, nağıllarda mənzil olmaz. Az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz getdi, bir neçə gündən sonra gəldi çıxdı həmin dərvişin nişan verdiyi yerə (38, 25).

1.25. Mələk xanım yayılıb atın belinə, dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi, ayaq üzəngidə, diz qabırğada budu özünü yetirdi öz şəhərinə (37, 240).

1.26. Dərələrdən yel kimi, təpələrdən sel kimi, badeyi-sərsər kimi, ayaq üzəngidə, diz qabırğada, piyadasın piyada, atlısın atlı, hamını qoyub yolda, quşdan yeyin, tazıdan yüyürək, neçə mənzil yol gedib, necə mənzil eyləyib, axır gəlib çatdı Rum şəhərində... (31, 281).

1.27. Dərələrdən yel kimi, təpələrdən sel kimi, badeyi-sərsər kimi, ha gedib, hu gedib yeddi aydan sonra gəlib çıxdı bir yerə (31, 300).

1.28. Dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi, az getdi, üz getdi, dərə təpə düz getdi. Orada ayla, illə, burada müxtəsər dillə, başladı, şəhərbəşəhər, kəndbəkənd soraqlaşib gəzməyə (33, 95).

1.29. Çox getdi, az getdi, orada deyildim, hesablayaydım, axır gəlib çıxdı bir şəhərə (24, 114).

1.30. Nə qədər yol getdi, deyə bilmərəm, ancaq axşam qaranlıq düşə-düşə tüstüyə yetişdi (24, 135).

1.31. Az gedib, çox dayandı, bulaqlardan bir oymaq su içib, iynə yarım yol gedəndən sonra özünü çatdırdı İsfahana (39, 118).

1.32. Yeddi gün, yeddi gecə yol gedənnən sonra gəlib çıxdılar həmin yeddi yolun ayrıcına (27, 74).

1.33. Beləliklə, tamam qırx gün, qırx gecə yol getdilər, ta ki, gəlib çıxdılar Gülüstani-İrəmin sərhəddinə (25, 34).

1.34. Bəli, gəmi düşdü dəryanın içinə, gecəni günüzə qatdı, günüzü gecəyə, on günlük yolu bir gündə gedib çatdı bir cəzirənin kənarına (31, 328).

1.35. Bir aylıq yolu iki günə gəlib Rum vilayətinə çatdılar (32, 349).

1.36. Bu minvalla otuz doqquz gün, otuz doqquz gecə yol getdilər (33, 256).

1.37. Bəli, bunlar yola düşüb, mənzilbəmənzil, teyyi-mənazil, gedib Qaf dağına çıxdılar (39, 55).

1.38. Çəkib çarığın dabanın, qırıb yerin damarın dərələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi, acı biyanlıq, çox-çox qamışlıq, günə bir mənzil, teyyi-mənazil, gecəni gündüzə qatıb gündüzü gecəyə... (36, 39).

1.39. Günə bir mənzil, təyyi-mənazil, gecəni günə qatdı, günü gecəyə, üç ay tamam at sürdü, üç ayın tamamında gəlib bir qalaçaya çatdı (31, 95).

1.40. Az gedib çox dayandı, çox gedib az dayandı, nağıllarda mənzil olmaz, neçə müddət yol gedib, neçə mənzil gedib axırda gəlib çatdı Urum torpağına (31, 215).

Türkiyə variantları

1.19. Az gitti, uz gitti. Bütün gün yol yürüdü (85, 13).

1.20. Az gitmişlər, uz gitmişlər dere tepe düz gitmişlər. Konarak, göçerek, lale sünbül biçerek, tam bir güz gitmişlər, bir şəhre varmışlar (98, 37).

1.21. Az gitmişlər, üz gitmişlər, dere tepe düz gitmişlər. Altı ay bir güz gitmişlər. Bir de arkalarına bakmışkar ki, bir qarışık yol gitmişlər (98, 61).

1.22. Az gitmiş uz gitmiş. Dere tepe düz gitmiş. Konarak, göçerek, arpa buğday biçerek tam bir güz gitmiş (98, 70).

1.23. Az gitmişler, uz gitmişler. Dere tepe dağ aşmışlar... Güneş tepeye varmadan, padişah ülkesine varmışlar (98, 133).

1.24. Az gider, uz gider, ardı sıra bir bölücek toz gider (83, 14).

1.25. Gide gide bir arpa boyu gidiyorlar. Gidince ileride üç ev görüyorlar (81, 15).

1.26. Az gittik, üz gittik dere tepe düz gittik. Bir de gönüp baktım bir arpa boyu yol gitmişim (81, 43).

1.27. Az gitdiler, uz gitdiler, Dönmüşler arkasına bakmışlar. Bir harmanlık yer gitmişler (85, 236).

1.28. Az gitmiş, uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş, bir de bakmış ki, bir karışıcık yol gitmiş (99, 30).

1.29. Az gitmiş, uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş, üç gün üç gece yol almış (98, 154).

1.30. Hiç vakit kayb etmeden yollara düşmüş. Her bir adımı atmış arşınmış. Bunda basmış, onda bulunmuş. Durmamış, dinlememiş. Yürümüş. Üç aylık yolu iki günde almış (85, 29).

1.31. Bir gün oğlan çıkar. Git gitmemin git gitmemin, yolu o taraflara düşer (102, 17).

1.32. Git gitmez misin, git gitmez misin, Geceler gündüz olmuş, gündüzler de gece. Şahzade bir hafta sonra dağı aşmış, yola ulaşmış... (99, 53).

2. Dinləyicilərin diqqətini yoxlamaq üçün formullar həm Azərbaycan, həm də Türkiyə nağıllarında aşkar edilmir.

3. Keçid formulları

3.1. Keçəl bazaman getməkdə olsun. Sizə beş kəlmə xəbər verim lotubaşınan (36, 37).

3.2. Bunlar toy tədarükündə olsunlar, al xəbəri kimdən, Pəri xanımın atasından (24, 199).

3.3. Kiçik qardaş qurbağa ilə bir daxmada məyus, başı aşağı gününü ah-vayla keçirməkdə olsun, sizə xəbər verim padşahdan (27, 216-217).

3.4. Bunları burada qoyaq, sizə xəbər verək padşahdan (53, 101-102).

3.5. Keçəl Hindistana çatmaqda olsun, sizə kimdən xəbər verim, padşahdan (53, 101-102).

3.6. Əhməd Tacir belə xoş yaşamaqda olsun, qulluğunuza hardan ərz edim, Əhməd Tacirin qonaq qaldığı şahdan (55, 161).

Türkiyə variantları

3.1. O, kuyunun içində bekleye dursun, biz gelemiz ötekilərə (83, 66).

3.2. Biz bırakalım onları kendi hallerinə, gelemiz küçük Şahzadəyə (83, 66).

3.3. Onlar gide dursunlar, biz gelemiz Kaplan Adama (98, 105).

3.4. Onlar birlikdə otura dursunlar, bakalım sarayda nələr oluyor (98, 140).

3.5. Biz gelemiz ormandakı kıza (98, 139).

Vaxtın tez keçməsi ilə bağlı olan formullar

3.7. Bəli, günlər, aylar keçdi (34, 292).

3.8. Ay dolanır, il keçir, kişi canını oğlanlarına tapşırıb ölür (34, 315).

3.9. Ay keçdi, il keçdi, devin qəbrinin üstündən yeddi gül bitdi (36, 197).

3.10. Bir gün belə, iki gün belə, bir ay belə, iki ay belə, axırda arvad da, ana da durdular üzünə (31, 248).

3.11. Gethaget illər, aylar gəldi hərləndi... (33, 104).

3.12. Vaxt keçdi, gün keçdi, ay dolandı. Bir vaxtdan sonra həmin cavanlar məktəbi qurtardılar (55, 164).

3.13. Nağıl yüyürək olar (74, 134).

3.14. Nağıllarda vaxt tez başa gələr (31, 276).

3.15. Nağıl dili yüyürək olar, amma iş yüyürək olmaz (33, 196).

3.16. Aylar, illər ötdü (1, 66).

Türkiyə variantları

3.6. Böğlece günler, haftalar, aylar bir ruya gibi gelib keçmiş (98, 204).

3.7. Gel zaman, git zaman, aradan keçmiş epey zaman (99, 136).

3.8. Gel gün, git gün padişahın karısı gebeleşir (100, 26).

3.9. Zaman geçer, günler geçer (96, 32).

3.10. Zamanın erken geçmesini istemiş. Günleri ayları iple çekmiş. Gün gelmiş (86, 79).

3.11. Günler su gibi akmış. Aradan üç yıl keçmiş (86, 421).

3.12. Geceler gündüzleri, gündüzler geceleri kovalamış... Ay Güneşin, Güneş Aym peşindən koşmuş...Günler haftalarla, haftalar aylarla el ele tutmuş da gene arabın bulunduğu yere varamamışlar... (98, 112).

3.13. Böylece, günler, haftalar, aylar bir rüya gibi gelib keçmiş (98, 204).

3.14. Günler günleri, günler de haftaları doldurmuş (99, 53).

3.15. Eh, gün olur, yıl gibi geçer; yıl olur, yıl gibi geçer (84, 240).

3.16. Yıl dediyin nedir ki! Ay olur, gün sanırsın; yıl olur, dün sanırsın. Bu yıl böyle geçer, yaylanın, yurdun çiçek açdığı aylar gelir (84, 245).

Uşağın tez böyüməsi və hamilə qadınlarla bağlı olan formullar

3.17. Sizə kimdən deyim, uşaxdan, uşax, nə uşax. Saatba-saat, günbəgün boy atırdı. Bir ayın içində üç yaşında uşağa dönmüşdü (27, 156).

3.18. Bu uşax yekəldi, bir yaşınnan iki yaşına, ikidən üçə, belə-belə gəldi çatdı yeddı yaşına (36, 124).

3.19. Bəli, aradan doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz dəqiqə, doqquz saniyə keçdi, padşahın arvadı yükün yerə qoydu (31, 104-105).

3.20. Nisə bir vədə gördü ki, heç doqquz ayı tamam olmamış bari-həmlin qoyub yerə, bir oğlan doğdu (31, 275).

3.21. Bəli, deyirlər ki, nağıllarda mənzil olmaz. Ay dolandı, həftə keçdi, doqquz ay, doqquz günün tamamında hər iki qardaşın arvadları bari həmillərini yerə qoydular (34, 126).

Türkiyə variantları

3.17. Aradan bir az zaman geçer masal çocuğu çabuk büyür (96, 166).

3.18. Gel zaman git zaman, en küçükleri birini bitirmiş ikisine basmış, ortancıl desen yedisini doldurmuş, sekizine deymiş, böyüyün de yaşı varmış, on beşini ellemiş... (84, 187).

B. Daxili təhkiyə formulları

1. Qəhrəmanların simasını müəyyən edən formullar

1.1. Qız da ki, elə gözəldi ki, görən deyərdi elə baxım. Ağlı da gözəlliyinnən bir gələrdi. Qərəz, nə deyim, gəl məni gör, dərdimdən öl" (37, 275).

1.2. Bunun bir qızı oldu ki, bəeyni misli pəri, aya deyər, sən çıxma, mən çıxım, günə deyər, sən çıxma, mən çıxım. Bu elə bir qızıdı ki, allah-taala xoş gündə, xoş saatda yaratmışdı (32, 91).

1.3. Gördü ki, Güllü başını yuyur, bulud kimi qara saçları üzünə tökülüb. Bir qızıdı ki, günə deyir, sən çıxma, mən çıxım, aya deyir, sən çıxma, mən çıxım (32, 321).

1.4. Diqqət eləyib gördü bu elə bir gözəldi ki, allah xoş gündə, xoş saatda yaradıb. Gözəl nə gözəl! Nazənin sənəm, fəriştə girdar, gəl məni gör, dərdimdən öl, can alan, aşıq öldürən, incə miyan, nazik bədən, sünbül nişan (32, 43).

1.5. Nigar nə Nigar, hər saç hörüyü bir salxım, qara şanı. Alnı ay kimi, zülmatlara işıq salır. Qaşları elə bil qüdrəti- ilahinin qələmiyənən çəkilib. Gözləri qara, kiprikləri yayından çıxmış

ox kimi, rəngi sürməyi çalır. Burnu hind fındığı. Yanaqlarına elə bil şüə qan çilənmişdi, ləbləri şəkər, sinəsi mərmər kimi, par-par parıldayır. İncə belli, uzunboylu, şux dayanıqlı, ceyran yerişli bir maraldı (32, 311).

1.6. Bunun gözü'nün ağı-qarası Pəri deyilən bir qızı var idi. Özü də qız nə qız... Qaşlar kaman, gözlər qan pıyaləsi, burun hind fındığı, sinə səmərqənd kağızı, zəri-ziba içində, on beş yaşında, cavan tovuz misalı bir qız (31, 234).

1.7. Mələk elə gözəl qız idi ki, onun kimi dünya üzündə gözəl yox idi. Qaşları qara, kiprikləri müjgan oxu, yanaqları bir kasa qan, burnu püstə, dodaqları zərif, beli incə, boyu sərv ağacı (31, 308).

1.8. Elə gözəl qızdı ki, yanaqları yaqutun kənarı kimi, dişləri inci, mirvari kimi, nazik-bədən, sünbül nişan bir qızdı ki, Allah-taala xoş gündə, xoş saatda yaradıb. Elə bir qızdı ki, saç topuğunda, qaşları qüdrət qələmiynən çəkilib, gözü ceyran gözü kimidi (33, 69).

1.9. Qızların gözəlli hər ikisini valeh etmişdi. Qızlar nə qızlar... Tanrının kərəmi çuşə gələndə bu nazəninləri yaratmışdı (33, 221).

1.10. Gürdü ki, qız əyləşib, amma doğrudan da heç özündən qalan qız deyil. Gözəllikdə heç Züleyxa ona deyə bilməz ki, yerin əyridi düz otur (31, 299).

1.11. Murtuz bir qıznan yatıbdı ki, dünyada heç misli yoxdu. Gözəllikdə bəeyni Züleyxa (31, 299).

1.12. Əhməd tacir gördü ki, vallah, bu elə bir zənəndi ki, bu bayıra çıxanda ay, gün, ulduz hamısı batil olub getdi. Zalım qızı elə bil on beş gecəlik aydı, buludların içindən görsənir. Saçlar əbri-siyah kimi tökülüb bunun çiyinlərinə, elə bil ki, bəeyni iki tərəfdən asılan iki dənə şahmardı, elə vaxt eləyirdilər ki, dolaşsınlar gərdəninə (31, 329).

1.13. Gördü paho, budu bir cüt nazənin Sənəm gəlir, deyirsən on dörd gecəlik aydı, buludun altından çıxıb. Yeriyəndə yerə naz edib deyir ki, ay yer, fəxr elə sənə qədəm basıram (32, 227).

1.14. Nə gördü hovuzun başında: bir ceyran misal qız əl-üzünü yuyur. Dünyada misli manəndi yoxdur. Qaşları kaman kimi, kiprikləri ox kimi, gözləri qan pıyaləsi kimi, sifəti on dörd gecəlik ay kimi, burnu Hind fındığı kimi, dişləri mirvari kimi, dodaqları şəh düşmüş qızılgül yarpağı kimi, zənəxdanda həbəşi xallar mixək danəsi kimi, sinə Səmərqənd kağızı kimi, qollar qarğı kimi. Xülasə, qəddi- qaməti insan üzü görməmiş meşələrdə bitən sərv ağacı kimi. On dörd hörük siyah zilfi dal gərdəninə bürümüş, insan görəndə valeh olur (36, 69).

Türkiyə variantları

1.1. Bir de bakar ki, doğar aya doğma ben doğayım, çalan güne çalma ben çalayım, diyecek kadar güzel bir kız çıkar (96, 271).

1.2. Bir güzel kız. Aya der sen dur da ben doğayım (102, 52).

1.3. Kızların güzellikleri dünyanın her tarafında dilden dile dolaşıyormuş. O kadar ki, ayın on dördü günün on beşi kadar güzelmişler (98, 74).

1.4. Bunun içinden de öyle bir kız çıkar, öyle bir kız çıkar ki, ötekiler ne özüm! Misli menendi bir daha bu cahana ne gelmiş, ne gelir, yanakları al gibi, dudakları bal gibi, boyu dersen çiçek açmış dal gibi... (84, 15).

1.5. Bu da binbir emekle meydana gelmiş, güzeller güzeli, eşsiz emsalsız bir kızmış (98, 188).

1.6. Bir az sonra tül elbiseler içinde, güneş kadar parlak sarı saçlı, ayın on dördü, günün on beşi gibi güzel altın kız gelmiş (99, 59).

1.7. Kıza bakmış. Hayretten küçük dilini yutmuş. Dünya güzeli bir kızmış. Görenlere "Ya al, ya alayım der gibiymiş. Altın renginde sapsarı saçları omuzlarından aşağıya dökülüyormuş (85, 117).

1.8. Kızlar aya "Ya sen doğ yada ben doğayım" derlermiş. Güzellikleri bakanların göz nurlarını eritecek kadar çokmuş (98, 219).

1.9. Gız ayın on dördü gibi güzel, kölgesi suya vurdu (102, 25).

1.10. İçeri giriyor bakıyor ki, ayın on dördü gibi güzel. Hiç bir taraftan noksanlık olmaksızın oluşuyor (81, 91).

1.11. Şimdi ayın on dördü kadar göz kamaşdırıcı güzellikte bir kız oturuyormuş (98, 100).

1.12. Bir de görür ki, ne görstün, bu turunç, turunç deyil, sana bir ayın on dördü, acep insan bakmayla doyardı ki... (83, 14).

1.13. Tulum üzerindeki torbayı atarak ayın on beşi gibi güzel, yakışıklı bir delikanlı olunca, kız sevincden adeta uçacak gibi olmuş, kocasının boynuna sarılmış... (98, 68).

1.14. Gız çok güzelmiş. O gadar güzel ki, gülünce güller, günasırlar açarmış. Ağlayınca gözlerinden inciler mercanlar dökülürmüş. Yürüyünce ardında otlar çimenner bitermiş (102, 16).

1.15. Padışahın oğluna dedilər ki, gülüncə güllər açan, yürüyünce arkasında otlar biter. Ağlayınca da gözlerinden inciler dökülür. Ellerini ikayınca da ellerinden gümüşler dökülür (102, 86).

1.16. Su sunası melek huri dediginde, güldüyü zaman güller açar, ağladığı zaman inci mercan dökülür, yıkanınca suyu altın kesilir (96, 183).

1.17. Bir gün haber almışlar ki, falan memlekette ağladıkca gözlerinden inciler dökülen, güldükce yanaklarında güller açan güzel bir kız var... (98, 136).

1.18. Gözü kor dediysem harama bakmıyor. Ayağı topal dediysem haram yollara gitmiyor. Kulağı ağır dediysem kötü laflar işitmek istemiyor (81, 103).

1.19. Bir gün dedesi bunu gördü. Uçarak keklik dutar, koşarak tavşan (102, 91).

Kişi qəhrəmanların simasını təsvir edən formullar

1.15. İçəri girib gördü ki, bir oğlanı zindana salıblar ki, misli bərabəri nə insdə, nə cinsdə, nə mələkdə var... Allah-taala bunu xoş gündə, xoş saatda xəlq edib. İşiq da bunun üzünün işığı ki, hər tərəfə düşüb, elə bil gündü, şəfəqini dünyaya salıb (33, 91).

1.16. Gördü, bunların içində bir oğlan var, yemə, içmə, gecə, gündüz bunun xətt-xalina, gül camalına tamaşa elə. Baxıb gördü ki, doğrudan da bir oğlandı, dünyalar malına dəyər (32, 22).

1.17. Başını qaldırıb gördü ki, nə, elə gözəl oğlandı ki, adam gözünü ondan çəkmək istəmir. Bığ yeri bənəfsə kimi yeni-cə baş qaldırıb (33, 297).

1.18. O bir oğlan olmuşdu ki, daha yemə, içmə xətti-xalina, gül camalına tamaşa elə! Gözəllikdə misl-Yusif, qüvvədə, biləkdə də misl-Rüstəm bir oğlan olmuşdu... (31, 290).

1.19. Gördü vallah bir oğlan uzanıb zırıldayır, deyirsən Yusifdi qəbirdən çıxıb. Bıqları bənəfsə kimi təzə dit verir. Qaşları kaman kimi, üz ay kimi. İki yanaqlar solmuş qızıl gülə bənzəyir (32, 225).

1.20. Gözəllikdə elə bir afəti-zaman idi ki, Yusif Kənan onun əlinə su tökə bilməzdi (31, 94).

Türkiyə variantları

1.20. Her taraf bembeyaz. Hüsn-ü Yusufun abadi kağıt gibi olan tenine benzer (86, 146).

Yeni doğulmuş körpələri təsvir edən formullar

Azərbaycan nağullarında aşkar edilmir.

Türkiyə variantları

1.21. Biri ayın on dördü gibi güzel bir gız, o biri de nur parçası gibi yakışıklı bir oğlan olur (102, 67).

1.22. Bir az sonra da nur topu gibi bir oğlan çocuğu doğurmuş (98, 207).

1.23. Dünyalar güzeli, nur topu gibi bir kızları daha olmuş (85, 135).

Mənfi obrazları təsvir edən formullar

1.21. Gəlin var elə düşmən, mala düşmən, ərə deyər can, qaynanaya qusdurur qan (32, 314).

1.22. Qarı var ipəkdi, qarı var köpəkdi, qarı var iman, qurban nəsib olsun. Bu qarı köpək qarıdı (33, 5).

1.23. Belə deyirlər, qarı var imanlı, qarı var imansız, dad imansız əlindən (32, 303).

1.24. Deyirlər qarılar cürbəcür olurlar. Qarı var mat-matı, qarı var çarğatı, qarı var mamılı-matan, yük üstə yatan, şıllaq atan, qarı var plov yeməz, üzü gülməz, dabanı çatdax, baldırı çıl-pax, ipəyi qarı, köpəyi qarı, yaxası açıx, ombası batıx, tumanı cırır, dişləri qırır, işləri fırx, küpəgirən, buzov minən, sərçə yeyən (34, 106).

1.25. Bir nahamvar ifritədi ki, alt dodağı göy süpürür, üst dodağı yer süpürür” (24, 247).

1.26. Gördü bir dev anası əmcəklərini çiyindən aşırıb yeddi qazan xörək bişirir (26, 185).

1.27. Qarı neçə cürdür. Qarı var mamlı-matan, yük üstə yatan, bəlxun sağrı, plov yeməz, üzü gülməz, dabanı çattax, baldırı çıl-pax, ipəyi qara, köpəyi qara, yaxası açıq, tumanı arıq, saçları qırıq küpəgirən, buzov minən qarı. Bizim bu qarı şaman qarı idi (38, 95).

1.28. Gəl sənə xəbər verim kimdən. Su ağacı, cüvəllağı, şeytan əməlli, küpəgirən qarının əlindən su içən tacir İlyasdan (32, 315).

1.29. Həmən o boyu bir qarış, saqqalı yeddi qarış burada gəşt eləyip, bu meşədə qalır (74, 228).

1.30. Boyu bir qarış, saqqalı iki qarış o saat gedib gətirdi (34, 274).

Türkiyə variantları

1.24. İki büküm, kara kuru, sivri burunlu, sivri çeneli, dişsiz bir kocakarı ile qarşılaşmış... (98, 53).

1.25. Adamdan azma, dişləri kazma, üçbuçuk telli, kurbağa belli, kaş göz dersen görünmüyor sürmeden! Gözlerine inanamışlar (86, 18).

1.26. Kurban olduğum Allah “dünyası ıssız kalmasın!” diye mi yaratmış, ne yapmış: yüzüne, gözüne bakılacak gibi deyil, çilin, çopurun biri (84, 55).

1.27. Bakmış ki, ne baksın, bir dev karısı! Bir ağzı Harekte, bir ağzı Terekde, ne gördüyü var, ne ördüyü var... (83, 8).

1.28. Kapının önünde bir dudakları yerde, bir dudakları gökde olan kocaman korkunc arap görünce aklı başına gelmiş (99, 57).

1.29. Dev o kadar iriymiş ki, bir eliyle gökde uçan kuşları yakalıyor, öteki eliyle de yerdeki yılanları, ciyanları topluyor-muş (98, 151).

1.30. Boyları bir qarış, sakkalları iki qarış iki cüce gelir... (84, 216).

Təbiət hadisələri ilə bağlı olan formullar

1.31. Məlikməmməd qulaq asmayıb bir az oturdu, bir də gördü ki, göy guruldadı, ildırım çaxdı, dağ kimi bir dev gəldi (26, 194).

1.32. Birdən göy guruldadı, ildırım çaxdı, gurultuynan göydən bir ifritə endi (34, 210).

Türkiyə variantları

1.31. Gece yarısı olduğundan tufan gibi bir yel çıkmış. Yer sallanmış. Her yan pus bulanık olmuş. Ardından da gürültü kopmuş ama ortanca oğul uyanamamış bile (86, 79).

Qəhrəmanın atını təsvir edən formullar

1.33. Oğlan baxdı qabaqdakı ata, gördü doğrudan da at bir atdı ki, Qırat onun yanında bir pula dəyməz (36, 277).

1.34. At iki əlləri üstündə qalxdı göyə, ucadan bir kişnədi, elə götürüldü ki, elə bil ox yayından çıxıb, bir göz qırpımında gözdən itdi (36, 281).

1.35. Elə söz ağzından qurtarmışdı ki, at iki əlləri üstündə qalxdı göyə, ucadan bir kişnədi, elə götürüldü ki, elə bil ox yayından çıxıb, bir göz qırpımında gözdən itdi (31, 212).

1.36. Qəhrəmanın atı suda balıq kimi üzür, göydə də quş kimi uçurdu. Bir aylıq yolu iki günə gəlib Rum vilayətinə çatdılar (32, 349).

1.37. At bunları yel kimi aparırdı. Get ha get, get ha get bir şəhərə yetişdilər (32, 283).

Türkiyə nağılları

1.32. Altın at o günə kadar gördüyü atların, hatta hayvanların en güzeli imiş. Gözleri işıl-ışıl parlıyor, altın tellere benzeyən yelisi, ata bir gelin güzelliği veriyormuş. İnce, yüksek bacakları yerinde duramıyor, bırakılsa quş gibi uçacaktıymış hissini veriyormuş. Derisinin parlaklığı, düzgünlüyü heç bir hayvanda yokmuş... (99, 62).

1.33. Uçar gibi giden atları, onları bir kaç saat içinde Acarın bulunduğu şehre ulaştırmış (98, 59).

1.34. Ata dokunmuş. At yelle yarışıp bulutlara ulaşmış (86, 22).

1.35. Dağlarda, bayırlarda atını dört nala sürüyor, adeta bir quş gibi uçuyormuş (98, 110).

1.36. Rüzgar gibi giden atını dört nala sürmüş. Dereler, tepeler, dağlar, atının ayakları altında uçuyormuş sanki... (98, 55-56).

Qəhrəmanın yaşadığı sarayları, bağ-bağatları təsvir edən formullar

1.37. Bu elə bir saraydır ki, ayağı yerdən nəm çəkir, başı buluddan.

1.38. Çəmən basəfa yerdə düşdülər. Bura heç gördüyün yerə oxşamır, hər tərəf gül, çiçək, ağaclar baş çəkib ərşəfələyə, bülbüllər cəh-cəh vurur, vallah deyəsən bura cənnətin bir guşəsidir. Hər aşiq öz yarına min dilnən naz eyləyir (32, 41).

1.39. O getdi, mən getdim, axırda gəlib çıxdıq dağın döşündə bir açıqlığa. Gördüm bura basəfa bir yerdə. Sular şırhaşır hər tərəfdən axır, bülbüllər cəh-cəh vurur, güllər pəh-pəh verir. Vallah bir yerdə, deyirsən, cənnətin bir guşəsidir. Dünyada nə qədər

gül-çiçək varsa, hamısından burda var (33, 118). 1.40. Bağ nə bağ, şair gərək ki, onu tərif eləsin. Ağaclar baş çəkib ərş-fələyə, hər tərəf cəməni-basəfa, çiçəklərin ətrindən qarın doyur, insan az qalır bihuş olsun. Suların şırıltısı, quşların nəğməsi, bülbüllərin cəh-cəhi insanı valeh edir (33, 234).

1.41. Bağın adı xəzan bağı idisə də, amma bahar bağından da gözəl idi. Hər tərəfdən sular gülab kimi axırdı. Bülbüllər cəh-cəh vururdu, güllər rəngbərəng çalırdu. Vallah, deyirdin Gülistani-İrəmdən bir parçadı. Hər şey öz məhbubunu yad eləyib öz dilində, öz aşiqinə raziniyaz edirdi (32, 238-239).

Türkiyə variantları

1.37. Saray, ama ne saray!..Allah yapmış yapısını devlər açmış kapısını (83, 12).

1.38. Zira önünə, ucu bucağı görünməyən, cənnət gibi bir bahçe çıkmış. Bahçenin ortasında mermerden büyük bir bahçe çıkmış. Havuzun etrafında, padişahlarda bile bulunmayan, yakut və zümrütlerle süslü, pırıl-pırıl tahtlar duruyormuş. Havuzun fiskiyelerindən göz alıcı renklərdə sular fiskiriyor, bülbüllərin tatlı sesləri hiç rastlamadığı çeşid, çeşid, renk, renk çiçəklərin kokuları insanın adeta başını döndürüyormuş (99, 195).

1.39. Bu da evvelki gibi, göklərə yüksələn bahçe içinde, güneşte pırıl-pırıl parlayan bir saraymış (98, 154).

1.40. Cami o kadar göz alıcıymış ki, göklərə yüksələn beyaz minareləri uzak şəhirlərdən bile görülüyor, altın yıldızlı kubbeləri güneş gibi parıldıyor, yüzlerce penceresindəki renkli camlardan içəriyə çeşitli işıqlar sızıyormuş (98, 14).

1.41. Nihayet en son açtığı kapının önündə duraraq içərisini hayran hayran seyre dalmış. Burası, babasının sarayında bile görmediyi kadar güzel bir yataq odası imiş. Pırıl-pırıl cilalı, ceviz ağacından yapılmış, oymalı bir karyola odanın bir köşəsində duruyor, üzerindəki altın sırmalarla işlənmiş, kırmızı atlas yorğun gözleri kamaştırıyormuş. Yerlərdə bir karış kalınlığında acem halıları varmış. Karyolanın etekliyi, yastıklar, hep yakut-

larla süslüymüş. Kristal şamdanlardakı mumlar göz kamaştırıyor, kocaman pencrelerde yerlere kadar sarkan koyu kırmızı renkli kadife perdeler, odaya başqa bir güzellik veriyormuş. Altın işlemeli terliklər karyolanın ayak ucunda duruyor, sahibini bekiyormuş (98, 78-79).

Əşyaları və canlı varlıqların qızılı təsvirini verən formullar

1.42. Qəsirdə Qəni şahın qızı Püstə xanım özünə yeddi qələm ilə zinət verib, qızıl sandal üstündə qərar tutubdur (38, 62).

1.43. O gecə sən qızıl pıçaq əlində gəldin, mən də gecə səni yuxumda görmüşdüm (38, 209).

1.44. Oğlanın kəkli qızıl, alnı ay, dişləri inci (31, 199)

1.45. Səfər kişi baş üstə deyib, qızıl ilana baş endirib getdi (31, 294).

Türkiyə variantları

1.42. Tavanları altın kakmaklı, yerlərində birer qarış kalınlığında halılar serili, en qiymətli kumaşlardan yapılmış divanlar və döşəmələrlə süslü odalarda, sofralarda inlər, cinlər top oynuyormuş.. (98, 35).

1.43. Odanın içində altın bir karyola pırıl- pırıl yanıyor. Karyolanın yanında da da gene altından bir beşik varmış. Beşikdə nur topu gibi bir çocuk yatıyormuş... (98, 95).

1.44. Bir altın elmamız var, Birbirimize atar tutarız. Güle- riz, eylesiriz (86, 404).

1.45. Altın at o güne kadar gördüyü atların, hətta hayvanların en güzeli imiş. Gözleri işıl- işıl parlıyor, altın tellərə benzeyen yelesi ata bir gəlin güzelliği veriyormuş. İnce, yüksək bacakları yerində duramıyor, bırakılsa kuş gibi uçacaktı hissini veriyormuş (99, 62).

1.46. Bakar ki eşək öyle altın saçıyor öyle altın saçıyor ki, yer yurt almıyor (96, 148).

Qızılın və gümüşün semantik cütlüyü olan formullar

1.46. O imarət üç mərtəbə olsun. İmarətin bir kərpici qızıl, bir kərpici gümüş, eyvanı da on altı sütunlu olsun (39, 228).

1.47. Sarayın daşının biri qızıl, biri gümüşdür (46, 145).

1.48. Qız baxdı ki, nə... oğlanın başının bir tərəfi qızıldı, bir tərəfi gümüş. Qız min ürəkdən bir ürəyə vuruldu oğlana (31, 124).

2. Personajların hərəkətini, fəaliyyətini təsvir edən formullar

2.1. Mələk xanım alıb paltarı başdan geyinib ayaqdan qıfılandı, ayaqdan geyinib başdan qıfılandı, əlinə əsa alıb, altdan qılıncını bağladı, qulu götürüb çıxdı küçəyə... (31, 315).

2.2. Məlik Əhməd altdan geyinib, üstədən qıfılandı, üstədən geyinib altdan qıfılandı, qılıncı bağladı, qalxanı götürdü, düşdü yola (32, 274).

2.3. Keçəl bərkitdi çarıqların dabanın, qırdı yerin damarın günə bir mənzil gedib bir şəhərə çıxdı (33, 258).

2.4. Asiman düşdü yolun ağına, gəmilər mindi, dəryalar keçdi, cəzirələr aşdı, uzaq yolu yaxın elədi, axır, gəlib öz ölkəsinə çatdı (33, 99).

2.5. Keçəl bərkitdi çarıqların dabanın, qırdı yerin damarın günə bir mənzil gedib bir şəhərə çıxdı (33, 258).

2.6. Asiman düşdü yolun ağına, gəmilər mindi, dəryalar keçdi, cəzirələr aşdı, uzaq yolu yaxın elədi, axır, gəlib öz ölkəsinə çatdı (33, 99).

2.7. Atı minib, quyuya gedib alt paltarı geyinib, yaraq əsəbini taxdı, al ələmini götürüb qara atı mindi, yola düşüb cədələ gəldi. Bir dövrə vurub qılıncını siyirdi, bir nəərə çəkib padşahın oğlu tərəfə atı çarpdı (62, 16).

2.8. Dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi, ata bir mahmız vurdu, atın quyruğu oldu ələm, qulaqları oldu qələm. Ayaq üzəngidə, diz qabırğada, özünü yetirdi bir çəmənin qırağına... (32, 300).

2.9. Bəli, Hatəm çəkib çarığın dabanını, qırıb yerin amanını, günə bir mənzil, təyyi-mənzil, nağıllarda mənzil olmaz; az getdi, üz getdi, dərə-təpə düz geti, bir neçə gündən sonra gəldi çıxdı həmin dərviş nişan verdiyi yerə (32, 28). 2.10. Hatəm dərələrdən yel kimi, təpələrdən sel kimi, badeyi-sərsər kimi, dağların dabanıyan, yolların kənarıyan, gündə bir mənzil, təyyi-mənzil bir müddət sonra gəlib çıxdı həmin kor padşahın vilayətinə (32, 33).

Türkiyə variantları

2.1. Keloğlan, sihrli kuyunun yolunu tutar, tutar ama, o gider, yol gider, o gider, yol gider, gölgesi de peşi sıra tin, tin eder, derken akşamın bir-saatində kuyunun başına varır (84, 125).

2.2. Çoban yola çıkmış. Az bir az gittikdən sonra üzərindəki sarsıntıyı atlatmış. Tabanları yağlamış. Tozu dumana katmış, Pilav suyu kaynayacaq kadar bir zamanda şəhre varmış. Sokak-sokak dolaşmış. Sarraf aramış ()

2.3. Şehzadə bu sözləri kulağına küpe yaparaq, az gider, uz gider, yokuşlarda ter dökerek, inişlerde tırnak sökerek koca yümağın bittiyi yere kadar gider (83, 11).

2.4. Şehzadə el ayak çekildikdən sonra, demir çarık, demir asa yola düşmüş (84, 45).

2.5. Ceylan gibi güzel atına biner, yay gibi hızlı giden iki köpeğini yanına alır, her attığını vuran tüfegini de omuzuna asarak sabahlara ava çıkarmış (99, 37).

2.6. İki arkadaş, konuşa, otura kalka, günlerce yol almışlar. Atlardan inip yaya yürüdükleri derelerden yüzerek geçtikleri oluyor, bazı gecelerini ormanlarda ağac dallarında geçiyor, bazan da köylerde müsafir kalıyorlarmış. Durmadan gitmişler, gitmişler... Dere-tepe düz gece gündüz gitmişler, bir memlekete varmışlar (98, 42).

2.7. Sağa koşmuş, sola koşmuş, oraya gitmiş, buraya gitmiş, yok, yok... Yorularak inine gidib, uzanmış, uyuya kalmış... (98, 100).

2.8. Vurmuş sandığı omuzuna. Seyirtmiş saraya. Yokuşlarda "Ah", inişlerde "Vah" demiş. Durup dinlenmemiş. Varmış saraya. Padişahın hüzuruna çıkmış" (86, 130).

2.9. Rüzgar oğlu ceylan gibi güzel atına biner, yay gibi hızlı iki kopeğini yanına alır, her attığını vuran tüfeğin de omuzuna asarak sabahları ava çıkarmış (99, 37)

2.10. Hiç vakit kaybetmeden yollara düşmüş. Her bir adımı atmış arşınmış. Bunda basmış, onda bulunmuş. Durmamış, dinlenmemiş. Yürümüş. Üç aylık yolu iki günde almış (85, 27).

2.11. Yedi saatlık yola ateş püskürterek, yedi deniz karşıya geçti (85, 67); 2.12. Dört iklim yedi deniz aşmış varmış karşıya (85, 68).

2.13. Tabanlarını yağlamış, koşa koşa kaçmış", "Onda basmış bunda bulunmuş, bunda basmış onda bulunmuş", "Yel yepelek koşmuş", "Yolğalamış yola düşmüş", "Git gitmemesine, git gitmemesine yürümüş", "Bir ayağı kalk gidelim, demiş, bir ayağı oturduğun yerde su mu çıktı, demiş", "Meymele mesmele, don çözüp uçkur bağlayana kadar iş işten geçmiş... (85, 20).

Uzaq məsafəni getməyi təsvir edən formullar

2.11. Bu minvalla otuz doqquz gün, otuz doqquz gecə yol getdilər (39, 133). 2.12. Beləliklə, tamam qırx gün, qırx gecə yol getdilər, ta ki gəlib çıxdılar Gülüstanı-İrəmin sərhəddinə (25, 34).

2.13. Ülkər meşə ilə yeddi gün, yeddi gecə yol gedib, bir böyük dağa çıxdılar (39, 30).

2.14. Səttar qızla görüşüb, daban aldı, üç gün, üç gecə gedib, bir gəmi düşərgəsinə çıxdı (39, 32).

2.15. Altı gün, altı gecə yol getdi. Dərələrdən keçdi, təpələrdən aşdı, gəldi bir dağın ətəyindəki mağaraya (34, 36).

2.16. Yeddi gün, yeddi gecə yol gedəndən sonra gəlib çıxdılar həmin yeddi yolun ayrıcına (28, 74).

Türkiyə variantı

2.14. Az gitmiş, uz gitmiş, dere tepe düz gitmiş, üç gün, üç gece yol almış... (98, 55).

Qorxulu, çətin keçilən yerləri təsvir edən formullar

2.17. Ay axmaq, bura üç qardaşlar baxçasıdı, bura heç quş quşluğuynan qanad sala bilmir, burda bəni-adəm nə qayırır (31, 170).

2.18. Ana, adam - badam iysi gəlir, yağlı badam iysi gəlir. Bura qatır gələr dırnaq, quş gələr qanad salar (33, 215).

2.19. Ay nadürüst, buraya quş gəlsə qanad salar, qatır gəlsə dırnaq salar, sən hara bura hara? (31, 240).

Türkiyə variantları

2.15. Kuş uçmaz kervan geçmez yerde sen nasılsın bakalım? (86, 65).

2.16. Kuş konmaz, yılan bağırını sürümez bu yerlerde ne edersin? (85, 60).

3. Dialoqa girən formullar

3.1. Adam-badam iysi gəlir, yağlı badam iysi gəlir. Qatır gələr dırnaq salar, quş gələr, qanad salar. De görək bura kim gəlmişdi? (25, 117).

3.2. Ey çəpəl, adam-badam iysi gəlir, yağlı gödəm iysi gəlir, de görüm buraya kim gəlib? – Ey kafir, o qədər yemisən ki. Dişivin dibinnən gəlir (62, 11).

3.3. Pəhləvan. onu bil ki, pəhləvanlarda üç nişan olar: bir-birinə hər bə-zorba gəlmək, qılınc çalmaq, güləşmək. Mən üçünə də varam, buyur, bu meydan, bu şeytan (25, 154).

3.4. Böyük göyərçin dilə gəlib kiçik göyərçinə dedi

– Bacılı, bacılı.

– Can bacılı. Böyük göyərçin dedi:

– Bu qarını tanıyırsan? Kiçik göyərçin dedi:

– Bu qarının başına gələni Allah heç kafirə qismət eləməsin. Kiçik göyərçin dedi:

– Bacılı, bacılı, danış görək, bu qarının başına nə gəlib? (33, 9).

3.5. “ – Bacılı, bacılı, tanıyırsan bu oğlamı?

– Yox tanımıram.

– Bu Məlik Duçardı, atası bunun gözlərini çıxartdırb (25, 176).

3.6. – Mən elə bilirdim ki, ya iki gündü, ya üç gündü yatıram. Bu necə olan işdi?

– Xeyir, xanım, sən düz yeddi ildi ki, yatırsan. İndi səkkizinci ilə ayaq basır (25, 54).

3.7. – Ölü Məhəmməd yanındakı qızı görüb təəccüb qaldı, ondan xəbər aldı:

– Bu qırx gündə mənim yanımda oturub Quran oxuyan kim olub?

Qız dedi:

– Mən olmuşam (25, 250).

3.8. Padşahdan qırx şaqqa ət və qırx tuluq su al. Elə ki, mənim dediklərimə əməl elədin, bu tükümü oda tut, mən hazır olaram, səni işıqlı dünyaya çıxararam (33, 306).

Türkiyə variantları

3.1. Terzi kızı, terzi kızı! Dikersin, biçərsin, gökde yıldız kaçdır, bilirmisin?

– Beyoğlu, beyoğlu! Okursun, yazarsın. Karanfilin yaprağı kaçdır, bilirmisin? (81, 46);

3.2. – Nerden geliyorsun?

– Dere köyden?

– Nereye gediyorsun?

– Tepe köye?

– Adın ne?

– Ese!

– Benimki de Köse! (84, 92).

3.3. Bre oğul, buralarda in yok, cin yok, insana dediyin ne gezer, olsa, olsa dişinin dibinde kalmışdır (84, 46).

3.4. Dev kardeş, yel üfürür, sel köpürür, söndürürse Üç Turunçlar söndürür ateşini. Ben de bu başı bu yola koydum bir kere, kader ne ise öyle olur gayrı (83, 10).

3.5. Ne yapıyorsun, ne ediyorsun, in misin, cin misin, ne işin var burada?- demiş.

O da olayı anlatmış. Demiş: Böyle, böyle (81, 34);

– Sen is misin, cis misin? – diye seslenmiş.

Limon kızı saklandığı yerden çıkarak: – Ne inim, ne de cin, demiş. Bir peri kıziyım. Ama artık senin gibi bir insan oldum (99, 91).

3.6. – Sen neyin nesi, kimin fesisin? Ben nereden bileyim?

– Ben senin dostunum.

– İn misin cin misin?

– İnsanoğluyum (86, 295).

– At mı istersin, yoksa kılıç mı? – Kılıç düşman boynuna.

At isterim, binip seyran edeymiş, demiş (86, 165).

3.7. – Ay mı güzel, gün mü güzel, sen mi güzel ben mi güzel, Nardane mi güzel?

– Ne ay güzel, ne de gün güzel. Ne sen güzelsin, ne de ben güzelim. İlla Nardane Hanım, illa da Nardane Hanım, diye bir ses eşitir (96, 137).

3.8. Kırk gövde etle kırk tulum su olsa, olsa ile bulsa bir araya gelse, dileyin yerini bulur, senin için düğün benim için bayram olurdu (84, 267).

4. Magik formullar

4.1. Bu almanı görəndə o saat başa düşdü ki, bu almada bir sirr var. Xudavəndi-ələmin qüdrətindən deyir, yaxa qurtarsa, təbib qarşı gələr öz-özünə (74, 139)

4.2. Üzük, Həzrət Süleyman eşqinə səndən bir imarət istəyirəm bir kərpici qızıldan, bir kərpici gümüşdən. Özü də o qədər hündür olsun ki, başı buluddan binəsi də yerdən nəm çəksin (84, 81).

4.3. Xalça, Həzrət Süleyman eşqinə bizi apar öz qızıl kərpici evimizə – deyir, arzusu yerinə yetir (84, 96).

4.4. De görüm, Gül Sənavərə neynədi, Sənavər Gülə neynədi? (31, 132).

4.5. O devlər gedəndə bir lov oxuyurlar, qapılar açılır, çıxırlar bağçadan çölə (32, 40).

4.6. Elə ki, o getdi, oğlan durdu ayağa, atın tükünü çıxardıv tutuzdurdu. At hazır oldu...(36, 281).

4.7. Qız bir sehr-cadu oxuyub Məlik Məmmədi bir süpürgə etdi, qoydu bir divarın küncünə (62, 11).

4.8. Qorxma ağacda almalar dil açıb deyəcəklər ki: “məni dərdilər”, səs gələcək: “kim dərdi”. Deyəcək ki, “ağac”, ağac ağacı dərməz. Bu kimi sözlər eşidəcəksən, qulaq asma, çıx gəl! İbrahim tilsimi oxuyub oldu quş, qanad çalıb qalxdı göyə, gəlib çatdı həməən yerə (31, 91).

Türkiyə variantları

4.1. Aldım ele, vurdum yere, veren Allah bir can vere, deyip alır elmayı, vurur yere, şəhzadə de elma gibi kızara, bozara gelir meydana (84, 46).

4.2. Açıl sofram açıl, bir iki tür saçıl (96, 148).

4.3. “Allah encamını hayra təbdil etsin!” demiş (84, 42).

4.4. Sinan Güle neyledi, Gül Sinana neyledi?” (96, 159).

4.5. “Açıl kapım, açıl!” der, açılır kapı; gümüş eşiyi keçerlər. Akça kız da sabırsızlanır: “Örtül kapım, örtül!” der, örtülür kapı; bir bahçeye girerlər ama...” (84, 202).

4.6. Küçük şəhzadə sihrli tavşana binmiş, hemen yola koyulmuşlar kuşlar gibi uçub, rüzgarlar gibi eserek kuşlar padişahının sarayına varmışlar (99, 63).

4.7. Sağa çevirirsən, altın öyütür, sola çevirirsən, gümüş ögütür, bugüne de yeter, yarına da yeter, düğüne de yeter bayrama da yeter! Bileğine kuvvet, çek çeke bildigin, çevir, çevire bildigin kadar (84, 126).

4.8. Akca nine! Altında bir hasır, karşısında bir ayna, hemen eğilip eline varmış. Meger o ayna devran aynası imiş... (84, 3).

4.9. Dev karısı şahzadenin iki yanağına iki tokat vurmuş, ne Amasya, ne Yafa, bir Tokat elması yapar onu, götürüp kor rafa”, sonra işə “Aldım ele vurdum yere, veren Allah bir can vere (84, 45).

5. Başlanğıc formullarına xarakterik olan daxili təhkiyə formulları

5.1. Günlərin bir günü bu şəhərə bir tacir gəlmişdi (36, 172).

5.2. Bir gün gec idi. Təzəcə yatmışdım ki, qapı döyüldü (74, 204).

5.3. Bir neçə gündən sonra Qahirə şəhərinə çatdı (55, 161).

5.4. Kağal köyün Yəmən şəhərində bir qalaçası vardı.. (74, 42).

5.5. “Arzum endi bulağa

Sesi geldi qulağa

Arzuya peşkeş olsun

Şirvan, Tebriz, Marağa” (101, 272).

Türkiyə variantları

5.1. Günlerden bir gün, dağ, bayır dolanırken bir dalda bir kuş görmüş... (84, 302).

5.2. Günler günleri izlemiş. Pazar olmuş... (84, 226).

5.3. Nasıl olsa Mısıra gidiyorum (99, 115).

5.4. Nardan kırmızı, kardan beyaz, kumru kumru duruşu, ahu ahu bakışı bir yana, sade gözleriyle kaşları, Acem ülkesinin tacına, tahtına deger (84, 158)

5.5. He burda, he orda, az getti, uz getti, yerişti Acem şahı yanına (101, 273).

5.6. Ulu ulu bezirganlarım Hindde, Yemende; türlü türlü kuşlarım yurtta, yuvada (84, 171).

Atalar sözü və məsələrlə bağlı formullar

5.6. Yaxşı deyiblər, kor nə istər, iki göz, biri əyri, biri düz (40, 29).

5.7. İspin şah gəldi gördü, oho, lələ köçüb yurd ağlayır. dönüb-dönüb bir də ağlayır (74,130).

Türkiyə variantları

5.7. Neye derler ki “anasına bak, kızını al; kenarına bak. bezini al!” (84, 289).

5.8. Veren Allah verdikden geri er de verir, gec te verir; er de verir, yer de verir (84, 200).

Sonluq formulları

1. Söyləyicinin padşahın qonaqlığında iştirakı və xoş gün-güzəranla bağlı formullar

1.1. Təzədən qırx gün, qırx gecə toy eləyib öz muradlarına çatdılar. Mən də orada idim, aş yedim, nə əlim batdı, nə əlim daddı, nə də qarnıma bir şey getdi. Siz də eləcə yeyin, doyun! Siz yüz yaşayın, mən də iki əlli. Hansı çoxdu, siz götürün! Siz sağ, mən də salamat (37, 229).

1.2. Təzədən toy edib başladılar şadlıqla gün keçirməyə (24, 31).

1.3. Təzədənən qırx gün, qırx gecə toy elədi. O orda şad oldu, qardaşoğlu, sən də burada şad oldun (74, 138).

1.4. Burada başladılar toy eləməyə. Yemək-içmək. Onlar orada şad oldular, biz də burada (74, 179).

1.5. O gündən bir yerdə yaşayıb, xoş ömür sürməyə başladılar (41, 45).

1.6. Rüstəm də çox ədalətli padşah olub, ömrünün axırına kimi Mələk xanımla ömür sürməyə başladı (31, 326).

1.7. Sonra padşah Hindistan padşahının qızını oğluna alıb qırx gün qıx gecə toy elətdirdi. Öz tacını da başından götürüb oğlunun başına qoydu (34, 173).

1.8. Mədəd, arvadı, qarını da yanlarında saxlayıb xoş güzəran keçirdilər (34, 314).

Türkiyə variantları

1.1. Kırk gün, kırk gece düğün yapmışlar, tüm fakir fukarayı, yoksulları, sakatları düğünə davet etmişler, onlara bol bol armağanlar dağıtmışlar. Kısa keselim, iyilik edib bulmuşlar (80, 66).

1.2. Düyünə ben de davetliydim. Giderken yolda ayağıma diken batdı. Topallamaya başladım. Bakdım yol uzun. Geri evime döndüm (85, 199).

1.3. Padişah oğlunu damat yapmış, padişahlığı da ona vermiş. Kırk gün kırk gece düğün yapıp evlenmişler. Oğlan gardaşlarını da affetmiş, onnara bol bol para vermiş. Onnar ermiş muradına, ben de geldim meseli annatmaya... (102, 96).

1.4. Kırk gün, kırk gece düğün yapallar murad alıp murad veriller. Ben da onnarı daha düğün bitmeden bıraktım, da geldim. Darısı sizin başınıza... (102, 185).

1.5. Böylece mesut yaşamışlar. Darısı meseli dinneyenlerin başına (102, 137).

1.6. Böylece işler bi güzel düzelmiş, herkes mutlu olmuş. Ben da bırağdım genneri da geldim size annadayım (102, 39).

1.7. Ağaclar yenə də gül açdı, quşlar cəh-cəh vurub oxumağa başladılar. Oğlan qızı bağına basıb öpdü. Siz sağ, mən salamat (45, 391).

2. Söyləyicinin fəaliyyəti ilə bağlı formullar

2.1. Onndan sonra Abdul qayıtdı öz arvadının yanına. Söhbətini elədi. Arvad şad oldu, kişi də şad oldu, siz də şad oldunuz, mən də şad oldum (74, 82).

2.2. O gündən onlar cəh-cəlal içində ağ günlər keçirib, ömür sürməyə başladılar (41, 31).

2.3. O orda şad oldu, biz də burada şad olduq (74, 200).

2.4. Qaytaranın şərəfmə şadlıq oldu, yemək-içmək oldu. Onlar orada şad oldular, biz burada şad olduq (74, 235).

2.5. Onlar da yedi, içdi, muradına yetişdi. O gün olsun ki, olmayanlar üçün olsun (36, 220).

2.6. Onlar yeyib-içib yerə keçdilər, siz də yeyin-için, sağ-salamat olun (37, 203).

2.7. Onlar yedilər yerə keçdilər, siz də yeyin dövrə keçin. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyinin. Siz sağ, mən salamat. Siz yüz yaşayın, mən iki əlli (41, 60).

2.8. Evlərinə dolanacaq düzəldilər, gün gördülər, ömür sürdülər, öldülər, yerə keçdilər. Nağıl da onlardan yadigar qaldı (34, 32).

2.9. Ərlə arvad çönüb baxanda qoca yox oldu. Onlar başladılar orada yaşamağa, biz də burada (74, 37).

2.10. Üç gün, üç gecə toy çaldırdı. Mən özüm də orada idim, bir yaxşıca kef elədim. Elə ki, qayıdıb evə gəldim, elə bil heç yana getməmişdim (1, 75).

2.11. Üç gün, üç gecə onlara toy çaldırdı. Mən də onların toyunda idim. Bu gün isə bura gəlmişəm (1, 163).

Türkiyə variantları

2.1. Qırx gün, qırx gece düğün yapallar, murat alıp murat veriller. Ben de onnarı daha düğün bitmeden bıraktım, da geldim. Darısı sizin başınıza (102, 185).

2.2. Çevrelerine, işte onlardan duyanlar bizim duyduqlarımıza anlatmış, biz de size anlattık. Siz de gelecek kuşağa anlatır masaldaki özü yavrularımıza işler, daha mutlu ve sevecen bir nesil yetiştirmesine vesile olursunuz ve hüzur dolarsınız diyelim ve sizlerle başa bırakalım. Darısı tüm sevenlerin başına (81, 49).

2.3. Yediler, içdiler. Ben de boş durmadım. Cebimdeki kaşığı çıkarıp rede pilav yedim. Doyunca, ben de bıraktım da geldim (99, 312).

2.4. Düğünde ben de bulundum. Kaçıp yanınıza geldim (85, 193).

2.5. Ben de oradaydım. Kılıç bana çarpmasın diye konağın penceresinden atlayıp kaçdım. Yanınıza geldim (86, 409).

2.6. Büyük ziyafetler çekildi. Bizi de davet etdiler. Yedik, içtik. Sizlere de bir sini dolusu yemek gönderdiler. Yüklenip sırtımıza, yola koyulduk. Yolda karşımıza bir köpek çıktı.

– Nedir o, diye sordu. Biz de:

– Düğün yemeyidir. Dostlarımıza götüreceğiz, dedik.

– Ver ben yeyeyim, dedi.

Köpek artık eksik söz söyledi.

– Ben de sahanın kenarıyla köpeğe uyuğu vurdum. Kuyruğu kopdu. Koca alicimin yanına düştü.

– İnanmazsanız gidip bakın (85, 92).

2.7. “Onlara masal... bizlərə ömür... (99, 162).

2.8. “Onlara masal, bizlere sağlıq...” (99, 139).

2.9. “Onlara kömür, bizlere ömür” (99, 153).

2.10. Onlar ermiş muratlarına. İnşallah biz de gideriz yanlarına (99, 238).

2.11. Halk yedi-içdi. Onnara duada bulundu. O duaların yüzü suyu hürmetinə ömür boyu mutlu yaşadılar (102, 30).

2.12. Bunlar da ermiş muradına, biz çikalım kerevetinə. Gökden üç elma daha düşdü. Kimin ne muradı varsa onun başına (84, 386).

3. Söyləyicinin dinləyiciyə yönəlməsi ilə bağlı formullar

3.1. Güloğlan getdi, yay oxu çəkdi, paxıl əmisini öldürdü. Güloğlan özü ilə böyük var-dövlət gətirmişdi. Evlərinə dolana-caq düzəldilər, gün gördülər, ömür sürdülər, yerə keçdilər. Nağıl da onlardan yadigar qaldı (39, 226).

3.2. O yedi işdi, yerə keçdi, siz də addayın dövrə keçin. Olar mətləbinə çatdılar. Allah hamını mətləbinə çatdırın, biz də onun biri (37, 52).

3.3. Başladılar özlərinə qırx gün, qırx gecə toy vurdular bütün fağır-füqəranın tərəfində olub, camaatnan yaxşı rəftar elədilər. Onlar yeyib-içib yerə keçdilər. Siz də yeyin için, muradınıza çatın (36, 26).

3.4. Məlik Cümşüd qalır burda, öz arzularına çatıllar. Siz də öz arzunuzə çatasız (16, 130).

3.5. Onlar qalan ömürlərini birlikdə xoşbəxt yaşayıb ömür sürdülər. Onlar mətləblərinə çatdılar, siz də bütün arzularınıza çatasınız (41, 105).

3.6. Onlar qalan ömürlərini birlikdə xoşbəxt yaşayıb ömür sürdülər. Onlar mətləblərinə çatdılar, siz də bütün arzularınıza çatasınız (41, 105).

3.7. Onlar yeyib kef çəkдилər. Siz də var olun (37, 110).

3.8. Nağıl burda bitdi. Nağıl getdi o tərəfə, mən gəldim bu tərəfə. Nağıl sizdən uzaqlaşdı, mən isə yaxınlaşdım (1, 107).

3.9. Nağıl burda sona yetir. Hamı dağılıb evinə gedir. Siz sağ, mən salamat (1, 202).

Türkiyə variantları

3.1. Onnar eriyor muradına, biz çikalım kerevedine (102, 181).

3.2. Onlar ermiş muradına, biz çıkıyoruz dam ardına (98, 73).

3.3. Onlar ermiş muradına, biz çikalım tavan arasına (99, 36).

3.4. Onlar ermiş muradına, biz gidelim kapı ardına (98, 233).

3.5. Onlar yer içər yerin dibinə geçerler (96, 273).

3.6. Yerler içərler yerin dibinə geçerler biz de yeyip içelim muradımıza geçelim (96, 149).

3.7. Onlar ermiş muradlarına, biz de gideriz yanlarına (99, 238).

3.8. Masal bu ya... İnsanlar o gündən sonra mutlu yaşamışlar (85, 275).

3.9. A canlarım bıraktım kötü devi, geldim buldum sizi iyi (85, 490).

“Göydən üç alma düşdü” formulu və onun variantları

3.10. Onlar yeyib içib yerə keçib, biz də yeyəy içək, dövrə keçək. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri nağıl deyənün, biri də dinləyənün (36, 123).

3.11. Göydən üç alma düşdü, biri nağıl söyləyənün, biri nağıla qulaq asanların, biri də nağılı yadında saxlayanın (1, 113.).

3.12. Onlar yeyib-içib yerə keçdilər, siz də yeyin için, ömür sürün... Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri sənün, biri də bacadan baxanın (41, 65).

3.14. Onlar yedi yerə keçdilər, siz də yeyin xoşbəxt olun. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri nağıl deyənün, o bir dənədən nə olacaq, o da olsun özümün (41, 85).

3.15. Göydə üç alma düşdü. Biri baxt quşunun, biri tikənçinin, biri də nağıl söylüyənin (40, 268).

3.16. Göydən üç alma düşdü, üçü də öz ağızıma düşdü (34, 305).

3.17. Atasını öldürüb özü padşah oldu. Həmin vəziri də özünə baş vəzir elədi. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyənin. Siz də yeyin, mən də (37, 137).

3.18. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyənin, tap görüm almalar kimə qaldı (38, 131).

1.19. Göydən üç alma düşdü. Biri mənim, biri nağıl deyənin, biri də özümün. Sən sağ, mən salamat. Sən yüz yaşa, mən iki əlli, hansı çoxdu, onu sən götür (39, 75).

3.20. Onlar yedi, içdi, yerə keçdilər. Siz də yeyin, için, kama çatın. Göydən üç alma düşdü. Biri mənim, biri özümün, biri də nağıl danışanın (39, 285).

3.21. Göydən üç alma düşdü, biri nağıl söyləyənin, biri nağıla qulaq asanların, biri də nağılı yadında saxlayanların. Siz sağ, mən salamat. Siz yüz yaşayın, mən iki əlli. Hansı çoxdu sizin, qalanını da mənə verin (1, 20).

3.22. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri nağıl danışanın, biri də özümün (1, 262).

Türkiyə variantları

3.10. Gökden üç elma düşdü. Biri yeni çife, biri meseli anadana. Biri dinneyennere... (102, 34).

3.11. Gökden üç elma düşdü. Birini yedim ben. Birini yedi masalcı. Üçüncüyü de yedi dinneyenner (102, 153).

3.12. Gökden üç elma düşdü. Biri söyleyene, biri dinleyene, biri yanımdakı arkadaşə (81, 21).

3.13. Gökden üç elma düşmüş. Birisi bana, ikisi de dinleyenlere. Burada da masal bitmiş (81, 73).

3.14. Gökden üç elma düşdü. Biri, bu masalı dizip koşana; biri, okuyup dinleyene, birini okudum, üfledim insan çocuğunun ruhuna bağışladım (84, 169).

3.15. Gayri karadı köz, tükendi söz; gökden üç elma daha düşdü anasız kuzulara kil, kanat olanların başına... (84, 185).

3.16. Gökden üç elma düşmüş. Biri bu masalı yapana, biri okuyanlara. Biri de bana (85, 245).

3.17. Gökden üç elma düşmüş; biri bu masalı dizip, koşana; biri okuyup dinleyene; birini de okudum, üfledim; insan çocuğunun ruhuna bağışladım (84, 112).

3.18. Gökden üç elma düşdü. Biri anlatanın, biri söyleyenin, biri de benim (99, 8).

3.19. Gökden üç elma düşdü. İki sizin, birisi benim (99, 29).

Qarışıq sonluq formulları

3.18. Vəzir, vəkil, bir də camaat pişvaz edib, qırx gün qırx gecə yeyib, içib şadlıq elədilər. Siz də yeyin, için muradınıza çatın. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyənin. Tap görüm almalar kimə qaldı (38, 131).

3.19. Məlik Əjdərə burada qırx gün, qırx gecə toy elədilər. Onlar yedilər yerə keçdilər, siz də yeyin dövrə keçin. Göydən üç alma düşdü, biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyənin. Siz sağ, mən salamat. Siz yüz yaşayın, mən iki əlli (41, 60).

3.20. Qırx gün, qırx gecə Əhmədlə qızına toy elədilər, şad-yanalıq keçirdilər. Onlar şad şalayın ömür sürüb dövrən keçirdilər. Sizin də kefiniz kök, damağınız sağ olsun (38, 79).

3.21. Burada bir toy oldu ki, gəl görəsən. Mənim kimi kasıb-kusub yesin, içsin, desin ki, qurtaracaq. Onlar orada şad oldular, bunlar da burada (74, 52).

3.22. Bundan sonra Məlik Düşar, Pəri xanımı, bir də mehtər Şabanı götürüb gəldi şəhərə. Qırx gün, qırx gecə toy elədi. Padşahın nə ki, tərəfdarları vardı, hamısının boynunu vurdurdu. Məlik Düşar başladı bu şəhərdə ədalətnən padşahlıq etməyə. Onlar keyf çəkib yerə keçdilər, siz də burada var olun" (38, 152).

3.23. Mələk xanım Rüstəmi padşah tikdi. Rüstəm də çox ədalətli padşah olub, ömrünün axırına kimi Mələk xanımla ömür sürməyə başladı (99, 245).

3.24. İskəndərin anası oğlunun bu sözlərini eşidəndən sonra düz gəldi evlərinə. Burada nağıl tamam oldu, qazan aşıla **doldu**, toxlar yedi, aclar doydu (40, 143).

3.25. Burda nağıl tamama yetdi. Hamı durub evlərinə **getdi**. Göydən üç alma düşdü, üçü də öz ağzıma düşdü (40, 230).

3.26. Əlqərəz, hər iki şah atlanıb düşdülər yola. Gəlib **çıxdı**lar bu şahın torpağına. Qırx gün, qırx gecə yeyib-içdilər (74, 185).

3.27. Nuşapəri xanım əvvəlcə adam elədiyi küçüklərə **yeddi** gün yedii gecə toy elədi, əmi qızıynan əmi oğlunu bir-birinə **çat**dırdı. Sonra başladı özlərinə qırx gün, qırx gecə toy **vurdurdu**, bütün fağır-füqəraya, əlsiz-ayaqsızlara xörək payladı. Bunlar fağır-füqəranın tərəfində olub, camahatnan yaxşı rəftar **elədilər**. Onlar yeyib-içib yerə **keçdilər**. Siz də yeyin-için, muradınıza **çatın**” (32, 25).

Türkiyə variantları

3.20. Onlar ermiş muradına, darısı herkesin başına... Gökden üç elma düşdü. Biri benim, biri anlatanın, biri de sizin... (98, 97).

3.21. Keloğlanın çal-kaşık edip bu cennət yemeğini cennətlik gövdəyə attıktan geri, gözleri fal taşı gibi açılır, o gün Keloğlan bir başka Keloğlan olur, Gayrı ne tuz, ekmeğini yedirir ele, ne elin yüntünü, yumağını verir yele, hele kilimi, keçeyi suya vermek şöyle dursun, bir daha yanınıp, şaşıp da her oyuna, ayine gelmez öyle. Ana ağıl yer, içer, muradına köçer, gökden bir, bir daha iki elma düşer Keloğlanın kabak başına! (84, 143).

3.22. Onlar ermiş muradına, darısı hepimizin başına... (99, 122).

3.23. Böylece mesut yaşamışlar. Darısı meseli dinneyennərin başına (102, 128).

3.24. Şu bey oğlu misali çevreler atmıyorlar ama, kırk güne varmadan şekerleri ezilip, şerbetleri içiliyor. Darısı yurdumuzun güzelleri başına... (84, 80).

3.25. Kırk gün, kırk gece düğün yapıb evlenmişler. Onnar ermiş muradına Ben de bırağdım da geldim size nakledeyim (102, 32).

3.26. Yedilər, içdilər. Ben de boş durmadım. Cebimdeki kaşığımlı çıkarıp rede pilav yedim. Doyunca, ben de bıraktım da geldim (99, 312)

3.27. Odunçu ikinci padişahın kızına bir daha gitmemiş. Mutlu mutlu yaşamış. Ben de bıraktım da geldim (85, 360).

3.28. Çevrelerine, işte onlardan duyanlar bizim duyduqlarımıza anlatmış, biz de size anlattık. Siz de gelecek kuşağa anlatır masaldaki özü yavrularımıza işler, daha mutlu ve sevecen bir nesil yetiştirmesine vesile olursunuz ve huzur dolarsınız diyelim ve sizlerle baş başa bırakalım. Darısı tüm sevenlerin başına (81, 49).

3.29. Kırk gün kırk gece düğün yapallar murad alıp murad veriller. Ben da onnarı daha düğün bitmeden bıraktım, da geldim. Darısı sizin başınıza... (102, 185).

3.30. Ondan sonra iyi günləri olmuş. Ben de onların yanındaydım. Yolda gelirken bana bir tepsi baklava verdiler. Size erken gelmek için çabuk çabuk koşunca yoruldu. Dinlenmek için uyattım. Uyuya kaldım. Bir köpek geldi. Baklavaları yedi (86, 427).

3.31. Büyük ziyafetler çekildi. Bizi de davet etdiler. Yedik içdik. Sizlere de bir sini dolusu yemek gönderdiler. Yüklenip sırtımıza, yola koyulduk. Yolda karşımıza bir köpekçi çıkdı.

– Nedir o? diye sordu. Biz de:

– Düğün yemeyidir. Dostlarımıza götürəcəgiz, dedik.

– Ver ben yiyeyim, ded. Köpek artık söz söyledi.

– Ben de sahanın kenarıyla köpeğe uyuğu vurdum. Kuyruğu kopdu. Koca ahcın yanına düştü.

– İnamazsanız gidip bakın... (85, 92).

3.32. Bana da bir sini baklava verdiler. Yemedim. Size getirecekdım. Aldım siniyi. Vurdum omuzuma. Ortaköyün deresinin kenarından gecerken kurbağalar vırak vırak dediler. Ben de bırak bırak anladım. Ben de bıraktım da geldim (99, 129).

3.33. Padişah konuşa dursun, düğün kırk gün, kırk gece sürmüş. Duyan düğünə koşmuş. Ben de düğünə gittim. Kismetimə bi az patates kebabıyla fasulya salatası düşdü. Allaha şükür olsun. Yedim doydum. Son olaraq da yoğurt tatlısıyla baklava getirdilər. Aldım tatlıları size getirmek için yola çıkdım. Tam develerin yanından keçerken kurbağalar “vırak vırak” dedilər. Bende “bırak bırak” sandım. Baklava ve yoğurt tatlısı tepsilerini derenin kenarına bıraktım da geldim (99, 269).

3.34. Demek ki, Allahın yazısı bozulmuyormuş. Ben öyle yazmadım, şöyle yazdım sanıyordum. Yiyor içiyor oradan muradına geçiyor (81, 51).

3.35. Padişah oğlu anasıyla ebeye dönmüş. Onlara sormuş:

– Söyleyin bakalım. At mı istersiniz yoksa satır mı?

Padişah karısı:

– Oğlum satır düşmanımızın boynuna, bize iki at ver seyran edelim” (86, 30).

3.36. Gayrı karadı köz, tükendi söz; gökden üç elma daha düştü anasız kuzulara kol, kanat olanların başına... (84, 185).

3.37. Tamam üç gün, üç gece öyle bir şenlik, şadumanlık yapmışlar ki, felek bile girmiş, yeniden bir yaşına, Allah da bereket üstüne bereket yağdırmış toprağına, taşına; meleketin de yüzü gülmüş, onların da... Artık ne bir dert, ne bir mihnet... Dövlet üstüne devlet sürüp, mürüvvet üstüne mürüvvet görmüşler; yemiş, içmiş, muratların ermişler. Gökden üç elma daha düşdü; yerini, yuvasını dağıtmayanların başına... (84, 315).

3.38. Masal bu olmaz demeyin, her şey olur da. Darıcı neneniz Size iyi anlayasınız diye böyle başından geçmiş gibi anlatır. İyiler yaşasın kötüler yok olsun. İyilik eden iyilik bulur unutmayın. Gökden düşen üç elmayı paylaşmayı unutmayın (81, 25).

3.39. Cümle alem ermiş muradına biz çkalım kerevetine. Gökden üç elma daha düşdü. Hakkından fazla hak istemeyenlerin başına” (84, 40); “Gökden üç elma düşmüş, doyulur mu tadına! Biri bu masalı okuyup dinleyenlere; biri Sabırtaşından daha sabırlı olup, yerine göre ağlamasını gülmesini bilenlere; bi-

rini de yine okudum, üfledim; insan çocuğumun ruhuna bağışladım...” (84, 237).

Atalar sözləri və deyimlərdən ibarət sonluq formulları

3.28. Mən onda qəsdən elədim ki, siz çıxıb, gedib özünüzə çörək axtarasınız. Çünki öz əli ilə qazanmayıb ata malına göz dikənlər axırda bədbəxt olurlar (36, 274).

3.29. Qardaşlar gördülər ki, doğrudan da güc birlikdədir” (4, 466).

3.30. Bunun mənası budu ki, göydən bəla enəndə adamın heyvanına-zadına enir. O, qadam sovuşdurmaqdan öteridi. Bu, qadanı qoymadı heyvanla sovuşdura, canını qurban verdi. Bu da bunnan getdi (74, 242).

3.31. Görürsən ki, ölüyə də yaxşılıq eyləyəndə yerdə qalmır (36, 288).

3.32. Dünyada bilik, bir də iradə hər şeyə üstün gəlir (39, 255).

3.33. Əsgərin də bəxti belə gətirdi. Allah həmişə, hər yerdə yaxşılardan Allahıdır. Nağılımız da burda bitdi (11, 185).

3.34. Atalar deyib ki, üç yüz il yox, min ildən də sonra su gələn arıxdan bir də gələr (74, 229).

3.35. Dünyada bilik, bir də iradə hər şeydən üstün gələr (40, 15).

3.36. Əsil qazanc zəhmət, bacarıq, ağıl nəticəsində əldə edilir” (34, 321).

3.37. Almanı götürür, silib deyir:

– İndi mən bunu yiyim, gör qismətimdi, ya yox?

Deyir:

– Oğul, ye, yesən qismətindi, yeməsən yox.

Yəni Allah verməsə, bəndə versə də onun mənası yoxdur (21, 245).

3.38. Əziz dinləyicim, sizin də axırınız Məhəmməd və Sə-nubər kimi xoşbəxt olsun, amma siz yalan danışmayın (55, 43).

3.39. Dedi ki, doğrudan da dünya belə getməz, indi qardaş, dünya belə getməz (74, 240).

3.40. Atalar yaxşı deyib: “Artıq tamah daş yarar, daş qaydar, baş yarar” (1, 133)

3.41. Ona görə də atalar yaxşı deyib: “Sən saydığını say, gör fələk nə sayır” (1, 209).

Türkiyə variantları

3.40. Düzenle düzencinin elinden kurtuluş olmaz. Onlara masal... Bizlere ümür... (99, 162).

3.41. Gördün mü karıcığım, ben sana Allahdan umut kesilmez dememiş miydim. Öyle vermeyen Allah böyle verdi, hem öyle bir evlat verdi ki her eve nasip olmaz, bunun gibisi... Yaşarsak elimize bir tas su verir; ölürsək, arkamızdan mevlit okur; bizim de isteyimiz bu değil miydi, muradımız hasil oldu işte! (84, 90).

3.42. Demek ki demiş, insan yazgısını değiştiremez (102, 196).

3.43. Allah gulunu kötü garı şerrinden emin eylesin... der başga bir şey söylemezmiş (102, 110).

3.44. Ama dünyada, ölümün dışında her şeyin bir çaresi vardır (102, 202).

3.45. Sırrını açığa vuran hayatta kalamaz (81, 24).

3.46. Onuniçin demişler, sen iyi ol da, kam belasını bulur (81, 32).

3.47. Taktirin yazdığını tedbir bozamazmış (81, 40).

3.48. Yolda içlerinden biri : -Azgınlığın sonu budur, demiş. Bir diğeri de: -Eden bulur. İnildeyen de ölür, demiş. Ben de bıraktım da geldim” (85, 145);

3.49. Hz. İsa der ki, “Ölüyü diriltmek cahili yola getirmekten çok hayırlıdır, çok kolaydır” (96, 227).

3.50. Velakin cümlemizin üstüne hayırlar günler açılsın, bir akşam Bahtiyar çıkıp gelince, başlarına öyle bir gün doğmuş ki. Gayri ne siz sorun, ne ben söyleyim, dünya onların olmuş sanki! Uğur taşını da ocak başına asınca bir daha ne bir uğusuzluğa uğramışlar; ne de kara üstüne kara bağlamışlar; Gülbaharla günlerini gül, gönüllerini bahar ederek yemiş, içmiş; bahtiyarlığa er-

mişler. Gökden üç elma daha düşmüş, hasret çekenlerin başına! (84, 354).

Nağılın məzmunu ilə bağlı olmayan ritmik formullar

3.42. Uşaxlara belə nağıl deyirdim, tay ayrı nağıl bilmirəm (22, 148).

3.43. Nağıl qaldı orda, biz burda. Fındıqla qoz, bir girdəkan tərəziyə vurduq təkən, şah Şah Abbas cənnətməkan (1, 124).

3.44. Burada nağıl tamam oldu, qazan aşla doldu, toxlar yedi aclar doydu (35, 143).

3.45. Nağıl da burda bitdi. Yaxşı məqsədinə çatsın, yaman palçığa batsın (1, 156).

3.46. Nağıl qaldı orda, biz burda. Fındıqla qoz, ixtilatı poz, durun gedin siz, yığılaq yataq biz, iki qoz, bir girdəkan tərəziyə vurdu təkən, şah oğlu Şah Abbas, cənnət-məkan (1, 124).

3.47. Evə gəldi səadət, başdan aşdı var-dövlət, şah təzədən toy elədi, onlar murada yetdi (1, 143).

3.48. Hər yanımız bağ olsun,
Günlərimiz şad olsun,
Mən nağılı qurtardım,
Eşidənlər şad olsun (1, 248).

Türkiyə variantları

3.51. Ustamızın adı Hıdır, elimizden gelen budur. Gökden üç elma düşdü. Biri benim, ikisi de sizin (98, 61).

3.52. A canlarım, bıraktım kötü devi, geldim buldum sizi iyi (85, 490).

3.53. Yav bu yaştan sonra sen okumayı ne yapacaksın, yazmayı ne yapacaksın. Eline geçmiş bir katır, yesene çatır, çatır der. Masal da burada biter (81, 64).

3.54. Onlara kömür...bizlere ömür... (99, 153).

3.55. Şimdi kafası gabak mı gabak... İnanmazsan git da bak (102, 24).

3.56. Eline geçmiş bir katır, yesen çatır, çatır, der. Masal da burada biter (81, 64).

Sadə sonluq formulları

- 3.43. Altı dul qadının hekayəsi bununla bitir (36, 321).
- 3.44. Bu da bunnan getdi (74, 242).
- 3.45. Bu da belə getdi (21, 177).
- 3.46. Nağıl tamama yetdi, camaat da durub evlərinə getdi (34, 67).
- 3.47. Nağıl da burda bitir (1, 63).
- 3.48. Nağıl da burda bitir. Nağıl qalır orda, biz qalınq burda (1, 236).

Türkiyə variantları

- 3.57. Böylece masal bitiyor (81, 19).
- 3.58. Mutlu bir hayatları olmuş (81, 126).
- 3.59. Burada bitiyor (81, 134).
- 3.60. Masal da bitmiş (85, 289).

ƏDƏBİYYAT

1. Allah yıxan evi qızlar tikər (İlk dəfə nəşr olunan nağıllarımız) / Tərtibçilər: O.Əliyev, R.Xəlilov, Bakı: Yazıçı, 1994, 304 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri (nağıllar) / Tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Yazıçı, 1985, 508 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, VII c., Qaraqoyunlu folkloru / Tərtib edənlər H.İsmayılov, Q.Süleymanov. Bakı: Səda, 2002, 564 s.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, VIII c., Ağbaba folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, T.Qurbanov. Bakı: Səda, 2003, 476 s.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, XII c., Zəngəzur folkloru / Toplayanlar V.Nəbioğlu, M.Kazımov, Ə.Əsgər. Bakı: Səda, 2005, 464 s.

6. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, XIII c., Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən folkloru / Tərtib edənlər İ.Abbaslı, O.Əliyev, M.Abdullayeva. Bakı: Səda, 2005, 550 s.

7. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, XV c., Dərələyəz folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.Mirzəyev, H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli. Bakı: Səda, 2006, 484 s.

8. AMEA, Qarabağ: Folklor da bir tarixdir. II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonundan toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 483 s.

9. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, II c., / Tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA, 1961, 370 s.

10. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, III c., / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA, 1962, 282 s.

11. Azərbaycan folkloru antologiyası, XVIII kitab, III c., Şəki folkloru, Bakı: Səda, 2009, 530 s.

12. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, XIV c., Dərbənd folkloru / Toplayanlar H.İsmayılov, S.Xurdamiyeva. Bakı: Səda, 2006, 430 s.

13. Azərbaycan folkloru antologiyası: 16 cildə, XI c., Şirvan folkloru / Toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, S.Qəniyev. Bakı: Səda, 2005, 443 s.

14. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I c., / Tərtib edəni M.H.Təhmasib. Bakı: Azərb. SSR EA, 1960, 325 s.

15. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, III c., / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA, 1962, 282 s.

16. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, III c., / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA, 1962, 282 s.

17. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, IV c., / Toplayanı və tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Azərb. SSR EA, 1963, 288 s.

18. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, V c., / Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA, 1964, 282 s.

19. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I c., / Tərtib edənlər: Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 367 s.

20. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, II c., / Tərtib edənlər: Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 350 s.
21. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, III c., / Tərtib edənlər: Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 348 s.
22. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, IV c., / Tərtib edənlər: Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 335 s.
23. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, V c., / Tərtib edənlər: Ə.Cəfərli, S.Əhliman qızı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 325 s.
24. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, I c., / Toplayanı H.Zeynallı. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
25. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, II c., / Tərtib edənı Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
26. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, III c., / Toplayanı və tərtib edənı Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
27. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, IV c., / Toplayanı və tərtib edənı N.Seyidov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
28. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, V c., / Toplayanı və tərtib edənı Ə.Axundov. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
29. Azərbaycan Türk nağılları. Hazırlayan: Xəlilova A.Ə., Bakı: Nurlan, 2009, 157 s.
30. Azərbaycan masalları., Bakı: Yazıçı yayınevi, 1982, 193 s.
31. Behrəngi S. Məhəbbət nağılları: Seçilmiş əsərləri / Tərtib edən: İ.Qasimov, Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1987, 501 s.
32. Bəndəroğlu Ə. İraq türkmən folklorundan örnəklər. Kültür Bakanlığı, TKMY. Bağdad – 1993, 202 s.
33. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, 192 s.
34. Qaravəllilər, nağıllar / Toplayanı və tərtib edənı M.Tan-təkin, S.Əliyev. Bakı: Yazıçı, 1988, 170 s.
35. Mirzəzadə A.H. Nağıllar. Bakı: Özəl nəşriyyat, nəşiri M.Ə.Əliəkbərov, 1912.

36. Şah Abbasın arvadı / Toplayanı F.Bayat. Bakı: Yazıçı, 1996, 244 s.
37. Çorumdan toplanan nağıllar. M.Öcal, Emine Aydoğan. Gazi universiteti, 2003-2005, 141 s.
38. Güney E.C. En güzel türk masalları, İstanbul: Ekim basımevi, 1957, 83 s.
39. Gökçeoğlu M. Toplu masallar I, Lefkoşa: Özyay, 2005, 537 s.
40. Güney E.C. Masallar, Mersin: Mersin İmar İnş. Tic. Şti Basımevi, 1992, 388 s.
41. Gökçeoğlu M. Toplu masallar II, Lefkoşa: Özyay, 2005, 543 s.
42. Seyidoğlu B. Erzurum masalları, İstanbul: Dergah yayınları, Türkiyede Şehir tarihleri, Folklor ve Gelenekler, 1997, 292 s.
43. Şenocak E. Mazgirtli bir masal anlatıcısı: Süleyman Gül // Milli folklor, 2002, 53, s. 94-101
44. Tezel N. Türk masalları I, Ankara: Mersin İmar İnş. Ltd. Şti Basımevi, 1992, 233 s.
45. Tezel N. Türk masalları II, Ankara: Mersin İmar İnş. Ltd. Şti Basımevi, 1992, 162 s.
46. Turnalar. Uluslararası Türk Dili, Edebiyatı ve Çeviri Dergisi 2006, sayı: 20, s. 26
47. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Azerbaycan – Irak (Kerkük) Türk Edebiyatı. Tərtibçi: S. Saatçı. VI c. T.C. Kültür Bakanlığı Yay. Ankara – 1997, 485 s.
48. Yorgancıoğlu O.M. Masallar (Kıbrıs türk folklorundan dərləmələr) Mağusa, 1998, 214 s.
49. www.bilgicik.com / yazi / Keloğlan masalları.
50. www.masal.biz / turk-masalları – 10 html, www.24.brinkster.com/.../turk-masalları.html.

Vəfa İsgəndərova.
Ənənəvi nağıl formulları
(Azərbaycan və Türkiyə nümunələri əsasında).
Bakı, “Elm və təhsil“, 2014.

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Kompyuterdə yığdı:
Ruhəngiz Əlihüseynova

Korrektor:
Vüsal Abiyev

Kompyuter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Kağız formatı: 70/100 1/16
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 202 səh.
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompyuter Mərkəzində yığılmış,
“Elm və təhsil” NPM-də hazır deopozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.